

Looming

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

2

VEEBRUAR

2000

- [**Mati Undi** novell novellist ja Nouvelle'ist
- [**Arvo Valtoni** romaan fosforiidisõja aegadest (järg)
- [jätkub mõttevahetus 90-ndate kirjandusest
- [**Juhani Salokannel** Jaan Krossi vastuvõtust Soomes
- [**Madis Kõiv** mõtiskleb Vaino Vahingust

LOOMINGU

tellimuste
vastuvõtt
jätkub
kõigis
ev
sideasutustes

hind
odavam
kui
üksikmüügil

LOOMING

on
eesti
kirjanduse
peegel

LOOMINGUT

tellides
toetate
eesti
kirjandust

Looming

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

2

2000

ILMUB 1923. AASTAST

© „Looming“, 2000

„Looming“ ilmub Eesti riigi toetusel.

2000. aastal on ajakirja rahaliselt abistanud:

Kultuurkapital

Perioodika AS

Rahvuskultuuri Fond

Kirjanike Liit

ISSN 0134 — 4536

JOHN CROSS JA DINAMIIT

Jaan Cross sõnas naeratades: „Also! Ma ei vajagi Nobeli preemiat. Milleks mulle see? Räägitakse, et raha pärast, aga ma ju ei armasta raha. Raha on räpane, olen alati püüdnud rahast lahti saada, ja tihutilugu üsna õnnestunult.“ Klassik avas klaverikaane ja mängis paar

takti Beethoveni Kuupaistesonaadi algusest. Oli ka viimane aeg seda teha, sest veebruaripäike oli juba peaaegu kadunud Tallinna kuldsete tornide taha, ja härra Cross jätkas: „Ach, ikka see Nobel! Pigem vajaksin seda kuulsuse pärast. Olla institutsionaliseeritud maailma-

kirjandusse! Oh! See oleks suur, see oleks *great*. Jah, härra Liiv, ma olen üsna — isegi vägga — eddew.“ Tundsin, et pean nüüd midagi ütleva, ütlesingi: „Lubage, maestro, mina ei ole Teie eddewust tähele pannud.“ Jaan Kross ärritus ja klaverikaas kolksatas kinni.

„Mida olete Teie üldse tähele pannud! Istusite juba 1986. aastal Helsingis Tukla juubeli puhul ühel lõunasöögil minu kõrval, aga kas Teie panite tähele, et mina olen Teie lauanaaber? Teie, Liiv, olite nii ametis söömiseга, olite esimest korda välismaal, mina mär-

kasin, kuidas Teie käed välismaist praadi süües värisesid, — Teie probleem oli, kuidas kahvlit kasutada, — ikkagi esimest korda Soomes, mina mõistan teid, herra Liiv, *aber* mida Teie minust teate? Ja ometi tulete minust luuletust kirjutama! Mina nüü moodi ei teeks.“

Olin vägga rumalas olukorras. Ei teadnud, mida teha. Lõpuks kohmasin: „Ma ei ole ka tähele pannud, et püüaksite oma rahhast lahti saada, Teil pole ju vist isegi mitte korralikku autot.“ Kross katkestas mu jutu järsult: „Jätame, Liiv, selle autojutu. Mida

teate Teie, jalamees, autodest. Waatan siin praegu Teid, agga mötlen hoopistükkis Alfred Nobelile. Tema leiutas dinamiidi! Lõhkeaine! Tohtu energia kontsentratsioon... Teis, Liiv, peaks olema ka niisugust dinamiitilist energiat, aga ei ole! Teie silmadest vaatab välja

eht-eestlaslik laiskus. Kas olete üldse Nobeli elulooga tutvunud?“ *Oh, boy!* Alles nüüd taipasin, mida õigupoolest tähendab väljend „Kross kui koolmeister“. Kohmasin: „Ei jõudnud.“ Ja ennäe imet — klassik leebus: „Järgmiseks korraks tehke asi endale selgeks. Muidu ei ole

meil ju millestki rääkida. *A propos*, Liiv, kui Te minust luuletuse kirjutate, siis kirjutage ikka hea luuletus. Pingutage oma lõtva püksirihma! Mina tahan head luuletust, ja minu puhul on see ka isenesest-mõistetav.“ Maestro avas klaverikaane. Seekord kõlas tema

sõrmede alt Chopin. Tallinna hõbedased tornid suplesid hõbedases kuuvalguses. Tajusin oma jõu-e-tust.

*Natürlich bewegen wir uns in Seelen-
Räumen, wo sonst.*

Hans Jürgen Syberberg

1

Ah, Nouvelle? — tema, Syberbergi praegune naine — tuleb meelde küll, näiteks —

tookord, tol septembriööl, kui kõik kassid on hallid, asfalt langenud lehtedest libe — restoranis, mis asus suures linnas, tähtsuselt teises linnas, tähtsuselt esimese restoranina ses linnas, algul ilma Nouvelle'ita, see linn aga omakorda asus kuskil Kesk-Eestis, ja restoran jälle asus omakorda selle linna tuntuimas jõekäarus, või mõne ajaloolase teada hoopis kahe jõekäaru vahel asuval või kunagi seal asunud endisel arhailisel saarel, mille teisest küljest oli jõeharu aastate jooksul haihtunud —

Ent ei tohi liiga laiali valguda. Pole vaja liiga palju detaile ega emotsioone, tähtsuseta sõnu. Käär... saar... Aga miks peaks seda teadma, kas see on mõni uudis, et kunagi ammu oli olemas mingi saar? Kellele on vaja toda täpsustavat faktoloogiat, kui oleme siia ilma lihtsalt heidetud, ei tea isegi mispärast, nagu eksistentsialistid ütlesid kunagi nende restoranikülatajate lapsepõlves.

Kes nad olid, kui rääkida ainult meie seltskonnast, kes alateadlikult ehk ootasid mingit Nouvelle'i?

Siin Ohimo, siin mina, Toomas, Vaino, paar meie lemmikdaami, seal üks poolvõoras mees, siin Syberberg — ah jaa, Syberberg polnud tavaliselt veel restorani saabunud, ta tuli ikka pärast kella ühtteist, enne õppis viiulit, aga kui ta lõpuks tuli, siis oli see-eest ka tõeliselt, oli isikupäraselt tulnud ja oli kohal rohkem, oli presentsem kui mõnigi teine.

Pimedas restoranikõhus tärkas mõnelgi korraks tantsukirg, mis aga vaibus peagi, võib-olla sellepärast, et Nouvelle'i ikka veel ei olnud, ja nagu poleks teda olnudki. Siis istuti niisama ja keerutati klaasi higises peos. Suurt ei räägitud.

Oli kuuekümnendate lõpp, kus sõnu ei läinud enam nii palju vaja kui varem.

Sajand kestis, aga verbaalsus loovutas üha rohkem positsioone. Ega polnud enam viiekümnendad, kus iga lobiseja suunurgas pidi tolknema suits, soovitatavalt „Camel“, ja iga vaimukust tuli kviteerida mõruda hirnatusega. Polnud ka neljakümnendad, kus peamiselt kõhiti, rõhitseti ja ohati. Nendest aegadest oli saanud kauge minevik, ja võib-olla olid niisugused ajad üldse väljamõeldis. Valu ja vaimukused olid ammu moest läinud, vaimukus ei öelnud enam kellelegi mitte midagi ja mõjus tarbetu ponnistusena, lihtsalt endale tähelepanu kiskumisena. Valu aga ehk polnudki. Olid jõuetus ja raev, nagu Rähesoo on läbinägelikul hetkel tähendanud.

Või polnud Nouvelle'i, kes oleks vanad haavad lahti kiskunud ja sentimente äratanud.

Korra tuli meie juurde üles üks Ohimo sõber ja ütles, et all vestibüülis olla nähtud liikumas mingisugust Tallinna prosaisti.

Ohimo erutus korraks ja käskis sõbral Prosaist üles tuua. Ohimo oli lugenud mõningaid ta novelle ja tahtis nende üle diskuteerida. Miks mitte tuttavaks saada!

Sõber käiski ära, kuid tuli tühjade kätega: Prosaist olla kiiresti — ilmselt siis viie minutiga! — kellegagi tülli läinud ja juba lahkunud.

Sel õhtul me Prosaisti oma ihusilmaga ei näinudki. Unustasime kohe selle Prosaisti ja istusime oma toolidel, liikumatult, silmad leegitsemas vastu ajalugu, nagu ütleb luuletajanna.

2

Aga Nouvelle? — Kõik õhtud, kevadest saadik, oli rahulikult oldud ka ilma mingi Nouvelle'ita.

Mitte ainult meie, vaid teisedki tavalõbutsejad ei teadnud ilma Nouvelle'ita midagi tahta.

Ja elul polnud siiani nende Nouvelle'itute jaoks häda midagi, pigem oli saatus neile asja ees, teist taga helde ja vurtsatas siit-sealt neile koguni rõõme. Isegi ilma Nouvelle'ita tekkis neil teinekord — plõksti! või koguni vulksti! või kolksti! — hästipõhjendatud ja detailiseeritud tunne, et elu on elu ja kuidagi saab ehk ikka läbi.

Oli neil elajatel ju selleski, paratamatusena neile antud ühiskonnas teatud elamusi, kuid mitte ainult emotsioone — oli koguni tõusuvõimalusigi, oli seda ja teist, oli rahuldavaid karjääritegemise-viise, ehkki karjäär kui niisugune ei viinud veel hiljuti, alles paarkümend aastat tagasi, mitte taevasse, kuhu ta peaks ju põhimõtteliselt viima, vaid tihti hoopis liivakarjääri, kruusaaku. Nüüd tähendas see näiteks tunnustust, ordenit, aunimetust või palka.

Status quo oli igati olemas, selle vastu ei saanud keegi vaielda.

Aga meie ei tundnud neid, kes pumba juures, meil polnud lihtsalt seni olnud võimalust võimalolijatega lähemalt tutvuda. Meil oli oma tutvusringkond.

Oli pime, nagu ikka nõukogude aja parimates ööklubides, vaevu seletas naabergi oma naabri fluorestseeruvaid, varakortsus käsi baarilambi allasuunatud kuma all — käsi, mida olid väsitanud ja paberjaks muutnud nii pettumused kui ka lootused.

Arvati, et valitseb stagnatsioon. See tundus isegi meeldivat. See ärgitas mõtlema ja vaidlema.

Kommunism ei olnud enam edasi arenenud. Tema esialgne mõte oligi kuuldavasti olnud areng. Nüüd jäi ka see komponent ära. Ja masendusudu laskus paljude tegija-meeste üle. Meie üle mitte, sest me ei tahtnudki midagi erilist teha.

Juba tookord liikus esimesi kuuldusi depressioonist. Tõsi, seda oli veel

vaid vähestel ja needki vähesed varjasid esialgu oma depressiooni mania-kaalsuse taha. Võis ainult oletada, et see, kes väliselt kõige aktiivsem, on ühtlasi seesmiselt kõige passiivsem. Liikumatu oli täis suurt rähklemist, haige oli tegelikult terve, enamasti simulant, tervel aga valutasi kõik hambad.

Tookord tähendas kõik midagi muud.

Kapitalism tähendas kommunismi, kaitsepolitsei KGB-d. Monarhistid kirjutasid romaane, kus tsaari all mõeldi Brežnevit. Valge all peeti silmas musta, kollase all rohelist.

Kuid ometi, nüüd, ajal, kus me tookord minevikus elasime ja olime, saades elamusi või siis neid saamata, tehes karjääri või jättes selle tegemata, ikkagi oli nii meil kui ka neil miskit justkui alatasa puudu. Võib-olla tekitas seda ajus kuuldavasti pesitsev jumalamoodul, mis tühjalt seistes hakkab omaette sügelema.

Tol õhtul jäi veel kõik vanaviisi. Uudiseid ei olnud. Nouvelle'i samuti mitte.

3

Järgmisel õhtul, kui ikka veel Nouvelle'i ei olnud, ilmus eelmisel õhtul kuulu järgi korraks vilksatanud Prosaist lõpuks oma täies hiilguses meie seltskonda.

Ohimo käis temaga väljakäigus diskuteerimas ja ju jõudsid nad novellide suhtes ühisele seisukohale, sest tagasi tulles ei öelnud Ohimo ühtegi sõna.

See-eest hakkas märatsema Prosaist.

Ta püüdis olla omamees, ütles kõigile sina, ja mida tund edasi, seda pealetükkivamalt püüdis kõigi tuju rikkuda oma räigete ja originaalsete kujunditega.

Jah, siis katkes aastakümnele omane vaikus ja puhkes ootamatu sõnalaviin, mis ei sisaldanud vaimukusi, nagu enne öeldud, see-eest aga ohjeldamatult kujundeid.

Oli näha, et ta ei kandnud palju.

„Rohelised jänesed ruttavad mööda plekkтору igaviku poole ja näevad seejuures raevukat und, endal muudkui murumunad suus,“ kisendas ta üle restorani. „Mis sest, et mind valitsevates ringkondades tuntakse sotsiaalseid probleeme käsitleva autorina, isikukultuse väärnähtuste paljastajana, karjeari õõnestajana ja eepilise ajastupanoraami loojana, tegelikult olen ma hoopis imažinist, akmeist, metaforist ja seega oma olemuselt telluurne, et mitte ütelda ktooniline. Kas te olete üldse lugenud Saagpaku sõnaraamatut? Kas te ka teate, mida teeb praegu Rein Rannap? Ta kirjutas ballaadi! Millal te viimati käisite maal, kus hingekesed hääbuvad lauda taga? Ja keegi nähtamatu nagu laulaks paksus udus? Ja on teil aimu vaatepildist, kuidas näiteks kuskil metsakülas, tolmust halli lepavõsa vahel väga väikesed masajad hobused veavad nendele liiga suuri sõnnikukoormaid, ise pingutusest küürus, justkui valust tasapisi ähkides või oiates, ponid tegelikult, isegi mitte hobused! Ja kuidas taevast nende kohal langeb justkui kogemata õhus surnuna alla väsinud eesti vares, nokk verine?“

See jutt tüütas.

Prosaist tuli ju Tallinnast ja oli kaunis ülbe. Polnud ka ime, sest ta oli ilus mees. Kasvult üle keskmise, võrdlemisi jässakas. Tal olid suured metallitöölise käed, mis ühe daami arvates ei sobinud kohvitassi hoidma. Eriti äratasid tähelepanu ta juuksed, ehkki keegi ei osanud pärast öelda, mispärast. Need olid tumedad ja paksud.

Keegi peale Ohimo polnud muidugi ta proosat lugenud, sest kunagisest sulaaajast tingitud ajutine kirjandusvaimustus hakkas tasapisi üle minema. Proosat oli kirjutatud juba küll ja küll ja kes teda raiska jõudis lugeda. Ohimol oli aga komme sundida end koidiku eel ikka raamatut avama ja lugema, kuni esimesed bussid käima hakkasid.

Me ei vastanud tema ülepingutatud metafooridele, jootsime ta täis ja Prosaist tõusis lauast ning kadus meie vaateväljast, vabandades, et käib korra ära.

Me unustasime ta sootuks. Kuna Nouvelle'i ju ei olnud, siis vahtisime niisama. Koju me ka ei läinud, sest neil aastatel, möödunud sajandi teise kolmandiku hakul, polnud meil vaja koju minna ega tööd teha, sest ega rikkaks ei saanud ja näljasurma ka ei surnud.

Hiljem algas restorani allkorrusel skandaal ja levis jutt, et Prosaist on WC-kabiinis püksid jalast võtnud ning korralikult viikide järgi kabiiniuksele riputanud.

Läksime alla, kuid tegime näo, et me ei tunne seda meest.

Uksehoidja viskas Prosaisti uksest välja. Ta kukkus märjale kruusale ja veristas kergelt oma põse.

Kellelgi polnud tast kahju.

Portfell visati talle järele. Ehk oli seal sees tema uus proosa? Novellid? Keegi arvas, et portfelli koos proosaga oleks võinud ju Emajökke heita.

Aga see mõte tuli liiga hilja: kui me välisuksele läksime, oli Prosaist juba öösse tuikunud. Koos novellidega.

Lootsime, et me ei näe Prosaisti enam kunagi.

Kui see väike vahejuhtum välja arvata, siis polnud restoranis miskit uudist. Mingit Nouvelle'i ei ilmunud ja kes võiski teada teda oodata.

4

Järgmisel päeval oli Nouvelle juba olemas, meist mõnekümne meetri kaugusel, aga meil oli oma jampsliku elu ja pseudoprobleemidega niivõrd palju tegemist, et me ei märganud teda.

Jah, see oli järgmisel õhtul, jälle septembriööl, kui kõik kassidki pole enam hallid, asfalt on langenud lehtedest puhtaks roogitud, restoranis, mis asub meie kodulinna, selle linna tuntuimas jõekäärus, või mõne ajaloolase teada hoopis saarel, mille teisest küljest on jõeharu aastate jooksul haihtunud —

Meie hulka vastu meie tahtmist imbunud Prosaist tõstis pea oma taldrikust, kuhu ta oli näoli magama jäänud, kuna arvatavasti oli tal täna esimese

tunni jooksul jätkunud niipalju delikaatsust, et mitte häirida teiste õdusat õhtupoolikut. Kuid ühtlasi kogus ta mõtteid ja nüüd oli meie äraoleval ole-misel lõpp.

„Nüüd,“ ütles ta. „Ma räägin natuke — nagu mul sel kellaajal kombeks.“

Teised jäid vastikustundega ootama. Üks daam ohkas ja hakkas demonst-ratiivselt huuli värvima, kuid see ei suutnud Prosaisti pidurdada.

„Jah, eks ta ole, *innere Gott, oder Tendenz*... Aga mis sa raisk sellega peale hakkad, kui mingi kurbus tuleb peale, mis kurbus! perset! lausa tahaks vanamutile kirvega pähe lüüa... Hiiliks trepist üles, mõtleks, et oled parem kui teised inimesed, teeks ukse lahti... Paneks kirvega kohe juukselahu kohta, nii et kuradi liiakasuvõtjal veri või kusi lendab. Mis sa teed, kurat võtaks,“ rääkis Prosaist niisiis seal restoranis keeruliselt ja metafooririkkalt nagu alati, „eks ole meil miskit justkui alatasa puudu, ja on mingsugune miski, mis nõuab närvides, ahastades, kolisedes või niutsudes alatasa täitmist. Tühi koht, see sitt! ähh, see auk ajus närubub meil nagu unistuste kollane karikakar vana isalamba ehk täpsemalt öeldes oina hambutus suus, ahastab sulava, juba enne langemist vigase lumehelbena tolmusel aguli-aknaklaasil, koliseb nagu kirst, mis matusevankrilt kogemata allakukkununa allamäge jõe poole veereb, mööda munakive veereb, kuni lahti kukub, jah, niutsub meil nagu rasvane punapõskne imik, ja sa ei saa tast, sest hinge niutsumisest, lahti ka siis, kui — ähh, elu! — pistad selle kuradi imiku pea kruustangide vahele ja siis kruvid aeglaselt — vastu tahtmist, ent veendunult — kokku: jah, aju lendab küll plaksatades kõrvust välja, aga sinu või tema või teie mõlema hinge ebamäärane niutsumine ei vaibu, otsekui polekski sel niutsumisel üldse häälepaelu ega seega ka subjekti. Oh, kuidas sa taod siis hiljem kella kolme ajal oma kollakat ja hambutut pead vastu seinu rāpases tagahoovis, restorani prügikasti juures, sina lillenärvtutaja, helbesulataja, kirstukolistaja, lapsetapja, kes oma hinges on ületanud küll kõikvõimalikud eetilised piirid, aga rahu ja katarsist sa ei saa.“

Oraator jäi vait.

Prosaisti jutt äratas kergelt jalestust, eriti daamides, kuid siiski mitte liiga suurt. Kõik teadsid, olid vähemalt Tallinna tuttavatelt kuulnud, et see Prosaist ei saa ilma kujunditeta elada. Ja eks selle kujundiga on kord nii, et kui ta korra juba tulema hakkab, siis ei saa teda enam pidama. Ta tuleb välja ok-sendada, siis hakkab kergem.

Kui Prosaist oli lõpetanud oma tiraadi, mis muuhulgas väljendas proh-vetlikult toda kurikuulsat saabuvate seitsmekümnendate nimetut ahastust ja varsti teatud ringkondades üldiselt omaksvõetavaid ebamääraseid hirme, otsustasime teda solvama hakata.

Seda enam, et me Nouvelle'i polnud siiani märganud.

5

Mina tegin otsa lahti. Küsisin näiliselt süütult, miks ta vahepeal märkmiku välja võttis. Muigas in seejuures pahaendeliselt.

Ohimo sai must kohe aru ja küsis Prosaistilt otse, miks too julgeoleku

heaks töötab. Ka meie lauas viibivad naised tundsid vere lõhna ning liitusid rünnakuga.

Miks? öelge ometi, miks? kõlasid läbisegi küsimused.

Tegime Prosaistist ta endagi üllatuseks nuhi. Prosaist muidugi polnud mingi nuhk, kaugel sellest. Aga meie rünnak oli väga terav ja tihe, hästi läbi mõeldud ja tempereeritud. Prosaistil polnud aega ennast koguda.

Teatud hetkel, mille lähenemist me aimasime, umbes veerand tundi pärast ataki algust, käis Prosaisti ajus klõps ja ta hakkas ka ise uskuma, et ta on nuhk.

Ta suunurgad vajusid alla ja käed hakkasid värisema.

Ta hakkas koguni ennast vabandama, et on vaene, et proosast ei ela ära ja peret peab ju toitma, sellest vajadus lisateenistuse järele. Aga ta kirjeldused oma nuhkimisest olid asjatundmatud ja diletantlikud. Isegi meie teadsime nuhkimisest rohkem. Üha rohkem sai kõigile selgeks, et ta pole mingi nuhk, pigem vastupidi.

Ent Prosaist jäi oma uue mina-kontseptsiooni juurde, mille autoriks olime meie.

Ta oli tegelikult juba väga täis ja juba sellepärast enesehaletsusele kalduv. Nüüd, kui ta oli omaks võtnud meie alatu süüdistuse, hakkas ta nutma ja nuttis kaua, algul laua taga, siis tõusis püsti ja nuttis edasi seistes, paksu kardina varjus.

Teatud hetkel polnud teda enam üldse näha, ainult kardin võppus rütmiliselt.

Me hiilisime vaikselt koju. Idanes arglik lootus, et südametunnistusepiinades Prosaist ei julge enam meie hulka tulla. Ehk läheb hoopis tagasi pealinna, kus ongi ta õige koht.

Sel päeval oli Nouvelle juba olnud olemas, meist mõnekümne meetri kaugusel, me kuulsime isegi ta häält, aga me ei teadvustanud seda — meil oli oma jampsliku eluga niivõrd palju tegemist, et me ei märganud teda. Oleks Syberberg sel õhtul kohal olnud, oleks ta meie tähelepanu Nouvelle'ile juhtinud. Aga Syberberg oli just hommikul kodus mööblit ümber tõstes diivani endale varbale kukutanud ega viibinud meie hulgas.

Jah, see nuhi-episood oli järgmisel õhtul, jälle septembriööl, kui kõik kassidki —

6

Järgmisel õhtul oli Prosaist jälle kohal.

Ta ei teinud teist nägugi, aga võib-olla lihtsalt ei mäletanud eilsest ekstsessist midagi.

Tema süüdimatu enesekindlus tekitas minus korraks uue, värske kahtluse, et ehk ongi nuhk. Kuid väga rafineeritud nuhk, ehk koguni kaksikagent. Jäin ise oma fiktsiooni peaaegu uskuma ja sosistasin uue kahtluse Ohimole kõrva, kuid tema lõi käega ja ütles, et mu teadvus on ahenenud juba enne õhtu põhiosa algust.

Prosaist vahtis enda ette, mis tekitas õigustatud kahtluse, et tal on plaanis mõni jõuliste kujunditega tiraad.

Ohimo otsustas seda ennetada.

Mina asusin talle appi. Me olime päris hästi ette valmistatud.

Olime nimelt terve päeva fotolaboris kombineerinud süütuid kemikaale. Nende nimed on nüüd juba meelest läinud. Mis nad kõik olid: ilmutid, kinnitid ja muud. Hüpokloriid? Metanool? Ei tea. Mäletan seda, et kasutatud kinniti sisaldas tavaliselt hõbedat.

Valasime ained väikestesse, umbes viiekümne milliliitristesse pudelitesse ja korkisime hoolikalt kinni. Neid pudeleid oli hea hoida pintsaku rinnatasakus. Näiteks penitsilliinipudelikesi, kuhu läbi kummikorgi tuli torgata süstal. Leidsime ka pisikesi kolbe, hapraid, kuid see-eest efektseid. Nendega tuli muidugi olla ettevaatlik. Nad kippusid põues katki minema, eriti tantsu ajal või kirglikuma embuse puhul. Aga nad olid tegelikult ilusamad ja mõjusid professionaalsemalt, seega hirmuäratavamalt kui pudelikesed.

Täitsime niisiis oma anumad fotolahustega. Ühte valas Ohimo lisaks veel punast tinti.

Seda tööd tegime päeval, ülikooli fotolaboratooriumis, aeg-ajalt silmates aknast Toomemäge, mis tahtmatult viis mõtted saabumata armastusele, sest sügislehestiku vaatepilti saatis seenevihma õrn ja lakkamatu sabin vastu aknaklaasi.

Nüüd oli ettevalmistatud materjal hea põuest võtta.

Me ei olnud ka daame asjasse pühendanud.

Tegemist oli täiesti uue meetodiga.

Asi oli selles, et Ohimot tunti kitsamates ringkondades kui psühhiaatrit. Küllap teadis Ohimo elu sellest varjatud küljest ka Prosaist. Pind oli tegelikult ette valmistatud.

Loomulikult liikus psühhiaatriasfäärides — nagu ikka — hämaraid varje, kuuldusi ja oletusi.

Meil oli Eestis juba siis mitu nn. kultuuripsühhiaatrit, kes olid päris silmatorkavalt aktiivsed: legaliseerisid freudismi, asutasid karskusseltse, liikusid intelligentses seltskonnas ja püüdsid ettejuhtunud vaimuinimeste teadvust võimaluse korral eksplodeerida, plahvatama panna.

Enamasti oli tegemist kerglaste kujudega, kuid nende laialt levinud ja populistlik tegevus laskis ka erandliku ja üliausa Ohimo sügavamale olemusele heita müstilise ja võrgutava, mis sest et ülekohtuse loori.

Rahvas vajas juba tookord narkootikume. Ta ei saanud neid kuskilt. Kuid meie Ohimoga ei riskinud ehtsaid farmakone liikvele lasta.

Mina oleks seda isegi teinud, mu eetos on ikka hooti väga relatiivne olnud, sõltub nii-öelda tujust ja ilmast, kuid Ohimo oli andnud arstivande ja tema ei tohtinud niisugust pulli endale lubada.

Ent meil oli see-eest fantaasiat, mille me ka käiku lasksime. Meil oli mitu korda õnnestunud inimesi petta, pakkudes neile kriiti LSD pähe ja aspiriini heroïini asemel.

Nüüd tõime tahke aine asemel välja hoopis vedelikud, mis jätsid mulje, et oleme ise neid aineid sünteesinud.

„Aminasiin?“ erutus Prosaist pudelikesi nähes. „Inhibiitor? Tetra... hüdro...?“

Kohe hakkas ta aga labaselt naerma, püüdes asjast iga hinna eest üle olla, nagu hingelt matsid seda ikka enesekaitseks teevad, kui aimavad, et pääsu pole, et nende hoolikalt varjatud ja räpane *unbewusste* tõuseb varsti pinnale.

„Persse... ma tean küll, et see on vesi... olete kah ikka enda arust... hä-hää... toovad vett... Tartu vaim... panevad lauale... pudelikestes kah veel!... oh provints... narkokad... hä-hää... vesine värk!“

Ohimo tõstis sõrme suule ja lükkas pudelikesed lillevaasi varju. Prosaist, kes endiselt pani vulgaarset teksti ega kasutanud enam ühtegi kujundit, ei saanud rahu, mis näitas, et tal on tegelikult hirm.

„Mis see on, ütle ära, sa joodijüri!“ karjus ta äkki primitiivselt.

„Ilmuti,“ ütles Ohimo tõtt. Mis tegelikult mõjuski.

Prosaist jättis äkki irvitamise. Nüüd sai ta aru, et meil on tõsi taga.

„Fotoilmuti?“

Ohimo noogutas.

Prosaist sirutas käe aeglaselt pudeli poole, kuid Ohimo tõmbas selle järsu ja professionaalse liigutusega tema eest ära. Oli vaja anda täpne doos. Ta võttis Prosaisti klaasi ja tilgutas sinna täpselt kaksteist tilka.

„Pane ikka veel,“ ahnitses Prosaist.

Ohimo raputas karmilt pead ja Prosaist jõi viina koos ilmutiga ära.

Nüüd jäi üle vaid oodata.

7

Kümne minuti pärast olid Prosaistil pseudohallutsinatsioonid käes. Me poleks arvanud, et ta nii indutseeritav on.

Asi läks päris piinlikuks.

Algul kirjeldas Prosaist oma ilmutusi.

Ta nägi pikka musta toru, millest ta suure kiirusega läbi lendas, valgust toru otsas ja kuulis inglikoore.

Ta nägi, et meil on peade asemel valged lõngakerad, kuhu on torgatud sukavardaid.

Aegruum olla tema jaoks täiesti muutunud, isegi kõverdunud.

Teatud hetkel ei suutnud Prosaist enam oma ilmutusi vahendada, hakkas lihtsalt vahtu välja ajama ja kukkus seejärel toolilt maha.

Ta vedeles laua ja akna vahel hämaruses ega torganud kellelegi silma, isegi mitte kelnerile, kelle lakk-kingad vahepeal lausa Prosaistile suhu sattusid.

Meil oli äkki hoopis muudki vaadata, ja muidugi tänu sellele, et Prosaist oli nüüd, pärast kolmepäevast võitlust, lõpuks neutraliseeritud. Me võisime nüüd näha seda, mida vajasime.

Muidu oli öö nagu ikka. Aga poodiumil tundus olevat tavalisest teravam valgus, kui Nouvelle — tagasihoidlikult ja esmapilgul vähenõudlikult — sinna ilmus.

Ähh!

Kas huvitas üldse kedagi, kes sinna ilmus?

Kõiki! Kostis aplaus!

Ohimo fikseeris kohe selle sündmuse. Ta unustas Prosaisti, ta ümarad silmad kiiskasid ja ta niisutas keelega oma kuivanud huuli.

Kui vana võis olla tookord Nouvelle?

Ohimo, kes teda tookord — üsna esimeste hulgas — märkas, arvas, et Nouvelle on alaealine. Mida see pidi tookord tähendama, sajandi keskel? Vist oli üldlevinud arvamus, et iga algab kuueteistkümnendast eluaastast, mis enne seda, see alla, seega ala.

Ootamatu, seejuures peaaegu blond, tegelikult ei-tea-kust välja hüpanud, arvatavasti neljateistkümnendaastane Nouvelle laulis, või õigemini öeldes siiski vaid debüteeris.

Jah, ta ilmus sinna restorani äkki. Nii nagu tuul kannab aknasse linnu või pätt viskab sinna munakivi.

Nouvelle, kes mõjus nagu maaplika, laulis ja meile tundus, et me näeme imet.

Justkui poleks teda enne üldse olnud. Nouvelle'i, mõtlen ma. Enne laulsid siin teised, paljude nimesid me enam ei mäletagi, ehkki neilgi polnud häda midagi, aga ühel õhtul — näed sa! — oli äkki Nouvelle seal ja siis laulis juba tema.

Laulis mitmesugust: lihtpunkti, progerokki, tavašlaagrit, sekka alternatiivsetki. Laulis värvilistest vankritest, saatuse vikerkaarest, mee maigust.

Igast stiilist esitas ta ühe laulu, kuid ega neid laule nii palju kokku olnudki. Viis või ehk ainult neli? Kes see suhteliselt tundmatut neiukest ikka esimesel korral kauaks kabareelavale laseb. Eriti veel siis, kui ta teeb seda ilmselt debüteerimise eesmärgil. Ja palju see lapsuke ise laulukesi pähe jõuab õppida — eriti veel noores eas, kui ollakse paratamatult püüdlük ja kohusetundlik, kui veel kvaliteeti kvantiteedile eelistatakse, kuid puudub veel treening arvutuid laule une pealt esitada.

Ent me ei saanud lahti tundest, et me näeme imet.

Nouvelle lõpetas ja kadus.

Saabus vaikus.

Siis tegi häält Syberberg, kes oli märkamatult meie selja taga seisnud.

„Jah, see ongi Nouvelle, tahtsin teile ammu teda näidata, aga teie aina kuulasite neid kujundeid ja ma ei leidnud sobivat hetke. Ta laulab siin juba kolmandat päeva, laulab nagu kanaarilind kaevanduses, ehkki mulle tundub,

et ta on surematu... Ma armastan Nouvelle'i, aga tema mind praegu veel mitte,“ ütles Syberberg väriseval häälel, mistõttu me saime aru, et tal on tõsi taga. „Olen püüdnud temaga kontakti saada, kuid ma ei tohi ju laululinnukest ära hirmutada. Tal on kaval, temast vanem, labane tüüp. Mitte halb mees, aga mitte Nouvelle'i vääriline. Püüan neile mitte läheneda, aga samal ajal ei taha ma olla liiga kaugel. Hiljuti sõitsin linnalähedase diiselrongiga Peedule, väikesesse suvituskohta, kus nad elavad. Kõndisin läbi hõreda metsatuka ja jõudsin lagendiku äärde. Kuum suvepäike kõrvetas. Ma ei tulnudki puude vahelt välja. Lagendiku teises ääres mängisid nemad bädmintoni. Nad ei vaadanud minu poole, võib-olla vaid silmanurgast. Ma ei liigutanud end. Ma teadsin, et ma armastan Nouvelle'i. Kuidas pidin ma seda taktitundeliselt väljendama? Ei kuidagi. Või siis vaid oma vaimes ruumis. Või kui üldse teiste ruumi tungida, siis ainult läbi vaikuse ja staatika. Ma tõstsin aeglaselt käe ja panin peopesa umbes oma kõrvade kõrgusel vastu karedat, ent leiget männipuu koort. Niiviisi.“

Syberberg toetus vastu kõrvalolevat sammast ja rekonstrueeris olukorra.

„Seisin seal puu najal liikumatult. Pea oli mul natuke viltu.“

Syberberg taastas ka peahoiaku.

„Nemad mängisid, ja päike lõõskas. Siis, ühel hetkel — ma ei tea, mis kell oli —, pöördusin ma äkki ringi ja läksin läbi metsa tagasi. Kohe tuli ka rong. Öhtuks olin Tartus.“

Ta oli natuke aega vait.

„Ma võidan kunagi Nouvelle'i südame,“ lisis Syberberg vaikselt.

„Muidugi,“ ütlesin mina ja daamidki noogutasid.

„Me peame saatma Nouvelle'ile mingisuguse kingituse, tähelepanu-avalduse,“ elavnes Ohimo.

Olime nõus.

„Aga mis me talle kingime!“ oli Ohimo paanikas.

Taskutest ei leidnud ta enam midagi.

Ta soris oma paksus portfellis tablettide ja käsikirjade vahel, kuni leidis lõpuks juhuslikult kaasas olnud ajakirja „Burda“.

Ta viipas kelnerile ja käskis saata see Nouvelle'ile.

„Tundmatult restoranikülastajalt, mehelt publiku hulgas, tema talendi lihtsalt ja pretensioonitult austajalt. Möödunud aasta oma, seega suhteliselt uus, antikvariaadist õnnestus saada.“

Kelner kummardas ja astus ettevaatlikult üle hääbunud Prosaisti.

Nüüd on riigikord muutunud, restoran maha lõhutatud, Nouvelle ja Syberberg juba aastaid abielus, Prosaist on siirdunud ärialale või hoopis surnud, Ohimo tegeleb süvenenult metafüüsikaga, mina aga kirjutan aeg-ajalt novelle.

•

Visby Toomkiriku kell lööb neli varahommikuse täistunni... mida? Lööki, pauku, kolksu, kõma? Kummaline, ei ole kirikukella hääle jaoks eesti keeles täpset sõna! Muidu onomatopoeetikat rohkem kui eales võib olla. Seitsesada aastat kirikukellade helinat, aga polegi tabavat sõnakest, et tähistada nelja ühetasast kuminat, võib-olla ehk esimese oktaavi G-d, mis kõlab üle uinuva linna.

Neli ühekõrgust heli, neli kõma. Ootad, et viimane neist oleks intervalliga üles või alla, ükspuha. Aga ei ole. Ei ole meloodiat ega fraasi. Ju pole muusika, vaid taeva või silmapiiri kõla. Ning lõpeb igakord niiviisi, nagu ei lõpeks päriselt ära.

•

Ei usu veest pärinemise juttu. Vesi minu keskkond ei ole, pole ei uimi, saba ega lõpuseid. Kaks korda olen äärepealt uppunud ära. Ükskord tõi onu jääkülmast kraavist nattipidi välja, kui olin poisike. Teine kord rabelesin Mustas meres ise veekasvude katuse alt pinnale.

Väidetagu imikute kohta mida tahes, inimesel pole vees elamisest märkimisväärset rudimenti. Koguni treenitud ujumismeistrid ei pea vees üle mõne päeva vastu, sedagi julgustusega. Ujumine pole vee keskkonnas olemise, vaid pinnalpüsimise vaearikas tehnika. Selle mõte on olla veest väljas või pinnal nii palju kui võimalik.

Vesi pole ainus keskkond, milles vaid ujume. Me püsime kätteõpitud võtetega suurema jao ettetulevate keskkondade pinnal nagu ringjoone puutujad — muidu oleme kadunud hinged. Inimese päriskeskkond on teadmata. See, milles olemiseks ei pea iseendaga mitte midagi ette võtma.

•

Mati Unt armastab, et otsad jäetaks lahti ega öeldaks midagi otsustavat loo lõpus. Ning Jumal hoidku puändi eest! Ta ise kirjutab nii, et jutu saba peab jääma igal juhul sorgu või tuleb juba kirjutama hakates ehk kutsikast peast lüüa maha nagu tõukoertel. See on see kuuekümnendate ajastuhaigus neil kõigil, kontsuta viil otse keset leiba, see pehme koht, mõnel koorukegi ära lõigatud. Ei taha keegi näidata oma krantsiverd ega rõngas saba, kuigi on. Ja põhjustab fantoomvalu.

„Me välja sõidame, ent kuhu sõita siis?“ ütles ammuilma Puškin.

•

Vabadussõja veteranid said vabariigi ajal õige pea hellitusnime vapsid, selle eest hoolitsesid ka sotsiaaldemokraadid ehk sotsid. Jaan Tõnisson oli teadagi Koodi-Jaan, tema pooldajad koodimehed.

Tänapäev jääb toonasele ilo-meelele raskelt alla, teine vabadus kahevõrra lahjem. Aated ka — kõik käivad kõikjal kõigiga, kuis juhtub tulusam. Mehed pikad, aga väetid ja värvita kui kevadise kartuli itted — ei ole ei Varga- ega Palanumäe kannust need poisid Mustalt ja Laagnalt mäelt. Teaks ometigi, kuidas vanad eestlased Lembitu ajal üksteist nimetasid, kui süda läks täis? Saaks rahvustunde ja vägisõnade pärispõhja kätte. Pappi grillisid eisiad küll korralikult ja käskisid laulda kah, nagu helde sulega kirjeldab Henrik.

•

Vanaema näitas Vanas Töötuses koha, kust lugeda Noa laevast. See oli raamatus vägev koht.

Ei läinudki palju aega, kui elasin Noa mäe nõlval Lipa külas ja käisin Noa poes. Vallamajal oli sada meetrit sireleid ja kaks kartserit, sidekontor, keldrid põranda all ning uhke kirsiaed.

Ma kasvasin raamatukogus ja mu ema juhatas seda.

•

Ei tohi midagi öelda ilu kohta, aga tahaks — tont, kuidas tahaks! Paneks hulganisti mõttekriipse ja väheväntsutatud kauneid sõnu nagu Indrek Hirv.

Jüri Üdi kirjutas „Närvitrukki“ mulle pühenduse: „Noort metsa langeb arvustaja kirvest, ta ojal joob — nii palju teame hirvest.“ Kust teadis Juss 1971, et Hirv tuleb kord oma ilusate värssidega ojale? Aga ju ta teadis, tal oli sealt nii andeid kui ka andmeid.

Ei tohi lausuda roppuse kohta ropusti, aga tahaks — kurat, kuidas tahaks! Maarahvas kiratseb, eks me kõik tea — pole tööd, pole raha. Nüüd tulevad Kivisildnik ja Sauter ja mõisamehed ning võtavad põlised maasõnadki ära. Vurled võtavad matsilt viimase naha.

Vandumiselt on võetud mehemõnu — öeldud sõnu saab ridamisi kui padu. Kaks tsüklonit me kohal läbisegi — koos lumehelveste ja kuse sadu.

Uhke ja hell mees mu sõber Sass. Keiser Makedooniast Kosovo põllu külje alt ja Simunast Vägeva jaama tagant. Annelinnas pildus lõugavaid vene poisikesi kividega — ei lastud Aristotelese ja Matisse'i kasvandikul tornmaja Parnassosel armastada ega luuletada. Lõi öösel ihuüksinda Loomingu toimetusest pätid välja, karu lasi kah ja püüdis kala, aga Loomingu lehekülgede lärmi vastu ei saa. Seal lärmab ise ka.

Peab taluma omaenese kodus alatasa kord Hasselblatti, kord de Sieversi kära. Parunid puha, ei need räägi sumedat soome keelt! Süda saab täis, kui põrnitseb majanurgale kleebitud pronksmeest, läheb mässib vene poisikeste abiga kargel varahommikul Tammsaare postimoodsast kataloogikuntsist lahti.

Ja kuradi kurat — siis luuletab kõik selle ära!

Toksib vene kirjanik välismaal saksa tähtedega *e-mail*'i. Kõrvalt naljakas vaadata — nad võiksid mägirahvaste pommitamise asemel ladina tähestikku kasutada küll ja küll! Kõik saab tähthaaval ilusasti paika.

Teeb südamliku teate valmis ja saadab Sankt-Peterburgi poole teele. Aga kiri tuleb mitu korda tagasi, sest aadress tundmatu.

Otsitakse abilisi — mis viga? Võib-olla sai juba kodunt vale aadress kaasa või kirjutas vanainimene valesti üles, arvutiasjandus võõras värk. Aga ei näitab tõestuseks märkmikku. Võrdleme kirja ja ülestähendust — siis selgub tõde.

Elektronposti aadressis on kaks süütut tähte, need viimased ja saatuslikud. Saatja on sinna tippinud jonnakalt *su*, kus pidanuks olema *ru*. Ulmefilmideski seesugust varianti ei aimatud ette — *SU via* Internet või White House *via* vertuška.

Ei ole meil häda, ei ole meil puudu, meie saatust on jaganud miljonid. Kogenu on kogemusetu kõrval tugev kui tütre ees ema. Ent mida tal öelda? Et mina tean valu ja häbi ja kaotust, sina ei. On see's ütlemine või arvamine või üldse midagi? Tugevus on vaid maht, sisu mingit ei ole, nõrkus aga — nõrkus on kvaliteet.

Me oleme ikkagi laagrist, vaid sund ja valve on vajunud ära ja laagri-värvavad valla. Olemus endiselt seal, kus olime. Kõik on taas olemas ja endal hing sees, aga vaba mehe nõrkust ei ole. Ei usu, ei usalda, ei ole kindel ja ei ole. Vabaks enam ei saa.

Ei ole meil häda, ei ole meil puudu. Olime ja läheme peagi ära. Peaasi, et süütuid või süütumaid tuleks hulgani peale. Peaasi et...

Aga miks on tulevik meie mure? Ning mis asi on mure — rahutuks tegev vaba valents, tahe kedagi-midagi siduda? Kas ikka veel häda ja ikka puudu? Meie saatust ju jagavad miljonid — ränkade kogemustega hambuni relvastet rahvad, kõik valvamas vabade vabadust.

•

Palju nähakse vaeva, et ehitada ümbersõiduteid. Et saaks vältida küla, alevit või linna. Et saaks mööda minna, kiiresti ja kaarega.

Pole Eestis ega mujalgi alevit või väikelinna, kuhu toov vana tee poleks ühtaegu kirikutee — torn pidi hakkama juba kaugelt silma. Nähti palju vaeva, et inimesed leiaksid kergesti keskpaiga ja otsetee.

Naljaked need tänased asulad. Kirik ikka veel keset küla nagu vanu teekiiri koondav tähesüda, eemalpool looklevad moodsad möödumismagistraalid. Sedasama matkitakse haiglates inimeste peal — pannakse südames tehisooned ehtsatest mööda.

Teed lähevad nüüd hõlpsasti umbe, keskkohad ei pea läbisõitudele vastu.

•

Muidugi püüan mõelda, mida sai tehtud valesti. Mida saanuks ka teisiti, paremini. Teha või mitte teha.

Jään vaatama, kuidas koer jookseb, istub, lamab ja oma asju ajab. Mida ta tegelikult toimetab? Olevat tark ja inimese sarnane. Võtab mitu korda ühtsama jälge üles, kuni lõpuks jääb rahule ja valib mõneks ajaks suuna. Siis siristab postile, tuleb tagasi ja siristab jälle, seejärel unustab. Tal läheks nagu kogu aeg meelest ära, mida ta justsama tegi.

Oleme koeraga pahupidi. Mina jälgi ei leia, ei kuule ega haista ning unustan inimesed kergesti. Ent omaenese jäljerada käin lõpmatuseni, küll tagurpidi, küll uuesti. Liigutamata end ometigi.

Ats istus Varblase kohviku müüritisel ja jälgis maailmas toimuvat. Teavet ei olnud tal palju, kuid olid silmad ja ka kõik teised meeleorganid, mis uimas-
titest ja ideoloogiatest rikkumata.

Oma isa ta ei tundnud, võib-olla liikus too parajasti selles korratus ravis, mis Harju tänava poolt treppidest üles läks ja Toompea poole suundus. Polnud tal vajagi oma isa tunda, kui see niisugune lontrus oli, et võttis kord tema valmis meisterdada ja siis enam väljagi ei teinud, jooksku kus tahes, saba seljas! Üheks korraks, sigitamise hetkeks, oli ta olnud Atsile isa ja sellest jäi Atsi silmis küll väheks, et tema vastu pojana huvi tunda. Isaks olemine nagu mis tahes inimeside on eluaegne töö, ja kui too tundmatu oli seda tööd põlanud, siis oli Atsil põhjust ka teda põlata.

Räägitakse küll pärilikkusest ja mingisugustest imetillukestest geenidest, mis meis määravat paljugi, aga räägitakse ka sellest, et inimese sees on miljard bakterit... Sellest miljardist me ei tunne nägupidi ainsatki, ja ikkagi saame oma igapäevast elu elada. Ja kui Ats koolis õppida ei ole viitsinud, igasugust pätti teeb ja mentidega kakleb, siis on tal nähtavasti nii sitad geenid, et selliste pärandamise eest kuluks vanale üle küüru anda, aga mitte tänulikult kummardada.

Rongkäik oli huvitav hoolimata sellest, kas tema sees liikus või ei liikunud mingi lastemeisterdaja, kes hiljem oma soetisi tundagi ei taha. Rongkäigu ees sammus sassis olekuga kutt, megafon suu juures, ja hüüdis tulijaid Hirveparki. Mõni läks kindlal sammul, aga enamik näis ebalevat. Kindlasammuliste hulgas oli trotslikke selliste nägudega, et vaadake, mida mina julgen ja korda saadan, ning fänne, kes näisid uskuvat, et nad täidavad rasket kohust. Aga oli ka väsinud töötegijaid, kelles punkari kogenud silm juba eemalt erariides mendi ehk julgeolekuvenna ära tabas. Ka ebalejaid oli mitut masti, nende hulgas muidugi uudishimulikke ja eneseproovijaid, kes teadsid, et julgus on lihtsalt arguse ületamine.

Ju siin siis oli, mida karta, kui üks ja teine püüdlikult vaprat mängis. Vahest ainult punkarid, kellest mõned minejatega ühinesid, olid täiesti loomulikud, sest neid oli piisavalt ehmatatud nii mentide kui mögisejate poolt — iga asjaga harjub ära! Ats jäi paigale, sest siit oli mõnus ülevaade, millise ilmega keegi ohtlikule rahvakogunemisele kulgeb.

Harju tänava Toompea-poolne serv kohvikurinnatisele ära ei paistnud, aga uulitsa teine pool oli hästi nähtav. Seal hiilisidki nood, kes kippusid

püksi tegema. Paljud joonistasid nägu, nagu oleksid nad juhuslikult kolonni eksinud, treppidele nad ei pööranud, hiilisid otse edasi Võidu väljakule, selle päästvasse avarusse. Hiilijate hulgas oli ka üks kirjaniku-isand, keda Ats oli kuulnud mingil fosforiidivastasel koosolekul vahutamasa. Seal oli ta küll kõvu loosungeid hüüdnud, aga tänane kogunemine näis tema jaoks vist liig olevat. Või siis ootas teda mõni mann, keda ajutiselt Muusaks kutsutakse, sest kui toimid igaviku jaoks, siis ei tohi lasta inspiratsioonil liiva joosta.

Ats oli ka ise luuletusi kirjutanud, kui lolluste tegemisest aega üle jäi. Tema luuletustes oli ikka elu, ja just nii ropp, kui see tegelikult ongi. Tolle Olte-nimelise kirjahärra lullad tahtsid panna paksu filosoofiat ja peenikesi tundeid, aga sitta seal tõelist elu oli. Igatahes oli Ats mõnda lugenud ja muljet ei tekinud.

Muidu oli vanake päris kobe, äkki oli just tema Atsi valmis koininud? Sellisel peaksid ju küll head tõugu geenid olema, kust muidu Atsil see luuletamise himu. Ei tea ju, kui täpselt need geenid töötavad, kas määravad ära ka luuletuste sisu ja vormi, sel juhul Ats küll ta poeg ei ole, nii lääget jura tema ei paneks, vaid ikka sellist, et korralikul inimesel kõhu lahti võtab.

Kui inimeste tulv Harju tänavalt peaaegu otsas oli ja suurt keegi enam Toompeale viivast trepist üles ei pööranud, vedas ka Ats ennast Hirvepargi servale, et kuulda, mis mäsu seal parajasti septseti.

•

Oltel ei olnud tõesti mahti peatuda ja ennast kõrvalt vaadata. Oli kuidagi endastmõistetav, et ta pidi viibima kõikjal, kus midagi juhtus. Kui kusagil midagi üldolulist toimus ja teda polnud kohal, siis oli tal ju kahju: kuidas ta tohtis kõrvale jääda, kuidas sai olla nii, et tema kaasvastutus puudus!

See ei tähendanud, et ta oleks soovinud kogu vastutust enda peale võtta või protsesse juhtida. Ei, tema oli väljas asja enese ja hoopiski mitte oma isiku näitamise pärast. Vähemalt kõrvalt pidi ta jälgima, et asjad untsu ei läheks, ning otsustaval hetkel sekkuma. Ta pidi aina midagi korraldama, pidi jagama väikesi õpetusi ja soovitusi. Kust ta selle õiguse või kohustuse võttis, ei tulnudki pähe endalt pärida. Asjad pidid liikuma, sest kõige aluseks on ju tegu.

Niisugusena oli ta maailma sündinud, vanematest teeotsale seatud. Loodus oli tema sisse asetanud üsna suure laengu, kogu energia tuli elu jooksul mõistlikul viisil ja kasulikult ära kulutada, ühiselu huvides ja nõnda, et temast midagi maha jääks teistele vaadata ja katsuda.

Jumaluseks oli tal peale ebamäärase inimkonna ikka eesti rahvas — ja tema ise selle osana.

Muidugi oli eesti rahvas mõistena samuti ebamäärane küllalt, tuli ju tema hulka arvata ka sulisid, joodikuid, kadekopse, naabrile jala taha panijaid. Tema vähemeeldivat palet võis näha nii kontoris bürokraatide kui ka maapoe nurga taga napsitajate ringis.

Igas kehas on haiguskoldeid, terve ja tugev organism ei lase neid vohama. Ent kui pruugime suuri üldistavaid mõisteid nagu rahvas, siis seisab silme ees ju ikkagi ideaal, terviku ilusam pool, toimija, ülesehitaja, nõrgemate toetaja — inimhulk just sellisena, nagu me teda näha tahaksime.

Fosforiidisõja hoog hakkas raugema. Näis, et eestlased on selle lahingu võitnud. Nimelt eesti rahvas. Nende vastas ei seisnud ju näiteks Evald Meris või Juhan Imelik, vaid suured ministeeriumid Moskvast.

Et võit ei tulenenud niivõrd oma jõudude vägevusest kui vankuva hiiglase nõrkusest, polnud enam oluline. Impeerium tõmbas hinge, tahtis lappida kärisevaid kohti, tal polnud enam jõudu oma haisvat nakkust kogu maailmas levitada, kasvajal siirdeid laiali ajada. Uute suurkätiste rajamine lükkus kõikjal edasi udusesse tulevikku. Ei suudetud vanugi käigus hoida, poolleilolevatest ettevõtmistest tegeldi vaid kõige tulutoovamatega, ideoloogilised lentsõnad ei aidanud absurdi tühjal kotil püsti seista.

Eestlased kõnelesid igast impeeriumi ebaõnnestumisest siira kahjurõõmuga. Nagu selles — küllap venelaste väljamõeldud — anekdoodis, et kui Moskva peale langeb vesinikupomm, siis eestlased tõmbavad gaasimaskid ette mitte kiirituse pärast, vaid et varjata oma rahulolevat naeratust.

Jumala ja aja ees polnud need just kenad mõtted. Ja eriti mitte siis, kui võõrad neid põlisrahva omaks kuulutasid. Pommi ei soovitud ka Moskvale, seda enam, et peaaegu kõigil elas seal häid tuttavaid ja sõpru. Aga see kogu suurt deržaavat kurnav keskus oli lihtsalt saanud sümboliks.

Olte oli tulnud parajasti rohelise liikumise koosolekult, kus arutati tuliselt, kuidas ja mis vormis seda liikumist formaliseerida. Täna päeva järgmise, Kultuurinõukogu koosolekuni oli kaks tundi aega. Tegevust oleks leidunud, kuid Olte otsustas ära käia Kristiina juures. Ta oli ebamääraselt lubanud ja loodetavasti oli kunstnikupreili kodus. Telefoni Kristiinale polnud, ei saanud ette helistada.

Olte tuiskas lilllemüügilaudadest mööda ning peas vilksatas mõte, et ostaks õige kimbu. Ka küünikut mängivale Kristiinale peaks niisugune tähelepanuavaldus meeldima.

Kuid Olte pidurid polnud korras ja ta tormas lilledest mööda, et jõuda oma väljakul pargitud auto juurde.

Kui ta Kristiina ukse taga kella andis, kohmitseti sees enne, kui uks lahti tehti.

Kristiina tuli vastu valges negližees.

Keset tuba seisis Marko, toosama poisiohtu ärikas, kes oma lavastamata näidendite toel Kirjanike Liitu oli tahtnud astuda, ning nõõpis viimast sarginõõpi kinni.

Olte nähes tõmbus Marko jäigaks ning tehtult ülbe naeratus libises tal näole.

Olte mõtles, kas minna kohe tagasi, sest ta oli teisi seganud, kuid see oleks paistnud naeruväärne, stseen sajandialguse draamast. Hea veel, et tal lillekimpu peos ei olnud.

Kristiina oli õige pisut üle kolmekümne, Oltest viisteist aastat noorem nagu Luulegi. Too ärikas võis olla kõige enam kakskümmend neli.

Aga noh, Olte tahtis ka sisimas olla vabameelne ja salliv. Kõik inimesed on iseseisvad, võivad teha, mida soovivad. Ja Olte isiklik asi on otsustada, millistest mängudest ta osa võtab.

Mehed seisid vastamisi, üks noor ja teine keskealine. Vahest leidus nende veres veel mõni libe muistsetelt võitluskukkedelt, kuid tsivilisatsioon oli lihvinud tunded tasaseks.

Juhtimise pidi enda kätte võtma Kristiina, kes ütles kalgil häälel:

„Sina, Marko, hakka nüüd minema. Ma tahan selle mehega kahekesi olla.“

Selline vanema meesterahva selgesõnaline eelistamine pidi Oltele mõjuma rahustavalt.

„Moens,“ ütles Marko. „Äri on suuremeelsete inimeste hobi.“

Noormees astus väärikal sammul uksest välja.

Mida ta viimase lausega öelda oli tahtnud, jäi Oltele teadmata. Mis laadi äri see oli, mida poiss Kristiinaga ajas?

Kristiina ilme pehmenes silmapilkselt, muutus isegi malbeks, kui mitte just alandlikuks. Ta liibus vastu Oltet, lükkas tal pintsaku õlgadelt, seadis selle toolileenile.

Olte ei suutnud olukorrast päriselt üle olla, ta ütles:

„Pesed ehk ennast vahepeal.“

Kristiina ei solvunud. Ütles kui muuseas:

„Ära ole armukade loll. Tule!“

Seekord oli ta hoopis teine Kristiina. Ettevõtlik ja tuline.

Olte mõttes korraks, et poisike oli küpse naise üles kütnud ja rahuldamata jätnud, kuid imelikul kombel see mõte ei häirinud teda, pigem stimuleeris olema tugev, õrn ja leidlik. Ta käis välja oma kogemused, et naisel oleks eriti hea, ning tänane vahekord lõppes mõlemale täiusetundega.

Olte tabas end sellelt, et loendas naise järjestikku saabuvaid orgasme.

Kui nad raugelt teineteise kõrval lamasid, ütles Kristiina pärast pikemat vaikust:

„Sa oled just selline mees, nagu sinust räägitakse.“

„Ja sina selline naine, nagu sinust räägitakse,“ vastas Olte samaga.

Toon tegi muusika. Olte häälel oli soe ja sõbralik, vahest isegi imetlev. Teisel polnuks põhjust haavuda.

„Ju siis oleme kaks parajat ega hakka teineteisele etteheiteid tegema. Mitte kunagi, eks ole?“

Olte ei vastanud. Päris vaba ta sellistes asjades siiski polnud. Ju siis ka mitte piisavalt patune.

Ta armastas siiralt ja kogu südamest oma Luulet. Milleks talle niisuguseid seiklusi vaja oli? Kahe koosoleku vahel?

Oli vast õige hetk niisuguseks mõtteks. Igatahes suuremeelne see Kristiina suhtes polnud, pigem kõlas armetu eneseõigustusena.

Kristiina surus end tema vastu ja sosistas:

„Võib juhtuda, et ma armun sinusse tõsiselt.“

Kas ta oli litsike või vaba naine, kes võtab meest, keda ihaldab, ning säilitab seejuures täielikult oma väärikuse? Ka litsikesed armuvad, kuid Olte ütles enesele veendunult, et seda Kristiina ei ole. Ja mehel, kes on äsja tundnud naudingut ja seda kõigest hingest teisele pakkunud, pole õigust mõelda sellest inetute sõnadega.

Äkki haaras Kristiinat talle iseloomulik tegutsemistung, ta hüppas püsti ning ütles:

„Sul on auto. Vii mind Mustamäele ateljeesse. Seal on dušš, saab end korralikult pesta. Siin, selles punkris, pole midagi. Millal ometi keegi kingib mulle korteri!“

Miks peaks keegi kinkima, mõtles Olte. Kortereid vist ei kingitagi. Vanasti küll. Terveid losse. Aga armukesed pidid siis olema kinkijatele truud.

„Ühtlasi ma näitan sulle oma pilte. Tean, et sul on kiire, aga sa ei pea tegema nägu, nagu imetleksid neid.“

Nad sõitsid Raja tänavale, kus Kristiinal oli koos mitme noore naiskunstnikuga ühine ateljee. Üks nurk sellest kuulus tema molbertile ja maalidele.

Olte oli paaril kevadnäitusel näinud tema pilte, kuid mällu polnud need talletunud. Ta ei suutnud pingutadeski meelde tuletada, millised need olid olnud.

Mustamäe poole sõites mõtles ta miskipärast, et need on maneerlikud, natuke moodsad ja kirevavärvilised. Aga oma imestuseks leidis ta ettenäidatud pildid olevat jõulised, kohati natuke sünged, kuid igatahes kirglikud.

Vaata Kristiinat, mõtles Olte endamisi tunnustavalt ja ütles päris lihtsalt:

„Tead, mulle meeldib.“

„Või veel,“ vastas Kristiina, kes oli oma piltide juures täis enesekindlust.

Olte ei pidanud end eriliseks asjatundjaks kujutava kunsti alal. „Mulle meeldib“ oli siiski ülim argument. Iga kunstiliigi puhul.

Ta suudles Kristiinat lahkumisel.

•

Luule sõitis hipodroomile.

See oli omaette maailm, mis säilis peaaegu muutumatuna läbi kõikide režiimide.

Hobused ei allunud ideoloogilisele töötlusele. Ja nende tugev loomus mõjutas ka inimesi, kes nendega töötasid.

Ometi olid siingi põrandaalused hoovused. Mitte ideoloogilised või režiimivastased, vaid teaduse- ja argihoiakute vastased.

Kehtis üldine arvamus, et kentaurid on jäänud kaugesse minevikku või pole neid üldse olemas olnudki. Niipaljudest kui kellegi aju seesuguse probleemiga üldse tegeles. Mütoloogia ja kõik.

Ometi olid nad läbi sajandite siin-seal ikka ja jälle välja ilmunud. Kui mitte mujal, siis kirjandusteostes.

Vahepealsetel vaikuseaastatel aga on nad peidus olnud.

Miks ei võinuks nad kõik aeg avalikud olla? Sellele küsimusele on väga raske vastata. Leidub ju palju asju, mis iseenesest on süütud, ometi nendest vaid sosistatakse.

Võimalik, et seda põhjustas juba antiikajast pärit jumalate- ja imedevastatus.

Erinevatel ajastutel võisid taunimiseks olla ka erinevad põhjused. Näiteks ei tohtinud mingitel aegadel olemas olla olevusi, mida polnud mainitud Piiblis või siis märksa mahukamates Lenini teostes. Ehkki viimaste suhtes ei saanud kindel olla, sest nende segases sõnavahus võis vabalt ka kentaure leiduda. Keegi polnud neid teoseid hoolikalt lugenud. Peale autori. Kui temagi. Neid loeti ikka, kui loeti, diagonaalis ning isegi kogukad kentaurid võisid niiviisi märkamatult läbi lipsata.

Kuna kentaurid olid teaduspreestrite poolt kahtluse alla seatud, siis oli targem neid salajas hoida.

Nii ka Tallinna hipodroomil.

Kuidas nad sinna sattusid, seda polnud Luule suutnud välja selgitada. Vahest olid nad seal alati olnud.

Ta ei tahtnud liialt uurida ja urgitseda, siis võinuks juhtuda, et teda poleks lastudki armastatud hobusmeeste juurde.

Võimalik ka, et mõni lihtsameelne džoki või tallimees, olles kuulnud kentauridest, otsustas nad ise välja aretada. Usina ja keeruka tegevuse tõttu sai lihtsameelsest lõpuks kindlasti arvestatav teadlane, keda rahvusvaheliseltki oleks tsiteeritud, kui kentauroloogia ning kentaurogeneetika oleksid üldisesse käibesse läinud.

Võimalik, et kentauride tõug — kuidas nad seal antiikmütoloogias olid määratletudki, kas inimese ja hobuse armastusakti tulemina või jumalate järjekordse vingerpussina? — oli kandunud läbi kõigi nende sajandite ning loonud siin-seal väga väikesi esoteerilisi kogukondi, mis nende idee kõik see aeg elus hoidis.

Midagi lippe lehvivate pagulaste taolist.

Sobis ka hüpotees, mis inimestegi kohta käibis, et nad pole mitte Darwini ja Marxi abil ahvist arenenud või Esiskulptori poolt savist voolitud, vaid saabunud Maale kosmosest, mingi eksituse või rikke tõttu siia jäänud (või koguni siia asumisele saadetud kui oma ühiskonna kurjategijad) ning halbade elutingimuste tõttu raske taandarengu läbi teinud, kuni kliima ja keskkonnaga harjudes jälle tasapisi kosuma hakanud, nagu meile õpetab arheoloogia või antropoloogia.

Mingi analoogia, noh, uute ainete või bakterite või ideede ja avastuste tekkega, kus loovtõukeks on saanud eksitus või teadmatus sellest, mis on võimalik, mis mitte, mida saab avastada, mida ei saa.

Ka kentauride esivanemad võisid saabuda sama kosmosesõidukiga või

vähemalt võis olla tulnukatel kaasas nende tekitamise geneetiline mudel, juhuks kui liialt auväärne minevik pole mõnele otsustajale vastuvõetav.

Luule oli küllaltki tugev teaduslikes arutlustes ning oma armsate kentauride pealt ei hoidnud ta vaimuenergiat kokku.

Ta läks tagumise talli juurde, mis jäi vastu metsa. Teda tunti ja talle naeratati. Ta oli väheseid inimesi Tallinnas üldse, keda lasti hobusmeeste juurde. Kui mitte ainus pühendatu väljaspool hipodroomi suletud maailma.

Tallil olid kahekordsed seinad ja salauksed, Luule ees need avanesid.

Talli taga oli väike, täiesti suletud koppel, kus neli kentauri said trampida. Nad ei vajanud suurt territooriumi kappamiseks, küll aga sobivat ala, kus sai jalgu kõvasti vastu maad lüüa.

Küllap on Pelguranna kandis paljud kuulnud selle trampimise kõma. Vahepeal peeti neid vist koguni Paldiskist kandunud aatomkatsetuste plahvatuskajaks.

Luulel oli alati kaasas suhkrut oma lemmikloomadele.

Mõistagi olid kentaurid nagu pärismehedki Luule-taolistele kaunistele ja säravatele naistele loomakesed.

Kentaurid hirnatasid rõõmsalt teda nähes. Kõik said suhkrut, mitte Joosepus üksi.

Luule ratsutas kõigi neljaga järgemööda. Joosepuse turjal olles aga naaldus ta vastu kentauri erootilist kaela ning sosistas:

„Ma armastan sind!“

Joosepus vastas omas keeles samaga.

•

Vello läks Pelgulinna poole ning vaatas vana harjumuse kohaselt ringi, kas saba on taga.

Laisaks olid jäänud julgeolekumehed, ei viitsinud enam oma luuremänge mängida. Vahel sõitsid autoga järel, ei kavatsenudki ennast varjata. Ega neil enamasti ehk muud ülesannet polnudki kui endast teada anda.

Täna saadi kokku Malle juures. See oli hea koht. Malle ema oli kommunist ja aktiivne internatsionalismi eestkõneleja, mis tähendas venelaste kui internatsionalismi juhtrahva kiitmist. Malle oli ta ainuke laps ning jäagitult ustav vabadusvõitlejatele, nagu nad end vahel hellalt nimetasid.

Oli teada, et Julgeolek sokutab oma nuhke kõikidesse liikumistesse. Küllap mõnigi kord vaadati üksteisele otsa ning mõeldi: kas sina? Siis aga häbeneti oma mõtet ja oldi seda sõbralikumad.

Tundsid nad ju üksteist juba aastaid, olid koos läbi käinud ülekuulamistest ja vangilaagritest. Juurde tuli ka uusi inimesi ning nende ustavust tuli paratamatult järele katsuda. Selgetest sõnadest ja ausast silmavaatest üksi ei piisanud, ka julged teod ei andnud igakord piisavat tagatist, sest just sissesaadetud informaatorid tohtisid organite mahitusel rohkemat, kui seda riskisid teha

seltskonna kergemini haavatavad liikmed. Õigeid ära tunda pidi aitama enne-
kõike vaist, aga seegi võis alt vedada. Naised olid siin paremad tundjad kui
mehed.

Teisalt: kui kahtlustamise vaim oleks muutunud tõveks, poleks saanud
ühtki liikumist elus hoida.

Ka Malle oli uus — juba seetõttu, et ta oli nii noor. Aga tema suhtes
polnud vist küll kellelgi ka hetkeks kahtlust tekkinud. Võib-olla just seetõttu,
et ta ema oli tuntud kommunist.

Malle hallid silmad olid nii siirad, ta oli lapselikult aus, ta oleks kohe
sõpradele üles tunnistanud, kui teda oleks kaudseltki püütud värvata või
muudmoodi ära kasutada. Sest rumal polnud ta sugugi. Just tema oli see,
kes juhtis tähelepanu kummalistele seikadele, mille suhtes tuleks ettevaatlik
olla. Ja peaaegu alati oli tal õigus.

Nad nimetasid end Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Gru-
piks. Nende tegevus oli absoluutselt õigeaegne. Just selle pakti paljastamine
võis leida rahvusvahelist toetust ning viia Eesti taasiseseisvumisele.

Ka teadsid nad, et ükski teine, kes nimetab end poliitikuks või suureks
mõtlejaks või kelleks tahes ja kes alatasa manööverdab isiklikku heaolu ohtu
seadmata, seda nende asemel ei tee. Aga nad teadsid ka seda, et kord ka-
satavad needsinatsed selle grupi ohtuderohke tegevuse ära ning lõikavad
vilju.

Ajalugu aina sellistest lugudest koosneb. Paljud mässud ja revolutsioonid
on seda näidanud.

Ja neile jääb vaid oma naha turule toomise lõbu. Pidev jälitamine, äh-
vardamine, töökohtadelt lahtilaskmine, perekondade tagakiusamine on nende
osa ajaloos.

Peagi tulevad needsamad poliitikud, isehakanud uued või veelgi tõenäolisem-
alt praegused kommunistid ja karjeristid ning ütlevad nende kohta põlg-
likult: katlakütjad!

Et paljud neist on tõepoolest katlakütjad, öövahid, metsatöölised, tuleneb
ju sellest samast tagakiusamisest. Kes seda hiljem arvesse võtab! Mitmed nen-
degi seast on kõrgharidusega, enamasti küll on ülikoolid jäänud lõpetamata,
sest silmad on varem lahti läinud ja süda on nõudnud ausaid tegusid ja ene-
seväljendust, mille tulemusena nad ongi ülikoolist minema kupaatunud.

Truualamlikud nõukogulased aga ütlevad ükskord nende kohta: poolhar-
itlased, kes ei suuda kohaneda üha uuenevate oludega. Seda heidetakse neile
küllap ette ka siis, kui Eesti on ükskord vaba ja pinnale kerkib igasuguseid
sulisid. Ja miks peaksid nad siis uute sigadustega rohkem leppima ehk nii-
õelda kohanema?

Niisuguse tulevikupildi maalis Vello enesele vahel, aga tegutsedes ei
tohtinud süngeid mõtteid ligi lubada.

Samas polnud ka põhjust lasta ilusate tulevikuhõllanduste uimas oma
selgel pilgul ähmastuda.

Täna oli neil Malle juures järjekordne kogunemine. Saba tuli lahti rapu-

tada kaugemal, juba enne Pelgulinna. Näis, et sellega praegu probleemi ei olnud.

Nad olid pakti teksti koos salaprotokollidega saatnud peaaegu kõikidesse olulistesse rahvusvahelistesse organisatsioonidesse. Väga paljud neist teevad kahtleva näo, nagu poleks sugugi tõestatud, kas niisugused salaprotokollid ikka olid olemas. Kuigi mitme riigi annekteerimine ja jagamine kahe kiskja vahel oli iseenesest selge tõend niisuguse salajase kokkuleppe kohta.

Kas polnud siis naeruväärne väita, et alles nende protokollide ilmsiktulek ja vaieldamatu omaksvõtt tõestab mitme iseseisva riigi purustamist Teise maailmasõja alguses ja tohutu hulga rahumeelse rahva hävitamist stalinlikus ja hitlerlikus surmaveskis. Need olid ometi ilmselged tõsiasjad, ükskõik milliste juunipöördetaoliste teatrietenduste sirmiga neid ka ei püütaks varjata.

Ka Lätis, Leedus ja Moldaavias oli inimesi, kes selle asjaga tegelesid. Poolakate juhtum pidanuks olema kõige selgem tõend kahe röövli käitumisest. Kahjuks ei olnud Eesti grupil nendega õiget sidet ega teatud, kellega seal peaks ühendust võtma. Muidugi olid igal maal oma spetsiifilised probleemid. Kõige raskem midagi koos ära teha oli muidugi Soomega. Nad elasid liiga hästi ning pelgasid mis tahes järsemat liigutust. Kuigi ka seal leidus Karjala alade tagasitaotlejaid, aga kummaline küll, nad tohtisid sellest veelgi vähem iitsatada kui meie siin, Nõukogude küll juba varisemismärke näitavas impeeriumis.

Täna pidi just juttu tulema ühistööst ajalooliste kaaskannatajatega ja selle tulemustest.

Vello vaatas veel kord ringi, enne kui astus vana puumaja trepist üles.

•

Olte ei tunnistanud väsimust.

Kindlasti oli ta vahel väsinud, aga ta ei pannud seda eriti tähele. Ja ta ei pidanud end sundima, et järjekordsele sündmuspaigale tormata või pooleliolevat asja edasi turgutada.

Õnneks jätkus energiat ka kodule ja Luulele. Äkki oli tunne: ei, täna ei istu ta Kulus, ei aruta mõnd kipakile kiskunud maailmasja ega tegele linnukestega.

Päeval oli üks ebamäärane olevus käinud ja oma luuletusi pakkunud, et meister nende kohta arvamust avaldaks.

Luuletused olid kehvakased, aga paistis, et tüdruk oli valmis end ka muul viisil teostama — Olte kaasabil, tähendab. Mees mõtles oma Luule peale, kes kunagi polnud talle näidanud oma luuletusi, võimalik, et ta polnud neid tõepoolest kirjutanud, isegi kentauridest mitte.

Olte tegi endamisi suuremeelse otsuse, et ta ei kutsu eluks valmistuvat luuletajannat kohvikusse teoste lähema analüüsi eesmärgil.

Suure vaevaga õppis Olte loobuma mitmekesise elu pakutud juhustest.

Täna läks ta koju...

Peale kõige muu oli tal kohustusi lapse ees, kelle ta majja oli toonud.

Täiesti kavatsetult tegi ta haagi ning möödus lillemüüjate reast, kes hoolimata režiimidest, valitsustest ja mis tahes poliitilistest muutustest ikka ja alati palistasid Keskväljaku serva.

Luulele meeldisid valged roosid, kuid neid oli harva, Olte ostis punased, armastuse värv.

Muidugi oli Luule meeldivalt üllatunud, kui ta roosidega saabus. Kuna ta oma Oltet tundis, siis ei hakanud ta teesklema ega küsinud, mis puhul.

Olte tõi lilli ikka vastavalt oma tujule või kosmosest saadetud impulssidele. Sünnipäeva või pulmapäeva võis ta rahulikult ära unustada, aga Luule oli nutikas seda talle õigeaegselt meelde tuletama. See oli mõlemale hea. Niisugust tuulepead nagu Olte pidigi üks tasakaalukas naine läbi elu juhtima.

Ja küllap Olte oskas seda hinnata.

Ta oli Luulega jälle hell nagu nende headel päevadel, kui nad kuulasid koos muusikat või lugesid teineteisele ette Underit, Ennot või Runnelit, vastavalt meeleolule.

See oli rituaal ja ei olnud ka. Sest rituaalid nõuavad teatavat regulaarsust, sellist asja aga sai Olte-taolise mehe puhul vaevalt tekkida.

Armas, särav ja ustav Luule sulas silmnähtavalt Olte käte vahel, ja kui Pauli poleks olnud elutoas, võinuks nende armuöö alata kohe siinsamas sohva peal.

Olte tegi Luulele ka ootamatuid kingitusi, võis isegi hankida mõne rõiva-ese, mida ta kõiki ise eranditult kaltsudeks nimetas ja mis nõukoguliku defitsiidi kiuste teinekord juhuslikult olid ette sattunud. Ta ei kulutanud asjade otsimiseks kunagi aega, otsuseid tegi välkkiirelt.

Vahel võinuks kumbki arvata, et ta teeb selliseid keni liigutusi oma pattude lunastamiseks. Ometi nad nii ei arvanud.

Olte vist ei saanudki aru, et ta pattu tegi, kui juhuttavatega lähedasse vahekorda sattus. Enda meelest ta realiseeris inimesele jumalate poolt määratud vabadust.

Agasugil sügavamal alateadvuses küllap pesitses ka patutunne, sest ta oli märganud, et pärast mõnd meeldivat ja kõrvalkripeldustest vaba seiklust oli ta Luule vastu eriti hea. Ja seda täiesti siiralt.

Kas ka Luule kahtlustas, et tema romantiliste pursete puhul on tegemist patulunastusega, see jäi Oltel teadmata, sest targa naisena ei näidanud Luule iialgi oma kahtlustusi välja, vahel mõtles Olte koguni, et teine mängib lihtsameelset.

Täna oli Oltel ka poisikesele kingitus. Töö juures oli käinud mingi tüüp ja soolase hinna eest pakkunud välismaalt toodud mudelautosid.

Üldiselt Olte niisugust äri ei toetanud — põhimõtte pärast. Tema parandamatu õiglusetunne ütles: äritsemine, iseäranis selline nurgatagune, kuulub kergemat liiki pettuste kilda.

Poisike oli õnnelik auto üle ning tahtis seda kohe sõidutama hakata, kuid Luule oli kiiresti toidu lauale toonud.

Söögiajad distsiplineerivad inimesi ja Luule nägi vaeva, et neid aegu sellel eesmärgil ära kasutada. Ta nõudis Oltelt kojutulemise aegade teatamist just söögivalmistamise pärast, sai aga enamasti ebamääraseid vastuseid, arutlusi selle või teise koosoleku kestvuse kohta, ja ka lubatud ajast ei pidanud mees pahatihti kinni.

Mingi kell siiski tiksus Olte sees ning ta muutus ärevaks, kui oli kuhugi järjekordselt hiljaks jäämas. Harva juhtus, et ta sootuks unustas, kui oli lubanud.

Täna oli ta lubatust terve tunni varem koju tulnud. Luule sai siiski laua kiiresti kaetud, Olte aitas leiba lõigata.

Talle meeldis kodust Luulet tema tegevuse juures abistada, kuigi selleks oli harva võimalusi. See oli poolehoidu väljendus, isegi külgelöömine — ja Luule oskas tänulik olla. Eriti siis, kui tal abi vaja ei olnud.

Nad istusid kolmekesi lauda. Paul tähtsalt keskele.

Neil oli nüüd laps ja söögipalve asemel naeratasid kõik kolm üksteisele, enne kui pereema toidu taldrikule tõstis.

„Kuidas sul koolis läheb?“ küsis Olte.

Vahel küsis ta sedasama hajameelselt ja vastust ootamata, aga täna oli mees perekeskse laine peal, täis indu ja tähelepanu.

„Läheb,“ vastas poiss kindlalt.

„Mis hinde sa eesti keeles tunnistusele saad?“

See ei olnud rahvusküsimus, sellest teemast ei tulnud nende peres häbelikult kõrvale hiilida.

„Emakeeles saan ma loomulikult viie,“ kõlas uhke vastus.

„Siis oled sa igatahes tubli. Kas me ei peaks pühapäeval loomaaeda minema? Emme võtaksime kah kaasa.“

Luule naeratas natuke nukralt. Kindlasti koguneb pühapäevaks mitu koosolekut või muud isamaalist asja ning ohvriks tuuakse loomaaed.

Luule armastas mitte üksi salapäraseid kentaure, vaid kõiki loomi. Tal oli kahju, et loomad peavad loomaaias elama puurides. Aga muud võimalust polnud. Boamadu ta endale koju ei soovinud, kuigi see pidi mõnel pool olema moes.

Ka poiss oli lühikese kooselu vältel aru saanud, et issi lubaduste peale ei või kindel olla, ja sellepärast ta vaimustusest lakke ei karanud.

Võib juhtuda, et nad lähevad pühapäeval tõepoolest loomaaeda, kuid kahekesi emme Luulega — ja sellest oleks kahju, sest issiga on toredam. Ta teadis absoluutselt kõike ja võis kõigest nii huvitavalt rääkida.

•

Brunol oli kõhe selles seltskonnas ja tal oli selle pärast enda ees häbi. Välja ta muidugi midagi ei näidanud.

Ta silmitses kohalolijaid ega suutnud määratleda, kas nendes on midagi erilist. Kas on nende inimeste ilme kuidagi karmim või leidub näos möödunud vintsutuste jälgi?

Nad tegid nalja ja naersid, ainus erinevus oli ehk selles, et nende seisukohad näisid olevat kindlad, haritlastele iseloomulik kõhklemine ja asjade-nähtuste mitmetine käsitlus paistis neile olevat võõras ja vahest isegi põlastusväärne. Nende naljades tuli see enamgi esile kui tõsimeelsetes aruteludes.

Bruno oli siin esimest korda. Vello oli ta kaasa kutsunud. See oli suur tunnustus tagasihoidlikule noormehele.

Erilist agarust ilmutada tal mõistagi ei kõlvanud, vaist käskis olla kuulaja ning maailma tõelistest asjadest osasaaja. Tema kui kõrvaltulija avaldustesse võidaks suhtuda eelarvamusega ja see on igati mõistetav, sest nad ei tunne teda ju veel piisavalt.

Tudengite kambas oli Bruno jutumees ja lõuapoolik, siin oli ta aupaklik kuulaja.

Kokkusaamise kohaks oli vana pisut räämas puumaja Pelgulinnas, mis aga peitis endas üsna avarat ja kenasti sisustatud korterit.

Perenaine oli väheütleva välimusega tüdruk, kes köitis Bruno tähelepanu vaid selle poolest, et ta oli teistest tunduvalt noorem. Ilmselt noorem ka Brunost, kuid just nemad kaks kuulusid siinses seltskonnas ühte põlvkonda.

Siin oli vanemaid ja nooremaid, mõnegi vanust oli raske määrata. Kas ei kõnelnud just see asjaolu nende vangla-aastatest ja käteväänamise kogemustest?

Arutati mingite dokumentide hankimise võimalust Saksamaa välisministeeriumist.

Bruno taipas kiiresti, mis dokumentidest on jutt, ning ta hakkas kohe agaralt kaasa mõtlema, kas neid poleks võimalik hankida lihtsamalt kui ühe suure riigi tähtsast asutusest.

Võimalik, et ta ei taibanud kõiki peensusi.

Vello pidi varem ära minema ja Bruno tahtis muidugi temaga kaasa minna. Kuid Vello ütles, et jäägu paigale, kui tal kiiret ei ole.

Põnev oli ja kõhe oli. Kõhedus hakkas siiski üle minema. Nood siin olid ju täiesti normaalsed inimesed ja Bruno julge kutt.

Lahkuti ükshaaval, nagu oli tulnudki.

Bruno oli lootnud selgitusi oma eakaaslaselt, Malleks kutsutud perenaiselt, kuid polnud küsimiseks sobivat hetke leidnud, sest Malle askeldas, keetis kohvi, pakkus ringi küpsiseid ning oli ka muidu seltskonnaosav jutlemaks nendega, kes näisid hetkiti üldisest vestlusest kõrvale jäävat.

Paaril korral oli ta paar vilkstipilku saatnud ka Bruno poole, kuid tema köitmise — mis ju on salongidaami kohus — edasi lükanud. Neid oli võrdlemisi põgusalt tutvustatud.

Bruno tegi maha, et viimaste lahkujatega läheb ta igatahes kaasa, jõuab ta oma küsimuse Mallele esitada või mitte, kuid juhtus kuidagi nii, et viimased kaks meest ei teinud temast välja ning tal ei passinud vastu meeste tahtmist minekuks ühineda — nood lahkusid omavahel elavalt vesteldes ja võõrast noormeest endastmõistetavalt maha jättes.

Pealegi astus sel hetkel ta juurde Malle ning lausug seltskondlikult:

„Mul pole kogu õhtu jooksul õnnestunud teiega sõnagi vahetada. Kui te ei kiirusta, siis jääge veel mõneks minutiks siia.“ Ta naeratas ning lisis ehtnaiseliku üleolekuga: „Panin tähele, et te tahtsite mitmel korral minult midagi küsida.“

Polnud midagi öelda, meeldiv kohtlemine, isegi osav. Ja loodetavasti polnud selle taga vajadus eraldada Bruno viimati lahkunud meestest, kes näisid siinses seltskonnas tooni andvat ja vahest ei soovinud omavahelisele jutuaajamisele tunnistajat.

Bruno istus tagasi pehmesse tugitooli. Oli ta ju Tartus täiesti seltskondlik olevus, need, keda ta oli alguses pisut peljanud, olid läinud, ainult nende aura oli veel jäänud tuppä. Nüüd olid nad kahekesi selle noorukese tütarlapsesega, kes mõneski mõttes on temast täiskasvanum — nagu tütarlapsed üldse.

Malle võttis samuti istet, vist esimest korda õhtu jooksul, ning ütles:

„Teie esimesele küsimusele, mida te pole küll veel esitanud, vastan kohe. Te peate mõistma, et need inimesed ei saa teid kohe ja täielikult usaldada, kuigi teid tõi kaasa inimene, keda nad usaldavad.“

„Aga miks teie siis mind usaldate nõnda minuga rääkides?“ küsis Bruno huviga.

„Mina olen naine. Mul on vaist,“ lausus Malle endastmõistetavalt.

Olgu. Igal oma hooplemine.

„Kas teid usaldatakse?“

„Arvan, et jah. Tuleb aru saada, et nendel inimestel on konspiratsioon veres, sellest ei saa täiel määral lahti ehk isegi siis, kui peaks saabuma aeg, kus midagi karta pole tarvis.“

„Kas usute, et niisugune aeg saabub?“

„Ma loodan. Vabas ja iseseisvas Eestis võime karta naaberriiki, kurjategijaid, migrante ja keda kõiki veel, aga mitte käteväänamist politsei poolt.“

Bruno mõtles ja ütles aegamisi:

„Kes sedagi ette teab... Võim kipub igal ajal ja igal pool inimesele pähe lööma...“

Tüdruk ei vaielnud vastu.

Neil läks elavaks vestluseks. Bruno rääkis endast — vahest ka võimalike kahtluste hajutamiseks. Ta rääkis ülikoolist, ajalooõpingutest.

Selgus, et Malle õpib alles õhtukoolis. Ta oli aasta tagasi protestiks keskkoolist ära tulnud.

„Protestiks mille vastu?“ küsis Bruno.

„Kogu selle vale vastu, mida meile seal pähe topitakse.“

Nojah, nii see oli, aga sellega tuli harjuda, ning seal, kus asi oli ilmselge, osata mõelda räägitule vastupidist.

„Kas õhtukoolis ei topita?“

„Seal võib lolli juttu puhuva õpsi pikalt saata,“ arvas Malle, ehkki ta polnud seda nägu, et on niisugust võimalust just sageli kasutanud.

Mingi tugev telg näis tal sees olevat küll.

Kui Bruno jutustas fosforiidivastastest märulist Tartus, ütles Malle kuidagi imelikult:

„Eks see oli teil ikka väheke komsomolivärk kah.“

Bruno püüdis omi kaitsta. Kui palju kordi on aulakoosoleku korraldajaid kutsutud komsomolikomiteesse, dekanaati ja parteibosside ette! Tagantjärele võib irvitada, aga mõnegi mehe on see tõsiseks võtnud.

Bruno jutustas ka sellest, kuidas ta Maardus radioaktiivsust käis mõtmas. See jutt näis Mallele hoopis soodsamalt mõjuvat.

Kui Bruno kolmveerand tunni pärast lahkus — ta tajus, et tütarlaps on väsinud, ka oli too vestluse ajal paar korda kiiganud lauanurgal virnas seisvate õpikute poole —, ulatas Malle käe ning ütles:

„Tulge mõnikord niisama... Ilma koosolekuta.“

Kas see oli viisakuse pärast öeldud või meeldis Bruno talle? Oh meeste edevust, mõtles poiss lahkudes.

Neli meest olid välja käinud isemajandava Eesti idee, mida nad esitähed järgi uhkelt IME-ks kutsusid.

Mingit imet seal polnud, samasugune idee oli juba teostust leidnud kuuekümndatel, Rahvamajandusnõukogude ajal, ja Eestile suhteliselt soodus olnud, aga paljudele teistele Vene impeeriumi rahvastele osutunud hukatuslikuks. Just nendel aastatel viidi suur hulk rahvusi eksistentsi piirile või kadusid nad maailma rahvastiku kaardilt sootuks.

Nüüdne programm erines toonasest mitmeti, kuid idee oli siiski sama: impeeriumi iga osa tulgu ise oma asjadega toime.

Kuna idee väljapakkujad — nimelt pakkujad, sest ükski nendest polnud majanduses asjatundja, pigem sildimees, programmi enda kallal töötasid sotsialistlikus majanduses mõnevõrra kogenud inimesed — olid kõik tuntud punased tegijad ning kinnitasid kõnealuses programmis nagu ka oma muudes väljaastumistes truualamlikult, et nende ainsaks sooviks on jääda suure riigi koosseisu ning selle olusid õitsvale järjele aidata, siis võis vaid väga heatahtlik või lihtsameelne näha selles aktsioonis mitte laguneva impeeriumi päästmise järjekordset katset, vaid sammu Eesti iseseisvumise suunas.

Uutmine oli välja kuulutatud ja suurest kommunistlikust õitsengust enam avalikult rääkida ei saanud, sest mida sa uudad, kui kõik ümberringi aina õitseb.

Vahtu selle asja ümber andis lüüa siiski ning küllap mõned vahulööjad nägid siin ka üht võimalikku sammukest Eesti vabanemise teel. Toetajad organiseerisid ajaleheartikleid ja kiidulaulu esiteks väärt ideele ja kaudselt ka idee kuulutajatele.

Olteltki telliti artikkel, mida ta arvab sellest uuest väärt programmist. Kuna tellija oli ajakirja toimetaja ja hea semu, lõi luuletaja korraks kõhkleva ning pooleldi lubas.

Kodus võttis ta ajalehepaberile trükitud programmi ette ja hakkas kukalt

kratsima, sest asi tundus olevat segane ja kehtivates oludes teostumatu. Impeeriumi ässad nägid niisuguse majandusliku, olgugi üsna pooliku iseseisvumise katse taga kindlasti salapommi seni kuidagiviisi toiminud impeeriumi masinavärgile. Asjale üldsuse toetuse organiseerimine tegi läbinägemise neile aina kergemaks, nii et kohalikud poliitikud polnud sugugi nii kavalad, kui nad tahtsid end paista lasta.

Oltel oli kogu oma sahmerdamise ja pealiskaudsuse juures selline omadus, et ta püüdis kord antud lubadusi täita. Kuna maailmas oli hirmus palju neid, kes ta käest lubadusi püüdsid välja pressida, ning äraütlemine oli alati nii ebamugav, siis paratamatult kippus ta hätta jääma kõigi lubaduste täitmisega ja pealiskaudsus aina süvenes. Vähe sellest, et Olte püüdis lubadusi täita, erinevalt kunstirahva vaata et valdavast enamikust pidas ta enesele auasjaks ka tähtaegadest kinnipidamist. Oma mäletamist mööda oli ta lubatud arvustuse kirjutamisega vaid ühel korral mitu kuud üle määratud aja venitanud, ta mõttemaailm ei haakunud kuidagi teosega, mida tuli retsenseerida. Küllap mäletasid teised tema selliseid viivitusi siiski rohkem, aga üks kõige olulisem ole see, mida inimene endast ise arvab.

Olte luges ja luges seda programmi, sest ainult kuuldu põhjal ta ka mingit asja heaks kiita ei tahtnud, nii pealiskaudne ta kokkuvõttes siiski polnud. Ja siis tuli talle päästvalt meelde, et lubadus, mille ta toimetajale oli andnud, oli ju poolik: kõigepealt ta tutvub programmiga ja siis ütleb oma otsuse, kas kirjutab või mitte. Niisugune ta just oli. Selle asemel et tellijat kohe pimedasse kohta saata, keerutas ta end poollubaduste puntrasse, ja kui oli hiljem end äraütlemisele häälestanud, läks tal meelest seda tellijale teatavaks teha, kuna talle tundus, et tema sisemine otsus pidi ometi ka tolele välja paistma. Sellisel moel oli ta hingele kogunenud terve kuhi täitmata lubadusi, need kõik olid olnud poolikud, kuid tema nägi nende mahtu kõvasti alla poole, tellija aga üle poole.

Nüüd, selle päästva avastuseni jõudnud, võttis ta kohe telefonitoru ning helistas toimetajale. Ta ütles: „Tead, kirjutagu sellest asjast need, kes seda usuvad ja siiralt heaks kiidavad! Nagu ma aru saan, mingeid kõhklevaid seisukohti pole sulle tarvis.“

„Ei, miks mitte! Võid ka vastu vaielda,“ lubas toimetaja.

„Sel juhul pole minule seda tarvis,“ lausus Olte ja pani telefonitoru ära. Oli ta ju oma äraütlemise selgesti sõnastanud?

Irma ei armunud Juhaniisse, kuid jäi tema juurde käima.

Tal oli kahju sellest suurest abitust teadlasest. Ja Juhan ei varjanud seda, et ta vajab Irmat.

Irma oli hea ja mugav juba seetõttu, et ta polnud noorem teaduslik töötaja ega laborant, temaga ei pidanud koos retordi kohale kummarduma, nii et lõhnastatud juuksed oleksid Juhani põske kõditanud.

Kaitseks pikajuukseliste eest leiutati vanasti tanud. Neid oleks Juhani meelest teaduslaborites hoopis enam vaja läinud kui voodis või seltskonnas.

Irma käis Juhani juures paar korda nädalas, talle olid antud korterivõtmed.

Töölt tulles toimetas ta köögis ja vannitoas, pesi pesu, valmistas toitu, mida sai tema äraolekul soojendada, kraamis tube.

Juhan tuli hilja ega lubanud tal siis kunagi ööseks lahkuda, sest Lasnamägi oli ohtlik.

Irmale meeldis väga, et leidub mees, kes temale korraldusi jagab. Kuigi ta oli pika üksinduse jooksul isepäiseks kasvanud, oli ta alati unistanud mehest, kes teda käsutaks.

Olte polnud seda mõistnud teha. Ta oli mänginud demokraati ja suurt tahtevabaduse kaitsjat, aga tegelikult tähendas see isiklikku mugavust. Sest korralduste jagamine on ühtlasi vastutuse võtmine.

Pealegi oli ta olnud vaid Olte armuke ja sedagi lühikest aega.

Juhan jagas korraldusi nagu kuidagi kogemata, mõtlemata, et need on korraldused. Teadusjuhina oli ta sunnitud teisi käsutama, kui väga delikaatses vormis ta seda ka ei teinud. Ja kohustusest saab ikka harjumus.

Kui ta ütles, et Irma peab ööseks tema juurde jääma, siis tähendas see ühtlasi, et ta soovib Irmaga vahekorda.

Naine ihkas tunda oma vajalikkust. Ka selles asjas. Selles asjas kindlasti ka.

Voodis oli ta endiselt pulksirge, kuni Juhani silitused sulatasid lahti ta keha, kuid kahjuks mitte hinge. Hingele polnud see mees vastumeelne, seda mitte, ta oli koguni tänulik, et temale ollakse tänulik, aga pimedaks tegevat iha Irma ei tundnud.

Rahaasjadest polnud neil enam juttu ja see tegi naise elu keeruliseks.

Juhan jättis raha lauanurgale, ja küllalt suure summa, kuid Irma võttis sellest ainult nii palju, kui läks vaja toidukraami või pesupulbri ostmiseks. Isegi lillekimbukese toa kaunistamiseks ostis ta oma raha eest. Ja vahel ka toitu, sest Irma sõi nendel öhtutel Juhaniiga koos.

Irma mõistis, et see on tobe, kuid ta ei saanud teisiti.

Mõnikord mõtles ta kibedusega, et maksab selle eest peale, et Juhan temaga öösiti seksib.

Aga ta polnud prostituut, kellele ihu eest peaks makstama.

Seksimise ajal nihkus mõte mõnikord tahtmatult Oltele ja Irma tundis süümepiinu. See poleks ometi Juhani suhtes aus, kui Irma kujutleks, et tema asemel on hoopis Olte, too hoolimatu uljaspea.

Juhan ja Olte olid vaidluskoosolekutel vihaselt võidelnud, kuigi inimestena nad teineteist ei vihanud.

Juhan säilitas sisimas teadlase üleolekut asjatundmatu kirjaniku ja läbikukkunud keemiku suhtes, Oltet aga ajas vihale see, et eestiaege tegelase poeg, kelle paljud sugulased on nõukogude ajal vintsutada saanud, võib ikka oma teaduslikku joru ajada, hoomamata, et kõne all pole mitte mingi fosforiit, vaid isamaa saatus.

Nüüd oli fosforiidisõda raugemas, ning kui mehed juhuslikult kohtusid, ütles Juhan vaikse tögamisega:

„Noh, Olte, kas hakkame varsti fosforiiti kaevandama?“

Olte vastas:

„Kui Eesti on vaba, siis vaatame.“

Priidul olid tegelikult suured plaanid.

Kaitseministri koht teda ei rahuldanud, sest kui ta järele mõtles, siis sõjaväega tegelda talle ei meeldinud. Relvadega ehk veel, aga mitte inimestega, kes tahavad kangesti sõida.

Loomulikult pidi keegi sellega tegelema. Kui asi tõsiseks läheb, küllap siis selline ka leidub. Priit loovutab koha rahuliku meelega.

Muidugi, mis poiss ta oleks, kui ta poleks luurekat mänginud, klassi vaenujalal olevaid grupeeringsid juhtinud või vastaseid kujutluslike vahenditega nottinud.

Kodus oli tal varasematest aegadest terve arsenal relvi, mida isa oli vastumeelselt ja torisedes ostnud, põhiliselt ema pealekäimisel.

Sest kui Priit oli veel noor ja sunnitud tulistama kõverdunud näpust, siis oli hoolitsev ema leidnud, et parem olgu tal siis juba püstol, kuna poistesse olevat sõjamehelikkus kodeeritud ja loodusele vastu töötada pole mõtet.

Nii vene kui ka välismaised relvad olid väga viletsad, nad läksid üsna ruttu katki. Nii tolmus neid praegu terve kastitais Priidu toanurgas, üks ei kuulnud, teine ei näinud ja Priidul oli ammu plaan need eest ära pööningule viia, aga ta polnud viimastel aastatel selleks mahti saanud.

Asi seisis selles, et ta oli mängupüstolite east välja kasvanud, aga ministrikohtade jagamine nõukogulikis koolis oli tõsine mäng. Tuli arvestada, et tulevik ei jää tulemata.

Priidul olid nüüd uued plaanid, ta pidi Eesti riigi üles ehitama, isad-emad hakkavad väsimata, keegi peab asemele astuma.

Vahepeal tegeles ta fosforiidi ja muude maavaradega. Veel kavandas ta vaba ja iseseisva Eesti tööstust, sest üks väärikas riik peab tootma, mitte aga varastama ja kerjama teiste riikide käest. See oli suurte riikide ajaviide, et nad vallutasid ja röövisid väiksemaid ning vahel jagasid nendele väiksematele ka almuseid.

Maakaardil oli Eesti kahjuks üsna tilluke, aga kui tal leidub Priidu-taolisi mehi, siis ta hätta ei jää. Ka Hiina sai just vaimu läbi suureks, miks ei võiks Eesti saada, aga see võtab mõni tuhat aastat aega, Priidule nii pikka aega jändamiseks ei anta, ta võib vaid alust kindlustada, kui ta haridusajad ühele poole saab ja koos omataoliste tublide ning tarmukate tegelastega rajab ettevõtte „Eesti riik“.

Priit ei soovinud saada tööstus- või kultuuriministriks. Ühel ei jätkunud tavaliselt mõistust ja teisel raha, Priit ei hakkaks ennast proovile panema, ole vaid teiste näägutada. Raha ja mõistus käisid üldse harva kokku, neid andis sobitada ainult juhul, kui moraal appi võtta.

Praegusel hetkel oli Priidul käsil Tallinna linna kujundamine.

Kuuldavasti olid Võrus Priidust pisut vanemad kutid taastamas Vabadussõja ausammast.

Ka Tallinnas tuleks vanad kujud, kõik Leninid, tundmatud sõdurid ja muud kommunismi pühakujud aegsasti maha võtta ja sobivatesse kohtadesse uued üles seada.

Sõjasammaste asemel tuleks mõelda just rahusammastele. Muinsuskaitse on hakanud selle asjaga tegelema, aga seegi on kõik sõjaga seotud värk, mis sest et langenute mälestuseks. Muidugi võib asjale vaadata ka nii, et siin on sõda ja rahu ühendatud: algul sõda ja selle tulemusena igavene rahu.

Igavese rahu ministriks ei tahaks vist küll keegi hakata.

Priit pole veel aega saanud muinsuskaitse liikumisega ühineda. Fosforiidiasjad on tal nüüd enam-vähem korda aetud, nii et peaks ühinema küll. Aga kui minna, siis ikka konkreetsete kavadega.

Praegu käiski ta mööda Tallinna ringi ja mõtles, kuhu suur rahusammast püstitada.

Mitte nõukoguliku rahuvõitluse märgiks, vaid rahu auks maailma ajaloo mõttes, sest sõjad vahelduvad rahuga ja mida pikemad on rahuperioodid, seda parem inimestele, kes sünnivad ja kasvavad rahutingimustes hoopis jõudsamini kui sõjatingimustes.

Selle samba võiks ehk püstitada Toompea nõlvale, eelkindlustuste alale, kui sealt kõik punakäsilased ja nende sambad ära viia.

Priit sammus üle Vabaduse platsi, mis oli veel viimaseid kuid Võidu väljak. Nimede ennistamine oli juba vaikselt alanud, algul inimeste peades ja siis ametnike laudadel.

Trepi juures kohtas Priit Atsi, kellega koos ta oli käinud Maardu songermaal pinnaseproove võtmas.

Atsil oli ikka veel lilla kukehari peas.

Ta kutsus Priitu Varblase kohvikusse, kus molutasid teised samasugused.

Nad kõik olid Priidust pisut vanemad ja sellepärast tundus Priidule arutuna, kui tema hakkaks neile õpetussõnu lausuma, et neid õigele eluteele juhtida.

Miilitsad — või nagu nemad ütlesid, mendid — olid neil nagunii turjal.

Ats tutvustas Priitu mokaotsast. Suuremat midagi ei räägitud, niisama jõllitati üksteisele otsa.

Ats ja Priit istusid teistest natuke eemal. Priit küsis:

„Kas teil igav ei ole?“

„Vahel on,“ ei varjanud Ats. „Aga igav on igal pool, kus parajasti möllu ei ole.“

Möllu asjus ei osanud Priit midagi arvata, teda möll möllu pärast ei

ahvatlenud. Näiteks polnud talle kunagi pinget pakkunud koolis vahetunni ajal toimuv tühirabelemine.

„Mis teid liidab?“ küsis Priit targa küsimuse.

„Igatahes mitte välimus, nagu paljud arvavad. Meid liidab küllap sarnane saatus ja protest selle lollaka ühiskonna vastu.“

Sellest võis aru saada, kuid Priit oli just äsja tegelnud uue ühiskonna ülesehitamisega, paljast protestist jäi temale väheks.

Keegi oli lausunud, et punkarid pärinevad viltukasvanud peredest, kus inimeste vahel pole normaalseid kontakte. Selleks, et leida inimlikku mõistmist, nad kokku tulevadki.

Priidu meelest oli niisugune kokkuhoidmine pigem nõrkuse tunnus. Mis see vanatädide ehmatamine oranži harjaga ka ära ei ole!

Priit pingutas mõelda, mida Atsile öelda. Ta lausus viisakalt:

„Tule mulle külla! Meil on mõned head linnid, mis võiksid sulle huvi pakkuda.“

Kutse oli võrdlemisi ebamäärane, kuid Ats vastas sõbralikult:

„Võib-olla tulengi.“

Tiit kutsus Karla enda nõudel välja kolm ajakirjanikku, kes olid rahva hulgas mõnevõrra populaarsed, kuid kelle peale võis kindel olla.

Algul kavatses ta nendega rääkida ükshaaval, kuid siis mõtles ümber. Kõik kolm olid seotud organitega ja neil oli piisavalt patte, nii et kui hakkavad tagant üles lööma, saab neil mune pigistada. Las kuulevad, et vastutus pannakse kõigi kolme peale, siis teavad üksteist karta, aga ka ühiselt tegetsemise taktikat kavandada.

Kui mehed kabinetti tulid — tema nimekaim nagu ikka väheke hilines —, pöördus Tiit nende poole retoorilise küsimusega:

„Ma loodan, et te teate, mis asi on roheline liikumine?“

Juks oli vana kala, ta naeratas üleolevalt. Nimekaim oli ülbe sell ega oleks ka surma ähvardusel oma ebakompetentsust välja näidanud. Ta kuulus nende poolpoliitikute hulka, kes igal teemal sõna võtsid ja tegid seda nii usutavalt, et kõik vähem kompetentsed uskuma jäid. Selles suhtes oli ta tänase asja jaoks õige leid. Ainult Volli tegi tobeda näo ja ütles lihtsameelselt:

„Mina küll ei tea.“

Noh, kurat, natuke teadis niisugusest asjast küll igaüks. Kas aimas mees, et pannakse mingi ülesanne kaela, ja tahtis välja vingerdada?

„Siis annab Juks sulle vajalikku kirjandust ja viid end kõige kiiremas korras kurssi!“

See oli täpne ja selge korraldus.

Ja Tiit esitas seejärel teise sissejuhatava suunise:

„Loodetavasti on teil meeles, et meie maal juhib Kommunistlik Partei

kõiki protsesse ja ükski liikumine ei tohi tema kontrolli alt välja libiseda?“

Seegi natuke ähvardava tooniga loosung pidi meestele rõhutama eelseisva ülesande tõsidust. Kõik kolm olid loomulikult kompartei liikmed ja pidid ikka ja jälle enesele meelde tuletama, mis asi on parteiline distsipliin.

Tiit ei saanud midagi parata, talle meeldisid vastuhakkajad — nagu seda olid paljud loominguinimesed — märksa rohkem kui lipitsejad ehk partei ustavad sõdurid. Sest ta ju teadis nende ustavust. See püsis seni, kuni oli kasulik. Just need kõige truualamlikumad võisid sulle ja su parteile noa selga lüüa. Sellepärast ei püüdnudki ta kohaliku esimese mehe tänast ülesannet edastades lahe ja rahvamehelik olla, nagu talle muidu meeldis. Seda küll rohkem tavalise rahva seas liikudes, omataoliste hulgas oli neil kõigil kombeks teha ranget nägu.

Volli noogutas innukalt, nimekaim muigas, kuid noogutas siiski, vaid Juks jäi püüdliselt ootele. Ta näis taipavat, et temale kui asjadega enim kursis olevale langeb kõige suurem tükk.

„Niisiis asja juurde,“ lausus keskkomiteelane. „Muinsuskaitseliikumise oleme maha maganud. Seal on küll mitmed meie mehed sees, kuid ainult üks on otsustaja rollis ja tema peale ei saa kindel olla...“

Selle jutuga rääkis küll Tiit oma sissejuhatusele, et partei kõike kontrollib, natuke vastu, aga kui oled nii kõrge koha peal, siis sinu jutus ei sisaldu mitte vasturääkivused, vaid sügavam tarkus. Ta pilutas tähtsalt silmi ja lasi kuuldavale juurtega antiikaega ulatuva mõttetera:

„Kas teate, mis on inimese kõige suurem vaenlane?“ Loomulikult ei oodanud ta vastust, vaid laskis kohe edasi. „See on inimlik edevus. Soov silma paista ja meeldida...“

Ükski neljast kabinetiis viibivast mehest polnud sellest patust prii, kuid antud juhul puudutas öeldu oma meest muinsuskaitseliikumise juhtkonnas. Samas oli see hoiatuseks, et ülesannet saama kutsutud mehed peavad selle oma nõrkuse suhtes valvsad olema, sest valvas on nende suhtes ka seni neile prisket leiba ja leivakõrvast pakkunud partei.

Patune edevus tähendas käesoleval juhul seda, et ei tulnud ilmtingimata meeldida põöblile, parteile meeldimine aga oli endastmõistetav ja lausa kohustuslik.

„Niisiis on jutt lühike ja arvatavasti oletegi juba taibanud, mida teilt oodatakse. Teil kolmel tuleb haarata juhtohjad rohelises liikumises. See on esimese sekretäri enda käsk. Juhatusse võite lasta valida ka mõne, kes mööda koosolekuid jälgub ja fosforiidi vastu agiteerib, rahvas on nendega harjunud ja tahab kangesti valida. Nendele vastu töötada pole mõtet, vastupidi, tuleb ajada nendega näiliselt ühte asja, kuid nad hiljem kas otsustamisest kõrvaldada või oma laulu laulma panna. Kas on arusaadav?“

Nimekaim naeratas laia suuga. Tema oli asja kohe taibanud ja üks korralik intriig oli talle leiva eest. Juksi rind läks kumeraks, sest tema oli fosforiidisõjas tuntud kuju ning tema lähedastest sidemetest Keskkomitee ja Julgeolekuga teati vähem kui ülejäänud kahe omadest. Selge, et just teda tuli kõige

tähtsamaks sildiks ette lükata. Ja kolmekesi koos saavad nad tõepoolest jagu nendest, keda petteks ja katteks juhatusse tuleb lasta valida. Volli alles võttis hoogu, aga oli teada, et kui tema mootor ükskord käima läheb, siis teda ei peata. Ta polnud nii küüniline kui nimekaim ja nii piiratud kui Juks, just tema puhul võis kõige vähem altvedamist karta.

Nõnda vaatas ja hindas keskkomiteelane oma teenreid. Ta lisis:

„Annan teile nädala, et esitaksite tegevuskava, siis määrate Eesti Rohelise Liikumise asutamiskoosoleku ning valmistate ette põhiettekanDED, et kõik kokkutulijad näeksid ja kuuleksid, et just teie olete kõige tulisemad keskkonnakaitsjad...“

Volli jäi pärast teisi veel hetkeks kabinetti. Ta vaatas ringi ja küsis sosinal:

„Mis saab siis, kui komparteil enam siin riigis võimu ei ole?“

Küsimus polnudki nii lihtsameelne, kui Volli puhul võinuks näida. Kogu suur impeerium või vähemalt tema ärksamad keskused käärised ja ilmselt otsiti ka komparteil alternatiivseid variante. Nii oli Moskvas näiteks mõne Euroopa riigi eeskujul välja käidud rahvarinde idee. Mis oli muidugi pigem mõiste kui idee.

Tiit tahtis ustavat ajakirjanikku lohutada ja võib-olla uskus ta öeldavat isegi:

„Võimekad inimesed jäävad. See tähendab, meie sinuga jääme ja loodetavasti oleme igas olukorras juhthoobade juures.“

Ja ta lisis midagi sellist, mida isegi niinimetatud vabadusvõitlejaist olid seni vaid vähesed julgenud välja öelda:

„Isegi kui Eesti peaks Nõukogude Liidu koosseisust väljuma, peame meie ikka juhtpositsioonidele jääma. Ja jääme kah! Partei nimi pole seejuures kõige tähtsam...“

Helistas Kristiina.

Olte oli kavatsenud talle öelda, et enam ta ei tule. Kuid arvas miskipärast, et seda on korrektsem teha mitte telefoni teel, vaid kenasti koos istudes ja seesugust otsust ilusasti põhjendades.

Pealegi oli keegi ruumis ning Olte ei saanud arendada dialoogi, mis võis tragikoomiliseks pöörata. Ta ütles lühidalt, et tuleb.

Põhjusi vahekorra lõpetamiseks oli mitu ja kõik nende võimalikud sõnas- tused olid parajalt udused ja vastuolulised.

Kuigi Olte meelet ei muutnud tema vahekorrad midagi suhetes Luulega, keda ta ainsana armastas, tundus talle mõnel südametunnistusevaevade hetkel siiski, et ta teeb nende kõrvalhüpetega oma naisele liiga. Niisugustel hetkedel soovis ta olla õilsam iseendast.

Sellele aga rääkis vastu tema isiku vabaduse kontseptsioon: ta polnud ei Luule ega kellegi teise omand, ta oli vaba mees ja jäi selleks. Paraku oli vist

nii, et selle peamiseks tõestuseks olid teised naised. Ja selles punktis ta ironiseeris vahel mõttes enda üle: miks siis mitte ka alkohol, hoolimatus kaasinimeste vastu, röövimine ja mis kõik veel.

Muidugi ei tohtinud keni inimsuhteid, mis polnud ju vägivaldsed ega närutanud hinge, mis jäid kahe inimese omavaheliseks asjaks, panna ühe pulga peale suhetega, mis teistele ilmselgelt liiga tegid.

Selle teooria jätkuks oli tal ka selline seisukoht, et suhe abieluinimesega on lubatavamgi, kuivõrd mingit sakramendi pühadust ta ei tunnistanud ja vastasmängija teab ise, mida teeb. Seevastu vallaline inimene võib end petta tühjade lootustega, ehkki enesepettuses on ta süüdi ise ja lõpuks tulevad emotsionaalsed kogemused nii või teisiti kasuks.

See ehk oligi Kristiinaga vahekorra lõpetamise teine ajend. Kuigi oli vist koguni naeruväärne mõelda, nagu võiks see naine tahta Olte pikaks ajaks siduda. Kuid põhjenduseks see kõlbas: oo, madaam, ma annan teie hinge vabaks, sest leidub asjaolusid, miks minule ei saa rajada tõsisemaid lootusi.

Tegelikuks põhjuseks oli kõige primitiivsem mehelik egoism ja vahest koguni raskekujuline vanameelsus: Olte ei soovinud oma armukest teistega jagada. Ei tulnud siin talle appi tema enda kuulutatud isikuvabadus ja kõikide inimeste võrdsed õigused. Neid seisukohti võis ta edasi arendada: loomulikult magab vaba naine, kellega tahab. Aga seni ustavatest naistest hellitatud ja ennast täis Olte ise, tema lihtsalt ei soovi laulda niisuguse dirigendi meeskooris, ei soovi olla ühe meeshaaremi alandlik liige.

Just sellest põhjusest aga Olte Kristiinale kõnelda ei kavatsenud.

Mis on lubatud Jupiterile ja nõnda edasi. Piinlik oli ju ennast paljastada.

Kas seekord peaks lilled kaasa võtma? Ta haaras riulist oma luulekogu. Asendagu teda tema loodud tekstid. Olgu mälestuseks või mis.

Kristiina võttis Olte vastu valmisolekuga kohe voodisse minna.

Mees aga tunneb, et ta pole mees, kui ei tule naise niisugusele soovile vastu. Ta on kohustatud siin ja kõikjal täitma oma looduslikku ülesannet, ironiseeris Olte enese üle pükse toolileenile sättides.

Vahekord oli tuimem kui parimatel kordadel, sest Olte ei vabanenud tundest, et ta peab pärast seda intiimtoimingut hakkama pikki selgitusi jagama suhte katkestamise asjus.

Ta oli luulekogu midagi lausumata lauanurgale asetanud ning kiikas pumpamisliigutusi sooritades selle poole, otsekui oleksid tema segasevõitu luulekujundid või uduhõltsed tegelased tunnistajaks nende armuteole.

Kui nad olid pisut aega kõrvuti lamanud ja mees oli järelmänguks naist hajameelse käega silitanud, ohkas ta lõpuks ning tõusis püsti, häbelikult pomisedes:

„Koosolek, teadagi...“

Ka Kristiina tõusis kohe ning ütles tavalise sõbralikkusega:

„Mul on kohvi termos.“

„Ei, aitäh, pole võimalik,“ jätkas Olte armetut valetamist.

Kui lips oli sõlmitud, osutas ta lauale ning ütles:

„Tõin sulle raamatu. Mälestuseks.“

Kristiina ei teinud viimasest sõnast välja, avas kaane ja hüüatas:

„Ilma pühenduseta!“

Olte kirjutas sisse: „Armsale Kristiinale“. See tundus piisavalt neutraalne.

Kõik inimesed on ju armsad. Inimarmasfajale.

Raamatuke jäi niisiis tema asemele.

Ukselt ütles Olte ilma ühegi selgituseta:

„Tead, Kristiina, ma rohkem ei tule.“

Oli kõhelnud, kas öelda: „ei saa tulla“, aga nii oli parem.

Luule toimetas kunsti- ja muusikaraamatuid ning tegi oma tööd põhiliselt kodus.

Toimetamise norm-mahud olid kunagi ammu vist laiskadele diletantidele tehtud ning hilisemad nobedad professionaalid polnud nii rumalad, et oleksid neid muutma kipunud.

Seega oli Luule elu suhteliselt vaba. Iga päev kusagil kontoris tagumik-tunde tehes oleks pidanud pidevalt teeskleva töötamist, aga kodus võis nädala töö päeva või poolteisega lahedasti ära toimetada. Harva sattus ette raskemaid ja rohkem vaeva nõudvaid tekste.

Luule tundis oma eriala, see andis talle vabaduse, tal jäi aega oma ringituiskava mehe ümmardamiseks ning ka kentauride juures käimiseks.

Üldiselt ei vajanud Olte ümmardamist, naiselik-kavala allaheitlikkuse demonstreerimise suhtes tundis ta pigem piinlikkust. Sageli tahtis just tema naist kätel kanda, kleenuke Luule nautis seda ning lasi kandmist ka mehel nautida.

Ümmardamine oli nende puhul pigem midagi emotsionaalset või koguni vaimset või vähemasti vaimseks kujunevat.

Kui Oltel vähegi aega lejdus ja talle hoog peale tuli — just see oli oluline —, siis oli nende side eriti tugev, nad tegelesid teineteisega igas mõttes. Kui Luule soovis seda ümmardamiseks nimetada, siis oli see tema kui filoloogi valik.

Kahjuks oli Luule nii palju kodus ja Olte nii palju kodust ära. Ootamisest oli saanud tema tuimestav eluviis.

Luulele meeldis kodus, ta ei kadestanud Oltet, ka ei arvanud ta enesel samasugust energiat olevat. Kui ta midagi väheke kadestas, siis seda, et mehe elu oli täidetud sajast erinevast asjast. Seejuures jäi mees paratamatult pealiskaudseks.

Temataoliste meeste kohta öeldakse, et nad viskavad naise vaimustatult õhku, kuid seejärel unustavad kinni püüda.

Võib-olla Olte armukestega oligi nii, kuid Luulega mitte. Olte püüdis alati kinni ja hoidis veel tükk aega käte vahel.

Luule ise oli süveneja. Ta hindas tegelikult oma tööd vägagi, sellest oli nii palju õppida. Muidugi tuli ette ka tagumise jalaga tehtud tekste, kuid öeldagu nõukogude teaduse kohta mida tahes, kui asi oli ideoloogias suhteliselt sõltumatu, siis suudeti uurimistes minna küllaltki süvitsi. Ideoloogilistest klišeedest polnud siiski pääsu ja pahatihti kahandasid need süvauurimuse väärtust ning tegid lugemise piinlikuks. Kus võimalik, püüdis Luule selliseid tekstikohti mahendada, aga kuigi palju ometi ei julgenud. Ta õigustas end argumentidega, et igal ajastul on oma nägu, jäägu need klišeed ajaloo tarvis ilmestama seda olu, millesse sündimise juhus on Luule sedakorda toonud.

Luulel oli eriline suhe kunsti ja muusikasse. Tal oli selleks eeldusi ja ta oli tööga end aiva arendanud. Ta uskus ilma võltstagasihoidlikkuseta, et on nende kahe kauni eluvaldkonna keerulisse maailma üsna sügavale tunginud.

Selleks ei tarvitsenud ise looja olla, ehkki ka toimetamine oli looming. Kunsti tehti ju mitte ainult enesele, vaid ikka selleks, et see kellelegi midagi ütleks. Küllap on see kunstniku suurim rõõm, kui keegi teda tõeliselt mõistab.

Salaja, peites ja häbenedes, oli Luule proovinud nii maalida kui ka komponeerida. Seda vahest mitte ürgse tungi pärast, vaid selleks, et ennast proovida, et tunnetada ala, millega ta tegeleb, ligilähedaseltki kogeda loomise olemust ja vallata võtteid. Oma teosed hävitas ta kohe, nii et ka Olte ei teadnud nendest midagi. Ainult ehk kentaaur Joosepus aimas, aga tema eest polnud mõtet varjata, sest ta ei saanud nagunii edasi lobiseda.

Kui Olte oleks tahtnud, oleks ta Luule harrastuse võinud ka välja peilida, kuid ta oli sedavõrd hõivatud omaenda loomingust, et ta teiste oma haruharva tähele pani. Hetked, mil ta tõeliselt pühendus Luulele, olid täidetud nende vahekorrast, armastusest, muusika kuulamisest, luuletuste lugemisest, huvitavatest arutlustest.

Luule järele luuramine poleks Oltel eales pähe tulnud. Ka kentaure pidas ta oma kallima fantaasiaks, kuigi naisel oli nendega tõi taga.

Luule oli süveneja. Ta süvenes ka Oltesse ja tema pealiskaudsusse. Süvenes oma jäägitult armastatud mehe olemusse, hingehäiretesse, peaaegu märkamatusesse liigutustesse. Ainus, millest ta ei soovinud teada, olid teised naised. Ta aimas nende olemasolu, kuid milleks pidi ta end piinama, kui ta ometi tundis, et Olte teda armastab. Ja päris kindlasti ainult teda. Juba üle kümne aasta, sellest hetkest peale, kui nad tuttavaks olid saanud.

Kummaline küll, ka Olte loomingulisse maailma pelgas ta üleliia süveneda. Otseku oleks see mehe pärusmaa, saladuslik hiis, milles peaaegu iga ese on püha, parem kui keegi kõrvaline sinna ei tükiks.

Ta kuulas tähelepanelikult, kui mees oma äsja valminud luuletust ette luges, vaatas hoolikalt läbi kõik pakutud tekstid, ütles väga ettevaatlikult, mis talle eriti meeldis, ja ei laitnud kunagi.

Loodetavasti oskas Olte talle tänulik olla sellegi eest, et ta ei pidanud meest pilvedel hõljuvaks geenuseks ega loperdavate kõrvadega eesliks.

Luulele endale oli muusika sama püha kui mehe luulelooming. Nimelt klassika, keskajast selle sajandi alguseni, edasi jäid sõelale üksikud.

Lärmimuusikat ta peaaegu ei kannatanud, kuid tunnustas siiski klassikalist bluusi ja džässi ning oletas, et ka mõni hilisematest vooludest võib ükskord klassikaks saada. Ometi, nimme ta kõike seda ei kuulanud, kuigi raadiot kinni keerama ei tormanud, kui sealt järjekordne tümps tuli. Ka ei arvanud ta, et tõeline muusika lõppes Mozartiga, nagu oli kord kuulnud lausuvat üht tuttavat. Tema muusikaline maitse oli kujunenud möödunud sajandi romantikute najal, need heliloojad jäidki talle kõige lähedasemaks.

Ta hindas ka ehtsat rahvamuusikat, kuid sellest vaimustumist — nagu see Olte juures vahel ilmsiks tuli — pidas ta pealiskaudsuseks. Kunst oli ju kunst just tänu süvenemisele, pidevale arengule iseenda autonoomses olluses, primitiviseerimise lõbu jäägu neile, kes süvitsi minna ei soovi.

Enamasti kuulas Luule muusikat üksinda. Kuigi hea oli kuulata ka nii, et Olte hoidis ta kätt ja käte mikrovibratsioon oli resonantsis muusika liikumisega.

Tegelikult olid need kaks erinevat kuulamise liiki. Kolmas liik oli kontserdil kuulamine, kus hardus laotus üle terve koguduse.

Kahekesi oli ju tore muusikat kuulata, aga siis oli ka liigseid kõrvaltegereid ja häireid. Kärtsitu Olte ei suutnud üle paarikümne minuti järjest keskenduda või jäi oma ruttudest äraaetuna neljateistkümnendal minutil tukkuma.

Nüüd ta õpetab ehk Pauli kuulama...

Kui maailmas oli midagi halvasti või — just vastupidi — oli midagi väga hästi, siis pani Luule sobiva lindi või plaadi masinasse ja nautis juba ette oma naudingut.

Irma ei julgenud ise alustada, kuigi enam nii krambis ei olnud.

Juhan oli sel õhtul oma mõtetega rohkem ära kui muidu, ta ei hakanud naist silitama, vaid vahtis lakke, silmad pärani.

Irma pööras end tema poole, tõusis küünarnukile ja küsis:

„Juhan, kas sul on mure?“

Ta oli Juhanile ju natuke ema eest, ehkki temast ligi paarkümmend aastat noorem.

„Ah, ei, mis?“ vastas Juhan ning märkas, et keegi naine on tema kõrval.

„Räägi mulle,“ pakkus Irma.

See oli hea vahend sõbrannade puhul, et saaks südameelt ära, aga kas see ka meeste puhul toimib, selles polnud Irma kindel.

Juhan naeratas ja ütles:

„Ei saa olla, et nukleosiidtrifosfaadid kui makroergilised ühendid on ainsad, mis on fosforüülumise agensitena evolutsiooni vältel püsima jäänud...“

Irma ei taibanud keemiast kõige vähematki. Selle vähese, mis ta keskkoolis oli õppinud, oli ta ammuilma kui täiesti tarbetu peast välja heitnud. Seal olid mingid happed ja soolad ja veelgi keerulisemad asjad, ainetena võisid

need ju üsna igapäevased olla, kuid nende valemitega polnud Irmal küll midagi peale hakata.

„Mida siis peab tegema?“ küsis Irma kohkunult ja see paistis Juhani jaoks naljakas.

Ta alustas pikka loengut teemal, mis tema aju täna vaevas või oli vaevanud mõned viimased päevad. Jutus vilksatas võõrsõnade vahel ka paar eestikeelset abisõna ja verbi.

Juhani endale tegi ta jutt vist isegi nalja, nii et mure nähtavasti nii suur ei olnudki, kui Irmale alguses oli tundunud. Mees rääkis oma juttu pause pidades, siis silitas ta pisut hajameelse käega naise jäigavõitu keha, samas unustas asja pooleli ja jätkas loengut, lõpuks siiski tõstis ta Irma jalad asendisse ja pani oma armuoda tööle, puhkis natuke aega, lasi seekordse seemne tema sisse, lõdvestus ja rääkis oma keemiateadust edasi.

Kuid nüüd oli ta jutt veelgi katkendlikum. Kui ta enne oli rääkinud vahest enda ja kaaslase õrritamiseks, siis nüüd jätkus see pigem inertsist. Kes teab, võib-olla oli Juhan leiutanud uue seksielu mitmekesistamise viisi!

Nii et räägi muudkui vahekorra ajal hästi keerulist juttu filosoofiast või mõnest muust teadusest ja mõlemal on hea.

Olte küll oli ainult nohisenud ja ähkinud, harva kui sai endast välja pigistatud „Kallis!“ või „Irma!“, kui nimi juhtus meelde tulema. Aga naise kõrv tahtis ka sel hetkel nagu ikka ja alati kuulda ilusaid sõnu.

Äkki need fosforid ja agensid olidki kõige erutavamad asjad, rääkijale lähedased kindlasti, miks pidi siis Irma neid võõrastama või tõrjuma?

Irmal polnud Juhani kordagi olnud seda kõige paremat tipphetke, mida nad seal oma koledas kirjanduses orgasmiks nimetavad. Oltega vist mõnel korral oli, kuigi Irma siis seda sõna veel ei teadnud.

Irma arvas: see on sellepärast nii, et ta Juhani päriselt ei armasta. Kuigi püüdis armastada.

Aga hea oli tal ikkagi, kui see tähtis ilus suurt kasvu mees sõudis tema sees oma riistaga, mis vahel oli päris kõva, aga enamasti siiski nagu pooleldi lõtv.

Irma ei arvustanud, ei mingil juhul, ta ei tahtnudki teistsugust riista. Ka see, et ta ei saanud orgasmi, ei häirinud teda, sest ega ta eriti teadnudki seda tahta.

Temasse ei kogunenud rahuldamatust, ta teadis, et seks niisugune ongi. Inimesed on erinevad, kirjutagu või kõik ajakirjad täis, nemad Juhani on just sellised ja mitte teistsugused ja see sobib neile.

Aga järgmisel korral, kui Irma Juhani korterisse tuli, võttis ta pärast kraamimist enesele aega ning uuris teadlase raamaturiiulit, mis oli täis erialakirjandust.

Seda oli seal mitmes keeles ja enesetäiendamise selles vallas näis Irmale kaunikesti lootusetu.

Ta ohkas ning hakkas tolmuimejaga raamatutelt tolmu tõmbama. Oli küll keemia, aga ikka kogus tolmu. Ju siis seda kirjandust polnud ka Juhani

enesele väga tarvis, et niiviisi paigal oli seisnud. Vahest oligi tolmu kogumiseks soetatud.

Irma tõstis raamatud paarikaupa välja ning oli hoolas jälgima, et ta ainsatki neist ei paneks valesse kohta tagasi.

Aga oma mõtet ta siiski ei jätanud.

Ta läks teise riiuli juurde ja hakkas entsüklopeediast välja otsima sõnu, mis talle Juhani jutust meelde olid jäänud.

Irmal oli kaunikesti hea mehhaaniline mälu ja meeldejäanud sõnu oli päris palju. Vahest mõjutas seda ka eriline voodiolukord, et suur osa sellest abrakadabrast alles oli püsinud.

Entsüklopeedias olid selgitused erialasõnade kohta samuti keerulised ning nõudsid omakorda paljude segaste sõnade järelevaatamist.

Irma sai muidugi kohe aru, et sellest teadusest ta ennast läbi ei näri, aga ta oli visa naine, uuris muudkui edasi.

Loomulikult taipas ta peagi, et mõistmiseks on vaja tunda süsteemi, ta peaks alustama keemia algõpetusest, näiteks kooliõpikutest.

Huvitav, kas need võiksid veel kodupööningul alles olla?

•

Igal nädalavahetusel, kui Bruno Tallinnas vanematekodus käis, külastas ta ka Mallet. Kord-korralt muutusid need külaskäigud ikka pikemaks ning võtsid suurema osa tema Tallinna-ajast.

Talvisel sessil oli tal tegemist õppimisega ja siis ta mõnda aega pealinna ei pääsenud.

Malle ema oli kodust palju ära oma nõukogulikel ringsõitudel ja nii polnud Bruno teda kordagi kohanud.

Siis see kohtumine toimus.

Ta oli ilus naine. Isegi Bruno pidi tunnistama, et ilusam kui tütar.

Ilus, tark ja kommunist. Brunole meenus anekdoot Leninist: kui suur õpetaja otsad andis, lubas Jumal täita tema kaks soovi. Suri ja soovis, et kõik tema maa kodanikud oleksid targad, ausad ja kommunistid. Kuid Jumal lausus: pea nüüd, ma lubasin ju täita vaid kaks soovi. Kuid Vova oli juba lahkunud sinna, kus maised asjad teda enam ei huvitanud. Ning siis tegi Jumal otsuse: ta täidab Lenini kaks soovi nii, et kaks välistavad kolmanda.

Ja see töötas Bruno meelest pagana hästi: kes oli aus ja kommunist, ei saanud olla tark, kes oli tark ja kommunist, pidi olema suline, tark ja aus aga ei saanud kuidagi olla kommunist.

Bruno vaatas Malle ema ning mõtles selle lakmuslause peale: see tädi pidi nähtavasti olema parajal määral karjerist ja konjunktuuri kasutaja.

See aga tähendas, et Bruno ei tarvitse teda peljata. Olgugi, et ämm või nii.

Siiski ütles seltsimees ema üsna jutuajamise alguses ja tehtud rangusega:

„Malle on veel liiga noor, et poistega käia.“

Malle viibis kohal. Ta isegi ei punastanud, vaid lõikas külmalt:

„Ma olen üheksateist ja otsustan ise, mida teen.“

Brunole tuli meelde, et ta oli välja arvutanud: ema oli olnud üheksateist, kui Malle sündis.

„Mulle meeldivad revolutsionäärid ja iseseisvad, julged inimesed,“ andis ema kohe järele.

See lause võis tähendada ka seda, et ema teadis, mis toimub tema korteris. Et tema privaatses pühamus, tema ainuma tütre juures käivad koos nõukogude režžiimi kõige kurjemad vaenlased. Kui ta seda teadis, küllap siis ka aktsepteeris. Ja loodetavasti mitte ainult oma tütre tuntud isemeelsuse ja põikpäisuse pärast.

Järelikut oli ta tuntud kommunistina rohkem sulii, kui võinuks aimata. Igatahes oli see külg tema sulii-olemisest Brunole meeldiv. Noormehe lugupidamine tema vastu tõusis oluliselt.

Ämm või nii.

Mis Malle juures võlus, oli tema jäik tarkus ja otsustavus. Meestele ju üldiselt ei meeldi intiimsema elu tarvis liiga tugevad karakterid. Nutikad naised oskavadki seda kaua varjata. Aga Bruno oli uue aja inimene.

Ta imetles Mallet ja soovis ise sama tugev olla. Ta õppis neli aastat noorema neiu käest, kuidas suhtuda sellesinatse maailma tegelikkusse ja selle aina kobrutavatesse probleemidesse.

Augustis teatas Malle, et ootab last.

Bruno kohkus. Eks ta olnud nagu enamik mehi niisugusel puhul.

Kakskümmend kolm, ülikool pooleli.

Kas ta armastas Mallet? Küllap vist. Kui ta ikka kuigivõrd teadis, mis asi see armastus on.

Kuid hoopis iseküsimus oli, kas ta näeb ennast kogu eluks seotud olevat just selle sihvaka, väheilusa ja küllaltki rangeloomulise naisega.

Iseenesest miks ka mitte. Nagunii on see suur juhus, kellega sa kokku jääd.

Kõik noored inimesed lähevad ükskord paarilisega voodisse. Nad ei mõtle siis kohe lastele ja pikale tulevikule.

„Mis me siis teeme?“ küsis Bruno tobedalt, mõistmata oma ehmatust varjata.

„Ma ei tea, mida sina teed,“ ütles Malle tavalise häälega, „aga mina sünnitan.“

„Oled sa kindel?“ püüdis Bruno küsida nii erapooletult kui võimalik.

„Esiteks ei tunnista ma aborte. Teiseks oled sina mees, kes sobib mu lapse isaks. Kolmandaks ma armastan sind, kuid see ei kohusta sind millekski: tean, et olen suuteline ka üksinda oma lapse üles kasvatama. Ja kui lubad mul natuke pateetiline olla, siis ütlesin neljandaks nii: eestlastel pole tulevikku, kui neil ei ole lapsi. Ja viiendaks ma usun, et meil mõlemal on head geenid ja me soetame oma ühise teo tulemusena Eestimaale ühe tubli kodaniku juurde.“

Ühise teo, oli lausunud Malle.

Samas ei nõudnud ta abielu, abi ega lapse koos kasvatamist. Ei pinninud poisilt välja mingeid lubadusi. Oli isegi natuke solvav, et ta kõike seda polnud nõudnud. Järelikult tuleb Brunol enesel pakkuda.

„Loomulikult ei ütle ma midagi lapse vastu, aga kuni mul on ülikool pooleli, ei ole minust palju abi.“

„Sa ei pea mulle midagi kinnitama. Mul on piisavalt otsustavust, et sulle ise ettepanek teha: kahe kuu pärast abiellume. Aga ma ei tee seda. Ma ei rasestunud mitte selleks, et sind kinni püüda.“

Pagana tüdruk. Just niisugune mõte oli Brunol siiski peast läbi vilksatanud.

Ise alles üheksateistkümnene, aga selline kivitükk.

Kas nendest vintsutatud dissidentidest oli kah mõni Mallele silma heitnud? Niisugused kangelased ju tõmbavad noori romantilisi plikasid ligi.

Kuipaljudest nad Brunot tundsid. Ta oli vaid paaril korral nende koosolekul viibinud ja vaikinud.

Tal ei olnud täpset teavet, aga talle tundus, et keegi nendest oli tema kohta midagi öelnud, kas just otse kahtlustanud, kuid igatahes ebasoovitavaks pidanud tema kohalviibimist, ja siis oli küllap just Malle öelnud talle iseloomulikult otsustaval toonil:

„Mina vastutan tema eest.“

See oletus oli sündinud ühest jutuajamisest Velloga.

Malle oli õigus niiviisi öelda. Nad olid nii paljust rääkinud. Bruno oli nagu puhas valge leht tüdruku ees. Ta polnud küll osanud arvata, kas Malle kõigest aru saab, tema mõtetest, vanemate minevikust, ideaalidest, tulevikuootustest.

Malles on ehk rohkemat, kui Bruno eales oskab arvata. Nad küllap arenevad koos ja ta on mehele ka kolmekümne aasta pärast suur mõistatus, mille kübemeid on ühtelugu nii meeldiv avastada.

Luule oli rääkinud Pauli vanemate otsimisest ja tema seaduslikust lapsendamisest, kuid Olte polnud muidugi midagi ette võtnud. Ja Luule ei teadnud, kuhu sellekohase avaldusega pöörduda.

Ta oli harjunud asjaajamistes lootma oma suure ja targa mehe peale. Tal nagu vist enamikul inimestest oli orgaaniline vastumeelsus bürookraatlike ametiasutuste suhtes, ta lihtsalt ei suutnud ennast sundida läbi käima kõiki neid perekonnaseisuaktide büroosid, miilitsa lastetube, Punast Risti ja mis nad seal kõik olid.

Ühel päeval kutsuti ta kooli. Pauli päeviku vahel oli pabeririba kutsega, ei mingit selgitust.

„Hakkab pihta,“ ohkas Luule endamisi, mõeldes, et poiss on mingi pa-handusega hakkama saanud.

See ei olnud just sõbralik ohe, mõte lohistas enda järel terve hulga teisi mõtteid, mis iseenesest võisid ju ka ebaõiglasel olla, kuid mida Luule oli aeg-ajalt varemgi mõelnud ja mida ta ei suutnud vältida. Rida oli järgmine: teadagi, pärilikkus, mis vanemad need on, kes lapse maha jätaavad, pätid või lumpen, varem või hiljem löövad halvad omadused ka poisis välja, nemad aga on end temaga terveks eluks sidunud, millega see küll lõppeda võib.

Ei, Luule ei tahtnud ülekohtune olla, ta suutis kõik halvad mõtted endasse peita, aga vahel lihtsalt pidi ka niisugused mõtted läbi mõtlema, et tajuda nende liialdatust ning selle abil paremate mõtete juurde välja jõuda.

Ta ju tahtis olla hea ema sellele väikesele õnnetule lapsele. See oli lihtsalt ime, kui ruttu poiss oli omaks võtnud keskkonna, nende perekondlikud harjumused, niipaljudest kui neid Olte-suguse tuisupea perekonnas oli välja kujunenud, aina pidev muutumine.

Luule oli hakanud poisikest tasahaaval armastama juba ainuüksi sellepärast, et ta Oltet armastas. Olte oli Pauli toonud, see oli üks tema mängudest, millesse ta täie tõsidusega suhtus. Ja ei saanud salata, tundus, et Olte tuli nüüd sagedamini koju ka sellepärast, et tundis isalikku vastutust. Luule oli üsna osav, et seda mehele märkamatuks sisendada — ja ta püüdis mitte olla armukade, et kahekesi-tundide asemel olid nüüd sageli kolmekesi-tunnid.

Järgmisel päeval läks Luule kooli selleks ajaks, kui Paulil tunnid lõppesid.

Ta tutvus klassijuhatajaga, kelle kohta Paul oli ainult häid sõnu rääkinud. Õpetaja ütles, et teda oodatakse kantseleis, poissi kaasa võtta pole vaja.

Lepiti kokku, et Paul ootab koridoris, aga võib ka minna koolimaja vastas olevasse mänguasjakauplusse.

Kantseleis küsiti esimese asjana:

„Kelle laps see Paul siis õieti on?“

Koolikirjades oli tal Olte ja Luule perekonnanimi. Muidugi polnud niisugune asi seaduslik. Huvitav, millest võis kantseleitädil kahtlus tekkida?

Igatahes otsustas Luule, et keerutama ta ei hakka, ning rääkis ära loo poisikesse nende juurde sattumisest. Ta lõpetas oma jutu sõnadega:

„Meile abikaasaga tundus, et lapsele on kasulik, kui koos keskkonna muutumisega muutub ka kõik muu, nimi sealhulgas. Noh, seda võib käsitleda kas või ajutise abinõuna. Me keegi ei soovi ju, et ta satuks tagasi Lasnamäe pööningutele, eks?“

„Mis on teada tema pärisvanematest?“

„Me tegeleme nende otsimisega, aga see ei ole lihtne. On ju vanemad lapse maha jätnud, mitte vastupidi. Ja Venemaa on suur. Kuigi me oleme temasse kiindunud ja sooviksime ta üles kasvatada kõige paremal viisil, mõistame väga hästi, et meil pole temale mingeid õigusi. Kui vanemad ilmuvad välja ning soovivad last tagasi võtta, siis oleme selleks valmis. Või otsustab asja kohus — olenevalt sellest, kas laps on ohustatud või mitte selles peres, kus teda on juba kord niisugusel viisil koheldud. Igatahes on tal praegu turvaline kodu, ja kui see jääb ka ajutiseks, peaks see tema jaoks olema parim kõikidest võimalikest variantidest.“

Kantseleitädi noogutas Luule jutu ajal mitu korda ning lõpuks vangutas pead.

„Nojah, nojah...“ lausus ta, suur kahtlus hääles. „Kool vastutab tema eest samuti.“

Mida see pidi tähendama? Tõenäoliselt ei tähendanudki midagi. Ametniku kinnisväljend.

„Ja nime asi ka,“ lisas kantseleitädi.

„Poiss ütles oma nimeks Pavel, aga oli kohe nõus Pauliga. Perekonnanimedid nimetas ta kaks, mõlemaid õige kõhklemisi, kas kumbki on õige, ei tea,“ rääkis Luule. Siin ta tabas end väikeselt luiskamiselt, aga päris vale see ka ei olnud. „Ta elanud lühikest aega ühe tädi juures, aga tädi nime väidab mitte mäletavat. Ma mõistan, et meie perekonnanime kooliregistris pole päris seaduslik, aga eks võtkem seda siis ajutisena, kuni me õiget nime ei tea.“

„Nojah, nojah...“ vangutas kooliametnik jälle pead ja paistis, et see lugu talle ei meeldi.

Luule lisas tema õrritamiseks:

„Kui kool leiab, et meie pole küllalt tõhusalt tegelnud Pauli vanemate otsimisega, eks võtku siis see asi enda kanda.“

„Seda kah veel,“ lausuti nii ebamääraselt, et oli raske mõista, mida siis edasi peaks tegema.

Nüüd esitas Luule oma küsimuse, mis tal kogu aeg hingel oli püsinud:

„Kust on koolil üldse andmed, et poisi nimega on midagi lahti?“

„No kuulge...“ ütles ametnik ning muutus siis korruga tavaliseks vanaldaseks naisterahvaks, kellel on põnev rääkida kahtlastest asjadest. „Õpetaja nägi, kuidas üks päti moodi suurem vene poiss tuli Pauli juurde ja see rääkis temaga puhast vene keelt. Eesti lapsed nii rääkida ei oska. Mõtlesin, et teie olete ka venelased, ainult eesti nimi...“

Too suurem päti moodi vene poiss jäi Luule meeltesse kummitama. Ta haistis ebamäära ohtu.

Ta leidis Pauli mänguasjade kauplusest, ostis poja nõudmise peale hajameelselt mingi plastmassist jubeduse ning nad kõndisid käsikäes Olte töö juurde.

Olte ajas silmad suureks, kuid tema üllatus oli meeldiv, ta jättis kohe kõik sinnapaika ning nad sõitsid Kadriorgu, kus tšehhid olid juba mitmendat aastat üles seadnud lunapargi, mis tõmbas lapsi ja röövis vanemate raha.

Kuni Paul karussellitas ja kiljus ameerika mägedel, kõndisid Luule ja Olte ringi ning arutasid koolis toimunud jutuajamist. Olte mõistis, et poisi vanemate otsimisega tuleb siiski tegelda.

Luule aga ei saanud lahti oma hirmutundest, mis oli seotud suurema vene poisiga, kuid ta ei tahtnud ühiskonna asjadest koormatud Oltet oma nii ebamäärase tundega nakatada.

Võimud püüdsid protsesse juhtida.

Vabariigi aastapäeva, 24. veebruari, otsustati avalikult tähistada „Estonia“ kontserdisaalis, kuna oli arvata, et rahvas seda nüüd esimest korda üle pika aja nagnii tähistab. Võimalik, et sellise otsuse taga polnud mitte päris punavõimurid, vaid nende alamliik, keda varem vahel ka redisteks kutsuti. Võimalik, et need olid vaeva näinud pärisvõimurite veenmiseks.

Nii või teisiti mõistsid radikaalsemad vastupanijad, et selline riiklik tähistamine pole usaldusväärne. Vahest toimis siin eestlaste sügavale juurdunud skepsis, et kui juba riik asja korraldab, siis on tegemist mingi salakavalusega. Oli ju kunagistel represseeritudel ja nende lähedastel üsna hästi meeles, kuidas tegelased, kes valmistusid niinimetatud pidulikul kokkutulekul rahvaliikumise survele õõnsaid sõnu rääkima, olid alles mõni kuu tagasi kuulunud nende kilda, kes üksnes iseseisva Eesti meenutamise eest inimestele turja kargasid. Mõni võis ju ka tõesti rusikat taskus hoida, aga miks ta siis teise käega punaseid sümboleid ja loosungeid lehvitas? Keegi teda selleks otseselt ei sundinud ja privileegikesed, mida ta selle eest välja teenis, olid õigupoolest üsnagi tühised.

Korraldajad arvestasid sellega, et nende üritusest ei taha paljud osa võtta, ning nendeni oli imbunud ka teave, et kavatsetakse koguneda Tammsaare monumendi juurde, kelle kohta öeldi, et ta oli viimane eesti suurkuju, kes istuma pandi. Istumine oli muidugi skulptori tahe, vaevalt et võimuritega üleliia kooskõlastatud, kuigi jah, kavandid pidid olema mitmest komisjonist kindlasti läbi käinud.

Kogunemise tõkestamiseks oli Viru väljaku kanti ja Kunstiinstituudi taha koondatud mitu autotäit vene miilitsaid ning monumendi juurde toodud veoauto, mille kastist raadiomees koos teiste värvatutega pidi läbi ruupori rahvast manitsema, et nad monumendi juurest läheksid kõrval asuvasse kontserdisaali, kus kõik toimub ametlikult, hästi organiseeritult ja kooskõlastatult.

Olte valis mõistagi kirjanikust kolleegi monumendi ja mitte kontserdisaali, kus mõned tema ametikaaslased kõnet pidasid ja Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamist nõukogude võimu kiitmiseks kasutasid.

Rahvast oli murdu, valjuhääldist muudkui aeti inimesi kontserdisaali ja mõned, vahest need, kes juhuslikult kohale sattunud, ka läksid. Enamik oli teadlik rahvas, sajatati omaette ning irvitati laguneva režiimi püüdlike teenrite üle.

Segastel aegadel on see iseärasus, et mitte alati pole selge, kuhu keegi püüab sündmusi käänta. Paljud kartsid liiga järske liigutusi ning hoiatasid kaaslast, et pilli lõhki ei puhutaks või et selle hääl liiga valjusti hirmuäratavasse Moskvasse ei kostaks. Ka võimumeestele oli aastakümnete jooksul küllalt osavust ja salakavalust siginenud, et lihtsameelsemaid uskuma panna, nagu tuleksid võimud rahva liikumisega kaasa, kuid juhtides protsesse tasa ja targu,

nii et asjast ikka asja saaks. Seepärast ronis kõnetoru juurde ka mõni usaldusväärsem tegelane ning manitses kogunejaid mõistlikkusele.

Rahva hulgas liikus hulgaliselt miilitsaid, kes pidasid oma juhtidega välitelefoni kaudu sidet, nad andsid ülevaadet toimuvast ning ootasid korraldusi sekkumiseks. Kolm nädalat varem toimunud Tartu rahu tähistava demonstratsiooni laialiajamisega Taaralinnas oli juba kogemusi nii miilitsal kui ka rahval. Kuna seal kasutati inimeste hirmutamiseks politseikoeri, siis Tammsaare monumendi juures olid väga paljudel meelevaldajatel suured koerad kaasas.

Olte kuulis pealt, kuidas miilits vene keeles kõneles läbi välitelefoni, kust kostis kätte ka teise poole jutt. Kuigi mundrimees püüdis rääkida sosinal, seisis Olte talle nii lähedal, et kuulis iga sõna. Miilits ütles:

„Paljudel on suured koerad kaasas.“

„Kurat!“ kiruti teises otsas ja pärast pausi kostis korraldus:

„Järele uurida, kas koerad on isased või emased!“

Nähtavasti on politseikoerad nii suured džentelmenid, et emaste koertega purelema ei hakkaks, oletas Olte ning ta kujutas ette, kuidas poisikeseohtu miilitsamees hakkab nüüd koertel saba kergitama, et nende sugu määrata.

Miilits seda siiski ei teinud, vaid naeratas virilalt. Käsu täitmata jätmine ei olnud vene miilitsas vist midagi nii harjumatu, et selle pärast süümepiinu oleks tasunud tunda, mõne sõimusõna kannatab ikka ära.

Olte aga sai seda naljakat kõnelust hiljem mitmele tuttavale rääkida ja need arvasid, et ta on selle ise välja mõelnud.

Tiit laskis sekretäril helistada ateljeesse Kristiinale ning paluda tal tulla Keskkomiteesse.

Kristiina vastas viisakalt:

„Paluge tal sinna kohta minna.“

„Kuskohta?“ päris neiu.

„Ta teab ise küll,“ kõlas viisakas vastus.

Kristiina kujutas ette, kuidas sekretärineiu tema sõnad edasi annab — arvates, et neil on mingi kokkulepitud paik. Küllap sekretär oma ülemuse elukombeid tundis! Ja noh, Kristiinat tunti ka pisut. Ehkki tema enda lollitamiste tõttu liikus jutte palju rohkem kui asi väärt.

Aga hiljem hakkas Kristiina süda siiski kripeldama. Bosse suurest ja hirmsast valgest majast pole kombeks nii lihtlabaselt persse saata.

Tavaliselt kutsutakse kunstirahvast niisugusesse majja siis, kui on mõni patt hinge peal. Kristiinale neid muidugi oli, sest oma suud ta koomal ei hoidnud. Ta oli kogu selle vene värgi pikale lainele saatnud juba siis, kui kõik teised veel värisesid.

Teda tunti ja ideoloogilist kasvatustööd vaevalt keegi üritaks tema kallal teha. Eriti nüüd, kus asjad hakkavad ilmselt ümber kalduma.

Kristiina oli alati rahule jäetud, sest arvatakse, et haukuja koer ei hammusta — kuigi see pole tõsi, hammustab küll.

Ka Kristiina hammustaks palju valusamini, kui tal oleks jõudu kogu sellele sovjetile miin alla panna. Temataoline plahmerdis aga peab ainult sõnadega leppima.

Ühineks mõne venevastase liikumisega, neid on nüüd õige mitmeid tekkinud, aga kes teda sinna ootab. Pakkuma ennast ei lähe, arvatakse veel nuhiks. Niigi kahtlustatakse kõiki, kes liiga palju suud pruugivad, et kuidas nemad julgevad ja tohivad. Ikka mõõdetakse teisi omaenda väiksuse mõõduga.

Kristiina tundis paari kutti kõige ägedamate vastaliste hulgast, aga põrgu nendega, noorel naiskunstnikul on muudki teha kui mööda salakoosolekuid jõlkuda. Kui maalimisest aega ja jõudu üle jääb, siis tegeleb ta kõige meel samini armastusega või tõtt-õelda enamasti selle mõruvõitu aseainega.

Kuna ta oli oma kuulsuse eest ise hoolitsenud, siis tal üksinduse käes vaevelda ei tulnud, mehed lendasid nagu mesilased õie poole.

Mesilastele pole oluline, kui ilus on õis, peasi, et temas oleks nektarit, mida imeda.

Aga Kristiina oli ka üsna ilus, kui viitsis end üles lüüa, vahest üks efektsmaid naisi siblivas kunstnikkonnas. Enamasti ta küll end üles lüüa ei viitsinud, lollitas seltskonda ka oma riiete ja välimusega. Punkariks just ei hakanud, ka nooremast peast poleks hakanud, sest ta polnud end eales tundnud üleliigsena või tõrjutuna. Teda oli alati kandnud jumalate poole kunsti vastupandamatu kutse, ja et mitte ohtlikult pilvedesse tõusta, pidi ta maise saatana lighoidmise eest ise hea seisma.

Muidugi võisid tema seiklused ja eriti laiav jutt nendest kõige labasemal viisil tähistada sügavat igatsust tõelise suhte ja tõelise tunde järele — aga sellest me ei räägi, sest Kristiina ei soovinud olla liiga alasti kogu maailma ees, aitab, kui ta seda oli oma kunstiga.

Mida see sõber Tiit siiski tahtis? Naisterahvas on ju ikka uudishimulik ka.

Kristiina ehk mitte eriti. Kui ta on kord öelnud, et see mees kerigu sinna kohta, siis ärgu olgu teda enam ka Kristiina mõtetes.

Äkki tahtis ateljeed pakkuda? Ta oli ju klubis midagi segast ajanud. Kristiina oli selle liigitanud tavaliseks külgelöömisvõtteks, bossid ju arvavad, et nende mehelikkust peab toetama ka võimunatuke ja selle nipikesed.

Just sellepärast need paksud vastikud ongi. Olgu mees ja tulgu niisama naisterahva juurde, vaadaku, kas suudab voodisse võluda või õrnal olevusel muidu pea segi ajada. Aga kui hakkab esimese asjana peibutama oma võimult saadud sohkidega, siis peletab ta Kristiina-taolise naise kohe eemale. Ja jääb ilma igatahes.

Kristiina ajab endist viisi oma ateljeenurgaga läbi. Saab ehk ükskord oma kunsti müüa, küll siis ostab endale sobivad ruumid ausal teel. Ega saa neid mitte ludu välimusega nomenklatuurimeeste armust. Sel viisil saadud

ateljeesse jääks küllap lehvima impotentsuse vaim. Ajalugu on näidanud, et mida enam on loojad võimukreitiinide ees lipitsenud, seda kiiremini nad oma kunstis on alla käinud.

Mida kuldsem kavaleht teatris, seda nigelam etendus. Liiga vägevas ateljees vahest ei tehtagi tõelist kunsti.

Nojah, küllap on ka erandeid. Goethel olevat seal Weimaris uhke loss. Vahest kingiti hiljem — nagu Tammsaarele maja Kadriorus.

Erandeid on igas asjas, muidu poleks reeglit.

Sekretärineiu Keskkomiteest helistas uuesti, et oleks ikkagi vaja tulla, seltsimees ülemus nõuab.

Kristiina küsis, kas seltsimees ülemusele ei olnud siis kokkulepitud koht teada.

Nüüd ei saanud neiukenegi aru. Vahest ta polnud Kristiina sõnu siiski edasi andnud. Naiskunstnik ütles:

„Ma maalin praegu. Jumal ei luba mind selle tegevuse juures kellelgi segada. Jätke mulle selle tegelase number, ma helistan talle ise, kui saan tulla.“

Ühel pühapäeval päeval sadas Bruno vanematekoju täiesti ootamatult sisse Malle ema.

Telefoni neil korteris ei olnud, sedavõrd oli ehk ootamatu ilmumine vabandata.

Uksele tuli vastu Bruno ema ning vaatas võõrast küsivalt:

„Kas teie olete Bruno ema?“

„Jah, sellenimeline poeg on mul tõepoolest ja ta on ka ise kodus,“ vastas ema äraootavalt.

„Ei, ma soovin teiega rääkida,“ teatas tarmukas daam ja nõudis kogu oma olekuga sisselaskmist.

„Eks astuge siis sisse,“ avas ema ukse laiemalt. „Kas kutsun siiski Bruno?“

Ta oli harjunud poega iseseisvaks pidama. Need ajad olid möödas, kus tuli tema mingite tegude pärast kõnelda täiskasvanute vahel.

Või oli see naine Julgeolekust? Sest poisil oli tegemist mingi seltskonnaga, mis ei olnud võimu silmis õigete kirjas.

Ema oli selle välja peilunud poja juttudest ja vihjetest. Otse polnud ta, tõi küll, küsinud, sest mida vähem inimene selles riigis teadis, seda parem.

„Ei, ma ju ütlesin, et soovin rääkida teiega,“ kordas võõras ja riputas mantli nagisse. Kuuldavasti olid julgeolekutegelased — ülekuulajad ja järelekuulajad — rohkem siiski mehed, aga mine sa tea.

Bruno kuulis elutoast tuttavat metalset häält ja ema natuke-kimpusolemise tooni ning jäi kuulatama.

Mida see siis tähendas? Kas kosjaviinad või veretasu?

Kas peaks emale appi minema?

Malle ema näha aga ei olnud tal praegu mingit tahtmist. Eks tulgu omavahel toime. Ja kui ema kimpu jääb, küll ta siis kutsub teda.

Pärast Malle teadet lapseootamise kohta oli juhtunud nii, et Bruno polnud Mallet tükil ajal vaatama saanud.

Tahtlikkust selles nagu ei olnud, aga võib-olla alateadlikku pisut siiski. Mitte et ta uudset olukorda kartnud oleks, aga ta võttis enesele seedimiseaega. Et mida siis peab nüüd edasi tegema.

Talle oli vastumeelt mõte, et peab nii noorelt abielluma. Ta ütles enesele, et pole selleks veel küps. Eks see olnud üldse üks tundmatus kohas vette hüppamine.

Samas kirus ta ennast, et on argpüks.

Muidu ta ju arg ei olnud, aga see oli nüüd kurat teab mis.

Malle oli ju tore tüdruk, aga tema naine... Ja terveks eluks... Ja veel ootamatu asjaolu sunnil... Läbi siis vabadus ja nooruse rõõmud...

Häbi tunnistada, aga Bruno oli nii vanalt eluasjades veel üsna roheline. Tal oli ettekujutus, et kui Malle on rase, ei soovi ta olla vahekorras, kõik tema mõtted ja tunded on hõivatud tulevasesest lapsest.

Brunost oluaks siis egoistlik peale käia, seks oluaks naise poolt vaid vastutulek.

Ka see võis olla põhjuseks, miks ta polnud tundnud endist kihu Malle poole minna.

Nemad, kaks süütut, olid suure hooga sukeldunud suguellu ja nüüd oli loomulik loodus vahele astunud, nüüd pidi ta aitama teisel rase olla kuni järgmise armuajani.

Ja veel üks eneseõigustus: Brunole oli vastumeelt näha Malle ema. Kui ta Mallet oma naisena veel ette kujutas, siis tema ema ämmana hoopiski mitte.

Nüüd oli siis see metalse häälega punatädi siin.

Bruno seadis end paremini istuma ja kuulas. Salaja pealtkuulamine polnud muidugi ilus tegu, aga ei ema ega võõras kutsunud teda selle jutuajamise juurde, järelikult ei pea ta minema.

Ta polnud süüdi, et ukсед nii hästi läbi kostsid. Ja kumbki polnud ka öelnud, et tema kuulda ei tohi.

„Niisiis on asi lühidalt selline,“ lausus metalne hääl, „et teie poeg on minu tütreaga... minu tütrele... kuidas seda nüüd vanasti öeldi, minu tütre ära võrgutanud.“

Või nii. Küllap ta ikka oli natuke võrgutanud küll. Sest tema oli tõepoolest agaram pool olnud. Kui nad olid juba suudelnud ja suurt erutust tundnud, käskis loodus tal edasi tungida ja meheks saada. Malle oli vastu punnitud, kas endale või Brunole, aga temataoline raudtüdruk... kui ta ikka tõesti poleks tahtnud, siis poleks seda juhtunud.

Sest ega Bruno mingi vägistaja olnud. Piinlik tunnistada, aga tal oli vaid üks või paar korda niisugune asi juhtunud ja üsna ammu, tegelikult

mänguseltsilisega — ja üks väga erutav mäng see oligi olnud, Bruno seitseteist, tüdruk viisteist, polnud veel elu ega selle alguski mitte.

Mallega oli hoopis midagi muud, see oli päris-elu, mis aga ei pidanud tähendama, et nad kohe kukuvad last meisterdama. Nad mõlemad alles harjutasid elamist. Ja väga palju nad sellest asjast ei teadnud. Brunol oli tunne, et Malle teadis rohkem.

Miks ta niisugune ohmu oli, ei osanud ta arvata, teda huvitasid ajalugu ja filosoofia, ta oli mitut spordiala natuke proovinud, tüdrukud polnud teda eriti tõmmanud.

Mallegi tõmbas alguses sellega, et oli tark, temaga oli väga mõnus vestelda. Aga kui nad olid pikalt teineteise kõrval viibinud, hakkasid nende sees toimima mingid teised ollused ja Bruno avastas, et Malle on tütarlaps, tal on pikad juuksed, niisked huuled, iseäralikult hõrgutav lõhn. Võimalik, et Malle avastas temas poisterahva pisut varem ning ootas, millal tobuks ärkab.

Nii et sellistes asjades polnud eales kindel, kes keda võrgutab. Aga noh, väliselt oli asi selge, kui nad soovivad, et see oleks Bruno, siis olgu pealegi.

Ema suust kostis vist hoopis kergendatud ohe. Oli ta ehk kujutanud ette midagi palju hirmsamat? Igatahes ei vastanud ta teise sõnade peale ja mida tal vastata olnukski.

„Minu tütar on alles üheksateist ja ootab teie pojalt last.“

„Või nii,“ kostis ema nüüd üsna erapooletult, igatahes kokkumist ta hääles ei olnud.

„Tuleb midagi ette võtta!“ kostis sõjahüüd.

„Mida?“ küsis ema peaaegu alandlikult.

„Ma käsin tütrele aborti teha, aga ta ei tee.“

„Nojah, aga... kui ta teid ei kuula, siis ta ei kuulaks ju näiteks mind ammugi.“

„Teie saate talle öelda, et teie poeg ei abiellu temaga!“

Ema oli pisut aega vait.

„Kuidas mina talle seda öelda saan? Ma ei tea ju... Ma võib-olla ka ei tahaks, et poiss nii vara abiellub, aga nad on ju täiskasvanud inimesed...“

„Teie poeg ei ole täiskasvanu, ta on alles üliõpilane, temast pole pere pidajat. Ja minu tütar ei pea ka ilma hariduseta jääma,“ ütles Malle ema ning lisas hüüatades: „Meie ajal!“

Siis oli mõni hetk vaikust. Jätkas Malle ema:

„Mina tahan kaasa rääkida selles, kellega minu ainus tütar lävib ja kes ta meheks saab.“

„Jah,“ vastas seepeale Bruno ema lühidalt.

Bruno mõtles, et mööda suurt Venemaad ringi tuiskav punatädi on võrdlemisi vähe oma tütreaga tegelnud, tal pole ammu enam kontrolli selle üle, kellega tema tütar lävib.

Siis oli jälle pisut aega vaikust ja nüüd oli ema see, kes vaikuse katkestas:

„Andke andeks, aga mida te minust õieti tahate?“ küsis ta nagu otsi kokku võtta soovides.

„Ma tulin vaatama, mis inimesed te üldse olete,“ kostis ülemuslik toon.

„Tavalised,“ vastas ema natuke solvunult, kuid täis eneseväarikust.

„Ma ei soovi teie poega oma tütrele!“ hüüatas Malle ema äkki peaaegu hüsteeriliselt.

Brunos keesid vastuolulised tundmused, mille sõnastust poiss ei teadnud, kas oleks see olnud jumal tänatud või kurat võtku, kas käigu kogu kupatusega kus see ja teine või vastupidi: seda otsustame meie ilma sinuta!

„Seda vähem saan ma teid milleski aidata,“ oli ka ema hääles nüüd kalkust.

Ja Bruno oli arvanud, et teda tuldi vägisi paari panema.

Esikus kolistati ja Malle ema tuiskas ilma hüvasti jätmata minema.

Ilmselt ei olnud ta eriti tasakaalukas inimene. Vastupidiselt tütrele.

Meelitav tulevikuväljavaade, mis puutub ämmasse.

Miskipärast pidas ema üksi elutuppa jäädes vajalikuks poolvaljusti lausuda:

„See on minevikuinimene, aga võib-olla meie Brunoga oleme tulevikuinimesed...“

Need sõnad kõlasid uhkelt. Bruno hakkas tasakesi naerma. Kena lahenduse oli emakene asjale leidnud. Täiesti liigutav mõelda, et tema haiglasevõitu ema on tulevikuinimene.

Kuid polnud kahtlust, et ka Malle on tulevikuinimene. Ja laps ei takista teda kõrgharidust saamast. Ja tänasest alates on Malle ema Bruno jaoks eikeegi ning seda enam on tema just praegu ja kohe Mallele vajalik.

Ah, Bruno ei teadnud ju elust õieti midagi!

Aga ta oli valmis kohe kaabu pähe suruma ja last ootava Malle poole minema...

•

Olte ei teadnud veel, millest ta rääkima hakkab. Aga et ta sõna võtab, see oli kindel. Teisiti poleks mõeldav. Mitte et kõik teised tema sõnu kangesti ootasid või oleksid tema vaikimist kuidagi tõlgendama hakanud. Täna oli sõnade ütlemise suurüritus ja Olte ei saanud jätta kaasa rääkimata. Kui ta oli kõik need hämarad aastad püüdnud midagi ütelda või kirja panna, et see võiks mõnelegi paista valgust andva praokesena, mingigi võimalusena, siis tänasel valgenemise ajajärgu hakul olnuks lausa patt omaette nohiseda.

Seda sõnavõttu oli peale kõige muu tarvis ju ka Olte enesetunde pärast. Polnud nii, et kõik need enam-vähem kunstiinimesed mõtlesid lausa ühtmoodi ja sinne suupruukimine näinuks välja usklike kogunemisena, kus kõik kor-davad jah-jah ning arvavad, et kinnitavad üksteist usus. Eks sedagi olnud, kuid vähemasti selles, mis julgusesse puutus, olid astmed üsna erinevad ja võimalus üksteist üles kütta vaprateks väljaütlemisteks näis õhus hõljuvat juba koosoleku algusest peale.

Olte oli teadagi üks julgemaid ütlejaid. Kui ta ainuüksi kirjanike koosolekul, kus ikka mõni valvemees platsis, avameelselt lajatas, nii et alalhoidlikumad kolleegid vaid salamisi käsi hõõrusid või musta lae poole piilusid, et ega sinder ometi varisema hakka — nii uskus tagasihoidlik luuleratsur oma sõnu mõjuvat —, siis täna tuli niisugused mõtted käiku lükata, millest seni olid hoidunud ka kõige vingemad uljaspead, muidugi mitte kodus või kohvikulaua taga, vaid tribüünidel, mille kohal tõlmusid isakeste pildid ja seisis karahvin ideoloogilise veega.

Algus oli kaunistest riikliku ürituse moodi. Juba see Toompea saal, kus viimased viiskümmend aastat kommunistlikku mula oli kuuldavale toodud ja kus armulikult ka loomeliitude suurokongresse lasti pidada, häälestanuks nagu tühisõnade paraadile. Kõneleja kohal kõrgus tahtejõulise lõuaga iidoli bareljeef, mis öeldi olevat seda voolinud skulptoriga ühte nägu. Aga vanake oli küllalt tüdinud ilmega, eks need õõnsa jutu aastad võisid teadagi väsitatud olla. See-eest liikus saalis ja eesruumides hulganisti Julgeoleku nuhke ja kaadriohvitseri, kellest suurt osa teati näotsi, nii et iidol ei tarvitsenudki manitsevat grimassi teha seal üleval kõrgel, kust ta tänaseks ja loodetavasti jäädavalt kadunud on.

Presiidiumilaua taga võtsid istet kõigi pidulike koosolekute heerolidid, hallid kardinalid käisid ja sosistasid, Keskkomitee palgaline lausus avasõnad. Kõik algas nii, nagu kommunistlikud jutupeod ikka olid alanud. Alles tasa-aaval võttis hooratas tuure, ikka vapramaid sõnu lennutati voldilise lae alla ja Eesti asi hakkas arglikult õilmitsema.

Valusaid asju oli nende aastate jooksul kogunenud palju. Kes rääkis keelest, kes kultuurist, kes vaimsest genotsiidist, kes hämuse tulevikuga lastest, kes hävitatud põlvkondadest ja laialipaisatud rahvast. Oli palju asju, mis kõigil hingel, ka neil, kes aastaid maitsnud surveriigi mõruvõitu präänikuid ja kes oma hinge ikka vaigistanud ja targu vaikima sundinud, nii et mõnel oli selline harjumus lausa iseloomuks kujunenud.

Täna siin võisid nad mõnegi hingele kogunenud asjaga välja tulla ning nägid ägedamate kaaslaste taustal ikkagi mõistlikult taltsad välja. Selliste hulka ei lubanuks Olte end eales liigitada, kuigi soovija küllap sellekski tekstikohti leidnuks. Tema kõnepruuk oli ikka püüdlilikult erinenud, vahel läks see tavakohasest sedavõrd lahku, et valvemehed olid valmis mugavalt väitma: mees ajab segast, ise ka ei tea, mida räägib, seda kõike pole olemas, kuivõrd see ei esine kommunistlikus piiblis, mida on juba seitsekümmend aastat ajalehtede ja brošüürikeste näol kokku kirjutatud.

Olte sõnapruugi erinevuse põhjustasid küllap tema elulooline kujunemiskäik, sõpruskonna julgus oma mõtteid välja öelda ja kirjaniku kindlasuunaline sõnaloominguline otsing taotlusega nimetada asju tabavalt ja kujundlikult. Vähemasti ise ei olnud ta märganud, et ta püüaks tribüünile ronides käibel olevatest asjadest rääkida kuidagi nimme teisiti, kui need võimu teenivatesse ajalehtedesse üles olid tähendatud.

Kuna valitud või pigem valimata koosolekjuhatajad palusid presiidiumi-

lauda saata sedelid sõnavõtusooviga, kus on ühe lausega märgitud, millest tuleb juttu, siis pidi ka Olte seesuguse valmis meisterdama. Ta tegi seda koosoleku keskpaiku, kui paljud aatemehed ja muidumehed olid oma jutud juba maha rääkinud. Ta ei tahtnud kedagi korrata ja teadis, et tal on öelda midagi, mida teised täna veel nagunii otsesõnu välja öelda ei söanda.

...Hiljem levisid linnid kõikide sõnavõttudega rahva seas ning ühel lugejatega kohtumisel mängiti Oltele tema sõnad maki pealt ette. Tal jäi vaid noogutada, sest ta poleks ka vabamas õhkkonnas teisiti öelnud. Seekordne kohtumine toimus tehases, kus kitsukeses saalis istusid õliste riietega mehed ja nende isamaaline õhin oli tõeliseks palsamiks ja usukinnituseks Olte hinge. Polnud enam olemas mingit üleilmset proletariaadi diktatuuri, kui juba need nõgiste nägudega eesti mehed nii julgelt oma isamaa iseseisvust soovisid...

Vello sõitis siiski Tartusse.

Suurt usku tal sellesse asjasse ei olnud.

Eelmisel õhtul oli Edgar telesaates justkui kogemata välja öelnud Rahvarinde idee. See „kogemata“ aga paistis kangesti läbi. Asi oli toimunud tõenäoliselt moskoviitide teadmisel ja oli ilmselgelt ette planeeritud, et nende omad mehed siin esimest viiulit saaksid mängida. Oli ju too Edgargi punane ametnik, kes käis välja uutmise ideid ikka selliselt, et impeerium püsiks. Peaaegu iga temataolise tegelase artikli või üleskutse lõpus ilutses kinnitus, et Eesti ei soovi mingil juhul Nõukogude Liidust välja astuda.

Rahvas on praeguseks muidugi kõvasti julgust juurde saanud, ehk teeb Rahvarinnegi midagi ajutiselt ära, kui rahvast sinna nii palju juurde voolab, et igasugused Edgarid kõrvale pühitakse. On ju sageli nii, et juhiambitsioonidega tegelased püüavad luua laia liikumist ja see matab juhikese lõpuks enda alla.

Ega Vellol rahvassegi üleliigset usku olnud. Rahva mõistega manipuleerivad ikka kõige alatumad poliitikud.

Eesti rahva ajusid oli juba viiskümmend aastat loputatud, ega see pori ole jälgi jätmata inimesi pidi alla voolanud. Kaks põlvkonda on nii üles kasvanud, et on iseseisvast Eestist ainult legende kuulnud või siis ise uusi utoopilisevõitu legende loonud. Kui palju oli neid vanemaid, kes hoidusid lastele neile teada olevat jutustamast, et laste hingekeesed ei kahestuks ning nad arvaksid, et peabki elama saasta sees, mis neid ümbritseb, ja et see saast on veel maailma kõige parem asi.

Eesti rahva meelsust näitab seegi, millise ettevaatuse ja hirmuga suhtutakse neisse, vähestesse teadaolevatesse dissidentidesse. Selle asemel et neid avalikult toetada, mõtlevad isegi suhteliselt ausad inimesed välja igasuguseid nükkeid, kuidas neid mustata. Selleks leiutavad nad Julgeoleku eeskujul tavaliselt ikka

midagi täiesti kõrvalist, mis ei puutu vabadusvõitlusse. Enamasti mõtlevad nad niisuguseid asju välja muidugi täiesti tühjal kohal: et kes on homo, kes on käinud kunagi vargil või löönud oma ema. Kõige paremini aga töötab nende vastu rahvasse sisendatud otsatu kahtlustamise vaim: igauhe kohale annab riputada nuhiks olemise tolmulondi.

Ka Vello usub, et sisimas on eestlaste suurem enamus vene värgi vastu ja soovib siiralt iseseisva riigi taastamist, aga ei julge seda kusagil vähegi avalikumas kohas välja ütelda. Ka kõige julgemateks peetavad ajakirjanikud värisuvad koosolekutel ja oigavad: „Ärge ainult sinimustvalgega vehkige, Moskva saab teada, puhute pilli lõhki!“

Muinsuskaitse mehed on küll teist masti kui Edgar oma Rahvarindega, aga üks nemadki ole üles kasvanud punase sousti sees.

Oli aprilli keskpaik ja väga ilusad ilmad. Mässamiseks otsekui loodud.

Ringauditooriumis pidi kõnelema mingi kirjanik, aga Vello sinna ei läinud. Ta ei tahtnud ühe koha peal istuda, tahtis ringi liikuda ja kõike näha. Oli kuulda, et välja toodavat ka sinimustvalge, aga keegi teadis rääkida, et kolm värvi olevat eraldi palakatena lipuvarraste küljes. Niipaljudest siis muinsuskaitsetel julgust oligi! Seda võis arvata.

Kõnesid peeti Ülikooli sees ja peamaja ees platsil. Rahvast oli murdu. Nende hulgas vilkus siin ja seal tuttavaid nägusid, nii poolmässulisi seltsitegelasi kui ka Julgeoleku kaadriohvitseri, kellega Vellol oli arvukatel ülekuulamistel kokku puutuda tulnud. Tore oli jälgida kõrgharidusega intelligendikeste ponnistusi oma arguse ja ettevaatlikkuse ületamiseks. Mõnigi rääkis eesti rahvale olulistest asjadest — mis olid olulised ka sajand tagasi —, aga tänane päev ja arenevad sündmused nõudsid nüüd ja otsekohe juba hoopis suuremat otsustavust.

Kui Vellole sõna antaks, räägiks ta teistsugust juttu. Aga mingi niru tunne ütles, et ta ei sobi hästi sellesse seltskonda, mis kuidagi varjatult aina rõhutas oma akadeemilisust ja üliõpilasseltsi kuulumist. Sõna talle ehk ei keelatakski, sest oli ju alanud taastärkava demokraatia ajastu, kuid ta pelgas, et korraldajad teda nagunii ei tunne ja hakka siis seletama, kes ta on ja miks tal on muinsuskaitse üritusel tarvis sõna võtta.

Niinimetatud radikaale rahva hulgast tikkus nagunii esile, akadeemilised pidasid neid enamasti poolearulisteks ega tahtnud nendega lähemalt tegemist teha.

Kõnekoosolek ringauditooriumis oli lõppenud ja sealt valgus rahvast aina juurde. Tuttav rääkis Vellole, et kirjanik olevat ka dissidente avalikult kaitsnud ja neid kõige õigemateks vabadusvõitlejateks nimetanud ning saanud selle eest kõva aplausi — järelikult arvati samamoodi siiski ka kuulajate hulgas.

Ühises rongkäigus liiguti mäest üles kunagise Üliõpilasseltsi maja juurde. Kõik Tartu julgeolekujuhid olid platsis, kõndisid rahva seas natuke igavate nägudega, aga inimeste silmad särasid ikkagi.

Punast värvi maja ette tõmmati tõepoolest üles eraldi sinine, must ja valge palakas, mis Vello meelet küll kuidagi kokku Eesti rahvuslippu ei moodus-

tanud. Must võinuks tähistada leina ning valge allaandmist, ainult sinine sisendas natuke lootust. Ent seegi polnud Vello meelest päris õiget tooni.

Õigusega oli ta Tartusse sõites arvanud, et üritus jääb poolikuks...

Aga kes teab, võib-olla oli nendel noortel, jõudu koguvatel muinsuskaitsetel õigus, et rahvast tuleb iseseisvusemõttega harjutada järk-järgult...

Koolis räägiti emadepäevast.

Eestis tähistati seda päeva üle pika aja avalikult. See pidi välja tõrjuma kommunistliku naistepäeva.

Ega poliitikast alati aru saagi. Miks see naistepäev kommunistlik oli, kui naised olid igasuguseid?

Emasid on vist vähem kui naisi, aga tegelikult võiks kõiki naisi emadeks pidada, ka siis, kui neil lapsi ei ole, sest nad on kindlasti midagi andnud ja teinud teiste laste heaks. Nii et kõik naised kokku on kõik emad kokku. Ja vastupidi.

Umbes niimoodi arutati ja see oli siiski kummaline.

Paulil oli ema Luule. Ta ei olnud tema pärisema, aga oli ju ometi rohkem kui see ema, kes oli Pauli maha jätnud.

Paul ei mäletanud õieti seda päeva. Aga võib-olla mäletas kah, ainult ei tahtnud mäletada.

Keegi ei soovi mäletada seda, kui teda hüljatakse. Ta mõtleb kiiresti midagi asemele.

Vahepeal oli Paulil tädi Marfa, keda kuidagi ei saanud emaks nimetada. Ta jõi salamisi viina ja siis karjus Pauli peale koledate sõnadega. Süüa ei andnud sellepärast, et tal polnud endalgi. Ta oli vana ja temast polnud söögi hankijat. Vahel ta ütles Paulile: mine vargile.

Paul ei tahtnud minna. Õeldi küll, et riik varastab kõikide tagant ja sellepärast ei ole patt riigi tagant varastada. Aga kõik ju ei varastanud, järelikult sai varastaja teiste arvelt ja see oli ebaõiglane.

Lasnamäe kambas ei võetud teda vargile kaasa, ta oli veel liiga väike, võis asja ära rikkuda. Varastatud asjade valvesse oli teda paaril korral pandud, aga see ei olnud varastamine. See, et ta ei pidanud varastama, oli ainus asi, mille pärast Paulil oli hea meel, et ta on veel väike.

Ta oleks muidugi tahtnud suur olla ja ise oma eluga hakkama saada. Praegu ta veel ei saanud, elas võlgu.

Kui ta ükskord suur on, maksab ta võlad ära. Mitte tingimata issi Oltele ja ema Luulele, vaid kellelegi endast nõrgemale, sest inimeste ühiselu on suur ringkäik, kaudselt tuleb iga hea ja õige tegu tegija juurde tagasi.

Sellise mõtteni oli Paul täiesti iseseisvalt jõudnud, aga võib-olla oli ka kusagilt kuulnud.

Nüüd tahtis Paul ema Luulele emadepäevaks kingitust teha, aga ta ei teadnud, kuidas seda tehakse.

Ta polnud eales ise kingitusi saanud ega teistele teinud.

Ei, mis ta valetab. Jõuluvana ju tõi talle kingitusi ja lihavõtte ajal oli jänest käinud ja pannud voodipäitsisse asju. Mõnikord oli ka issi Olte niisama heast-paremast midagi toonud, aga ta ei nimetanud seda kingituseks.

Hulkurlastele või pättidele ei kingitud, nemad võtsid, kui jõud üle käis. Ise nad kah ei kinkinud.

Jõuluvana ja jänest Paul muidugi ei uskunud, aga isa Oltet uskus.

Jõuluvana ja jänest olid samuti isa Olte, võib-olla oli ema Luule soovitanud tal kingitusi tuua ja igasuguseid asju juurde luuletada, sest emal oli niisuguste asjade jaoks rohkem aega ja luulelusti.

Paul piidles mitu päeva köögis ema Luule tegemiste juures, kas on mõnda asja, mida tal koduses majapidamises ei ole ja mille kohta ta ütleb, et see peaks olema. Ja nii tuligi välja, et ei ole parajate aukudega riivi juustu riivimiseks.

Paulil aga ei olnud raha. Ja kui vanemad oleksid seda talle kinkinud, siis poleks ta saanud selle eest emale kingitust osta, sest sel moel oleks ta nagu kingituse tagasi kinkinud.

Paul uuris põhjalikult riivide ehitust ja selgus, et see on väga lihtne, on tarvis vaid plekitükki ja traadijuppi.

Ta vaatas ringi hoovides, garaažide juures ja kooli töökojas. Kui miski vedeleb nii, et see on tegelikult ära visatud, ja sina ta üles ning tarvitusele võtad, siis see ei ole vargus.

Traati leidis, aga kõik sobivad plekitükid olid roostetanud.

Paul võttis südame rindu ja läks koolis tööõpetuse õpetaja juurde, rääkis asja ära.

Õpetaja oli imestunud ja vist isegi liigutatud, sest muretses kohe plekki, õpetas, kuidas seda parajaks lõigata ja kumeraks painutada, kuidas traadile täpne kuju anda ja pleki serv ümber traadi valtsida. Ta oleks keerulisemad asjad ise ära teinud, aga Paul ei lasknud, sest siis poleks see olnud enam tema kingitus ja kooli käsitööõpetajal jälle polnud õigust isa Olte naisele kingitusi teha. Õnneks ta ei tundnudki ema Luulet, teadis vaid, et sellel väikesel poisil, kes räägib eesti keelt pisukese aktsendiga, on ema, kes vajab emadepäevaks juusturiivi.

Aukude tegemine pleki sisse oli lihtne, aga neid pidi meisliga väga täpselt lööma, et krobelsed servad tuleksid ühtlased.

Riiv sai peaaegu pärisriivide moodi.

Õpetaja tuletas meelde, et ta pühapäevaks ka lilled muretseks, sest tarbeasjadest emmedele ei piisa, neile on alati ka lilli tarvis.

Võib-olla tädi Marfa sellepärast nii tige oligi, et keegi talle lilli ei toonud.

Lilli oleks saanud kõige hõlpsamini pargist peenarde pealt, aga nendega oli jälle sama häda, et siis nad oleksid olnud varastatud ning kinkimise mõtte ära rikkunud. Kui oleks vaja mõnele klassikaaslasele sünnipäevaks, siis oleks võinud ka peenralt näpata, ettevaatlikult siit ja sealt, et pilt ei muutuks, aga ema Luulele niisuguseid viia ei saanud, sest kohe oleks tekkinud küsimus,

kust ta on need aialilled saanud. Isegi kui niisugust küsimust poleks esitatud, oleks vaikimine olnud ebamugavalt kõnekas.

Aga pargi tagumises sopis kasvas ka põllulilli, mida sinna keegi polnud istutanud ja mida palgalised inimesed ei hooldanud, Paul oli selle asjaolu oma jalutuskäikudel välja peilinud. Muidugi õitsesid ka need lilled kõikidele, või nagu nende luuleline õpetaja oli öelnud, rõõmustasid kõikide silma, mis tähendas, et nad ei tohi närtsida kellegi isiklikus vaasis. Aga lausa vargusega ei saanud sel puhul siiski tegemist olla.

Need lilled polnud nii uhked kui peenralilled, aga uhkus polnudki mingi hea asi, lugesid tähelepanu ja vaevanägemine.

Kui Paul koputas pühapäevahommikul magamistoa uksele ning astus sisse lilledega, mis ta oli laupäeval valmis noppinud ja kardina taga vaasis peidus hoidnud, enda valmistatud juusturiiv käes, ning kallistas — natuke kohmakalt, sest ta alles õppis seda — ema Luulet ja soovis talle head emadepäeva, siis hakkas ema Luule nutma ja isa Olte kõhatas.

Ja Paul kuulis vanemate magamistoaast väljudes, kuidas ema Luule ütles läbi nutu isa Oltele, vist jah kurva häälega:

„Kas ma võisin unistada, et mulle emadepäevaks kingitusi tehakse.“

Kahju küll, et asi pisarate peale pööras. Paul oli tahtnud kõige paremat.

Hiljem õnneks selgus, et kõik oli korras, need olid olnud rõõmupisarad.

Isa Olte tõi igatahes seepeale kohvikust tordi ja hommikusöök oli eriti pidulik.

Ühel päeval sai Olte kutse.

Mitte Julgeolekusse või kohtusse, vaid abielu registreerimisele. Õnneks ei olnud mitte tema üks selle protseduuri osapool.

Küll aga Kristiina.

Olte pilgutas tükk aega silmi, kui ta teist nime luges. See oli Marko, kelle perekonnanime Olte tundis ära tema tõlgist isa järgi.

See ärikas, see tattnina, seitse-kaheksa aastat pruudist noorem.

Kas Kristiina oli peast segi pööranud?

Temast võis muidugi igasugust tempu oodata.

Mingi püha ettevõtmine sai see vaevalt olla. Et aitab ulaelust, küllalt ringi tõmmatud, kulgeme täie vaardiga abielusadamasse.

Olte oleks tahtnud praegu Kristiina näoilmet näha.

Telefoni ta muidugi teadis, kuid helistama ei hakanud. Teadagi, Kristiina lollitab kelle tahes ära.

Tõsiselt see abielu küll mõeldud ei olnud. Milleks talle seda kollanokka vaja oli?

Too ärikas olevat küll mõne näidendi kirjutanud, aga vaevalt ta just nendega Kristiina ära võlus. Ent millega siis?

Vahest uue põlvkonna jultumusega? Jultumust jätkus Kristiinal endalgi ja vaevalt oli talle vaja lisaks teise inimese jultumuse eriliiki.

Poisist võis Olte arugi saada. Need, kes pürgivad uusrikkaks, soovivad läikivaid autosid ja efektseid naisi. Need on kaks näitajat, mis peavad maailmale märku andma, et omaniku ärimõistus on end osavasti liigutanud.

Efektne naine Kristiina igatahes oli. Kui tahtis.

Ta võis käia ka salkus, hilp ees, tallukas taga, see oli uuemal ajal tagurpidi peen. Nagu Põhjala riikides, kus nii harva näeb elegantselt rietatud inimest. Elu liiga hea, et tühiasjale tähelepanu pöörata.

Nõukogudemaal oli tülikas üht röögatut kaltsu kätte saada, aga kui olid selle vaeva ära näinud, siis tuli end ka maailmale näidata. Igas vaeses vene linnas käiakse keskeltläbi paremini riides kui Põhjala pealinnas.

Siinses hädaorus oli kena — iseasi, kas ka maitsekas — riietus prestiiži tunnus. Põhjalas oli vist vastupidi. Lipsuga mees oli seal nagu brontosaurus või keskaegne puhvpükstega aadlimees. Mida aeg edasi, küllap seda hullem.

Niisiis oli edukale ärikale tarvis silmatorkavat kaasat omataoliste ettenäitamiseks. Kaasa kirju minevik polnud oluline, äriinimesel muudki teha kui kadedalt järke ajada, mitut meest on too naine oma elus õnnelikuks teinud.

Oltel polnud muidugi mingit õigust Kristiinale midagi ette heita. Tema oli vaid üks nendest õnnelikest ja ise ta oli seda vahekorda soovinud, kuigi teadis algusest saadik Kristiina elukombeid. Oli lennanud nagu mesilane õie peale.

Kristiina oli arvestatav kunstnik. Liigagi hea partii lausahtlisse paar näitemängu kirjutanud ärikale.

Kutsete oli kirjutatud: „Koos abikaasaga.“ Mida ta Luulele ütleb?

Kutset tuleb talle igatahes näidata...

Luule ütles muidugi esimese asjana:

„See on üks su armuke.“

Nende vähesed kokkusaamised olid küll avalikkuse eest varju jäänud.

Luule viskas arvatavasti igaks juhuks õnge välja. Olte asi oli mitte otsa hakata.

Ta küsis:

„Miks peaks üks abiellu astuv naine oma registreerimisele kutsuma endisi armukest? Pealegi koos abikaasaga?“

„Miks ka mitte,“ vastas Luule. „Inimene otsib teravaid elamusi. Umbes nii, et vaadake, mina muudan nüüd elustiili. Kohal on mitmed minu endised armukesed, aga peigmees ei tea seda, kas pole põnev.“

„Sa näed naisi võrdlemisi ebameeldivas valguses,“ protesteeris Olte.

„Niisugused nad ongi,“ teadis Luule täpselt.

Kas kõik naised on siis tõesti omavahel võistlejad? Ega Oltegi mehi eriti sallinud — kui ta pidanuks nendega konkureerima mõne naisolevuse ihu või hingenatukese võitmiseks.

„Kas sina ka?“ küsis Olte süütult.

Luule vihastas, kuid kogus ennast kohe ja vastas otsitud ülbusega:

„Kui ma oleksin ringitõmbaja nagu see sinu kunstnikupreili ja siis otustaksin äkki mehele minna, siis kutsuksin kindlasti oma endisi armukesi, et näete, teie arvate, et ma olen libu, aga keegi armastab mind ja soovib endale kogu eluks...“

Hea ja armas Luule! Ikka veel nii süütu.

See ärikas ja armastus! Ja pealegi kogu eluks! Naeruväärne.

Aga Olte ei hakanud seletama, mis imelik liit see võiks olla ja kes on too Marko. Polnud ju iseenesest võimatu, et vananev Olte teeb poisile liiga. Et too polegi mingi poolearuline masininimene või varakapitalistlik krabaja.

Olnuks ettevaatamatu Kristiinast ja tema pulmast liiga palju teada. Lihtsalt üks tuttav kunstnik, kes tahab oma registreerimisel näha linna tuntud inimesi.

Luule teatas, et tema ei tule.

„Eks käi ära, kui pead vajalikuks,“ lubas ta suuremeelselt.

„Einoh, mis vajalikuks...“ öiendas Olte kõhklemisi. „Aga kui kutsutakse... Ei taha, et peetakse uhkeks... Ja nii edasi.“

Luule pööras selja ning jätkas tööd käsikirja kallal, otsekui poleks Oltet ja seda kutset olemaski.

Oltele jäi sellest jutuajamisest südamesse sant tunne.

Aga igasuguste tunnetega on nii, et need lähevad aja jooksul üle.

Uudishimu pärast võiks ju ikkagi ära käia...

•

Irma oli just pärast õhtusi toimetusi väsinult voodisse heitnud, lamas hiirvaikselt ning ootas, millal Juhan oma käe tema peale paneb ja silitama hakkab.

Äkki oli esikust kuulda, kuidas keegi avab oma võtmega ust.

Nii palju oli viimasel ajal jutte korteriröövidest, et Irma esimene mõte oli, kuidas jõuda telefoni juurde ja miilitsasse helistada. Muud mõtet ei tekkinud.

Kuigi miilitsad olid suurelt jaolt pättidega mestis ja polnuks ime, kui nad vastaksid, et kas meie peame su voodi kõrval seisma ja valvama, et keegi sisse ei tungiks.

Kuid see oli ju Juhani korter, tema pidanuks helistama.

Juhan tõstis vaid pea ning vaatas Irmale nõutult otsa. Või oli see pilk hoopis ehmunud, sest mees nähtavasti aimas, kes on tulija.

Enne kui nad midagi ette jõudsid võtta, tuhises magamistuppa Ülle, kes polnud esikus mantlitki seljast võtnud.

Irma ei tundnud Üllet, kuid sai naist nähes kohe aru, kellega tegemist.

Tuli ehk kodust midagi võtma see mehe maha jätnud naine?

Omaenda olukorra ebamäärasusele ei mõistnud Irma üldsegi mõelda.

„Ohoo, mis siin toimub!“ hüüatas Ülle kõige tavalisema häälega. „Mina tulen koju ja mehel lits voodis!“

Ei mingit kohmetust omaenda kodust lahkumise pärast. Otseku ei olnud see toimunud eile. Otseku ei olnud ta vaid ühepäevasel ametireisil käinud.

Juhan tõusis istuli ja tõmbas oma alasti olekut häbenedes tekinurga paremate kohtade peale. Ning sellega sikutas paljaks Irma, kes vahekorra ootel samuti oli ilma öösärgita.

Suur ilus mees pilgutas tobedalt silmi ja lausus kuidagi eriti kõrge häälega:

„Ülle, kullake, sina tulid koju.“

Ülle võttis mantli asjalikult seljast, ei viinud seda esikusse, vaid riputas magamistoa suurde kappi riidepuule.

Selles olid ka Irma igapäevased rõivad. Ta ei asetanud neid kunagi toolileenile, vaid ikka kappi.

„Tee, et su kallim siit kohe kaoks,“ andis abielunaine asjaliku korralduse — nagu inimene, kellel on õigus siin ja mujal vägesid juhatada.

Käskiv toon ei meeldinud Juhanile, ta ninasõõrmed liikusid, kuid vastu mees ei hakanud.

Ta pööras pead ning vaatas hetkeks häbelikult naeratades Irma poole.

Irma võis olla ligi kümme aastat Üllest noorem, kuid vaevalt nägi ta selle järele välja. Miski siin elus oli ta liiga ruttu ebamäärasesse keskikka viinud. Vahest polnud tal Oltest saadik enam noorust olnudki.

„See mu naine tuli koju,“ ütles Juhan peaaegu sosinal.

Need sõnad pidid ilmselt tähendama seda, et nüüd peab Irma ise teadma, mida tal kiiresti teha tuleb.

See oli siis palk ja tänu mitme kuu ustava teenimise eest. Rahapatakas, mis kasvas ja kahanes, seisis endisel kohal kirjutuslaua nurgal. Vargal kohe hea võtta, ei pea sahtleid muukima ja lukke lõhkuma.

Ülle ilmutas vist delikaatsust, kui ei jäänud jõllitama, kuidas Irma, kes ei teadnud, kuhu oma keha peita, voodist üles tõusis, ja pikad peened käed abitult rippu, poolsammhaaval kapi poole oma riiete juurde liikus.

Ülle keeras selja, astus kõrvaltuppa, Juhani tööruumi, ning torkas rahapataka endastmõistetava liigutusega oma käekotti, pomisedes otseku veel üht süüdistust:

„Ah see kah veel.“

Irma riietus, ta sõrmed ei tahtnud kuidagi kiiremaid liigutusi teha. Ta ootas, et Juhan olukorra kuidagi lahendaks, selles midagi oluliselt muudaks, vähemalt küsiks meheliku häälega oma naise käest, kus see mitu kuud on olnud, miks ta koju tuli, kas loodab, et ta niisama lihtsalt tagasi võetakse.

Ega Irma oodanudki, et Juhan hakkaks teda kaitsma, paluks tal jääda selgitava jutuaJamise juurde, näitaks kätte nende kuude jooksul temale tekkinud õigused. Seda jah mitte, aga midagi oleks ta siiski võinud öelda või teha, sest mis häbematuses see naine ikkagi siia tuleb ja...

Einoh, see polnud Irma asi. Las õiendavad omavahel.

Kuid praegu oli Irmal tunne, et mitte Ülle ei viska teda välja, vaid Juhan, kes teda kogu selle aja tänulikult nautinud oli.

Juhan istus endises asendis, isegi vabaks jäänud tekki ei tõmmanud enesele rohkem ümber.

Kui Irma oli juba riides, sõandas Juhan öelda vaikselt, nii et see teise tuppa naisele kuulda ei oleks:

„Aitäh, Irma.“

Vahest ei käinudki see särkide pesemise, söögivalmistamise ja poputamise, korteri kraamimise, keemiategaduse õppimise ja voodihetkede eest, vaid hoopis selle eest, et Irma nii alandlikult ära läheb. See ainus sõna oli ju lõpparve.

Muidugi läks Irma ära. Mis tal üle jäi. Ka temal olid küüned nagu kõikidel naistel, kuid ta ei võtnud neid tarvitusele.

Iseenesest oli ju küsitav, kummal on praegusel hetkel Juhanile rohkem õigust. Mis sellest, et Ülle oli temaga seaduse järgi paari pandud, aga ta oli ju mehe sõnagi lausumata maha jätnud, isegi ilma riiuta, millest ilmselgelt järeldub, et teise mehe pärast. Kuidas sai teda tagasi võtta ilma põhjalike selgituste, andestuse ja leppimiseta.

Irma polnud pretendeerinud sellele, et saada Juhani naiseks, polnud isegi mõelnud sellele, et mees peaks oma karile jooksnud abielu lahutama ja nende vahekorra seaduslikuks tegema. Kuid ta oli omakasupüüdmatult pakkunud Juhanile kõike, mida mees naiselt ja elult vajas. Nagu ta vähegi suutis. Ja just see omakasupüüdmatuse andiski talle mingisuguse õiguse, mida Irma küll kuidagi poleks osanud juriidilisse keelde või ka moraalmõistetesesse panna.

Irma oli mitmel korral mõelnud, et näe, ma elan selle mehega, aga ma ei armasta ju teda, armastan hoopis Oltet.

Või oli see vaid tema haiglane kinnisidee, et ta Oltet armastab? Oli ta ehk tänu Juhanile sellest painest siiski suurel määral vabaks saanud?

Ja küllap oli ta südamesse siiski vähehaaval immitsenud uus armastus selle suure, kohmaka ja hajameelse teadlase vastu?

Irma ei olnud järskude liigutuste ja ägedate kirgede inimene, temal käis kõik tasahilju. Seepärast ei tormanud ta ka praegu, vastu keskööd, mõtlematult oma Lasnamäe kõledavõitu korteri poole.

Mida oli ta maha jätnud siia, kuhu tal nähtavasti tagasiteed ei ole — kuivõrd Juhan teda enam ei vaja?

Paar pesulappi ja osa oma süütusest. Sellest süütusest, mis senises elus oli tundnud vaid ühte ja ainumat meesterahvast.

Oli jätnud pisut oma hingevaeva ja lihasevalu, aga need varandused olid taastatavad, neid hajub nagnii iga päev parajal määral õhku.

Irmat ootas Lasnamäel ühetoaline korter alumisel korrusel. Hea, kui poisikesed pole vahepeal aknaid sisse visanud...

(Järgneb)

KAKSKÜMMEND KAHEKSA LIMERIKKU

1

Kõik uurijad nõus on, et üks jalg
Mariihenil, jah, oli x-jalg
 ja üks hoopis o-jalg;
 ent kumb siis, kas too jalg
või teine, tal oli see kniks-jalg?

2

Üks vanajutt kirjas on Ubjast,
mis mainib üht aplaagris kubjast
 (ühest endisest sajandist,
 ühest Muuga suurmajandist),
 kes kondas ja tuias
 ja posijailt nuias,
et päästaks tal luud liiast lubjast.

3

Üks ilmatark ilma teeb Peetris:
ta kuulutab kõrtsis ja eetris,
 et talv tuleb *cool*
 ehk jahe ja tuul
puhub seitseteist sekundit meetris.

4

Tali kõrtsis taat kiitles, et Külge
ojast noores eas püüdnud ta hülge.
 Küll totter näis nali,
 kuid naer puhkes vali.
Ätt lärtsas vaid larakas sülge.

5

Nüüd teab kõik see linn Nui-ja-Karks,
kuis muutus too hull Madis Marks:
tegi Mulgimaal pätti,
kuni äkki läks Lätti —
ja säääl on mees virks, ontliks, tarks.

6

Kui pääsesid zoopargi lindlast
(seni üldiselt pagemiskindlast)
kaks vanemat luike
ja sälueas tuike,
asi ehmatas turva-eesrindlast.

7

Mure murendab Seevaldi Jaani,
sest Greenwichi meridiaani
söüb rooste, ja nõrk
on kogu see võrk,
ei talu vist järgmist orkaani.

8

Vana kardioloog Villem Veeritus,
kel kallal käib südamekeeritus,
on nüüd eremiit,
jah, see hull emerit-
professor, kel suur erudeeritus.

9

Karla kaks korda aastas käis Käärikul
(suvel jaanikul, talvel näarikul)
jala Suislepa vallast,
nii et augud vaid tallast
olid järel ta mõlemal säärikul.

10

Kui uue saeveski sai Paikuse,
see peletas paikkonnast vaikuse:
säälmiski ei paikne
nii kaugel, et vaikne
võiks olla, nii laotab nüüd kaiku see.

11

Juhan kiitis, et suvel ta Nasva
kalasadamas rassides rasva
sai naha alt maha —
ja maha jõi raha,
nii et uuesti rasv nüüd ei kasva.

12

Vesihiiidlane Emmastest Leisi
tegi esimest välismaareisi.
Kesk väina mees äkki
nägi näost näkku näkki.
Tal seiklusi oli ka teisi.

13

Odrahiiidlane Orjakult Triiki
(et näha ka Saaremaa riiki)
merel sõudis ja sõudis,
teel kohata jõudis
merenäkke nii kuut-seitset liiki.

14

Pisut kaugem kui Lehtma on Tonga,
teel „Lennukil“ saada võib songa,
aina sikuta sooti,
tuuled uluvad hooti,
kuid me tunneme nooti...
Navigatio nostra, o, longa!

15

Kas nüüd „Lennukil“ puhkebki riid?
Margus: „Tüürpoordis, hoi, nereiid,
näe, näitab end veest!“
Kaido: „Jumala eest,
oled loll! See on koll, merehiid!“

16

Ei saanudki missiks Mall-Liis,
sest ärritas naise žüriis
ta eputav keel,
kuid rohkempi veel
ilmsündmatu istumisviis.

17

Lapslaulja Hinz-Hindrecus Hipp
hurraatab: ta viimaks on VIP,
sest mingis TV-s
oli laupäeval sees
tema kohta üks kõhnuke klipp.

18

Vana rekordi-sportimees August,
kes kolmikut hüppas ja kaugust
ja kõrgust ja teivast,
nüüd toitub vaid leivast
ja veest ja põeb vanadusraugust.

19

Suur Octavianus Augustus
oli võidukas vend, kuni kustus
ta hiilgus ja sära
Germaanias ära:
sääli valitses võimatu mustus.

20

Raimonda Ratmirovna Raiskaja
oma meest laidab laialt kui laiska ja
ei linnas, ei kraiski
veel teata, et Raiski,
see veenusk, on salajas raiskaja.

21

Kolm naist kosis noorhärä Uba
ühtäkki. Kõik uurivad juba:
no miks? — „Üht on vähe,
kuid kaks — see ei lähe,
bigaamiat seadus ei luba.“

22

Kui maskipeol Anna Karenina
kord esines Lili Marleenina
ja samas Karenin
käis ringi kui Lenin,
küll kirtsutas siis üks Küree nina!

23

Kui Austrias viibides Ennsis
käis pargis kord noor Ludwig Renn, siis
sää! murul just haudus
üks lōoke (*Alaudus...*
ei mitte! — *Alauda arvensis*).

24

Shylock Holmes küll Marlene Monroe'le
kord mõtles (kuus kuud pärast jõule,
kolmekümnendal juunil)
omal arvel laguunil
teha gondliga sõitu,
kuid ihsus sai võitu —
kriips peale galantssele nõule!

25

Kui reisile saatsid vend Eerikut
paar sõbrameest, kleenukest klerikut,
oli põues tal pasun.
„Jah, sellega asun
ma Pühal maal ründama Jeerikut.“

26

Kui Tallinnas käis *rouva* Rintala,
kel üüratu mass on ja pindala,
siin tähele pandi
kui looduse andi
elkõige ta vägevat rind-ala.

27

Üks Carmen, kel hunnitu büst oli
ja pross, milles võlts ametüst oli,
ära nihveldas ärikalt püstoli:
kui mees koju Elva
sai Huelvast, siis relva
tal polnud, kuid piigalt küll süst oli.

28

Kui kunagi satun Jerezi ja
sääl joon — no eks ikka hereesi — ja
kui vein on mul keres,
siis öelda veel heres
või heeres on hirmus hereesia.

August 1999—jaanuar 2000

Enne novembrit oli oktoober.

Pärast pikka ja kuuma suve jahtus õhk aeglaselt, nagu vastu tahtmist. Lehesadu algas mitu nädalat tavalisest hiljem. Kastanid hakkasid katusele kukkuma kuu keskpaiku.

Siis kohe sõitis Ester ära, tütre juurde.

Niiviisi oli nüüd olnud juba mitu sügist. Ester ei talunud, kui öösel kastanimunad kukuvad mürinal ja kolinal plekk-katusele.

Ester võttis nüüd unerohu. Kunagi magas ta rahulikult ja sügavalt ilma unerohuta, ja ma kuulsin sageli kadedusega tema muretut ja magusat nohinat enda kõrval. Ka siis kukkusid oktoobris kastanid mürinal ja kolinal katusele — naist see ei häirinud. Ta uinus silmapilkselt, kui pea oli patja puutunud. Mõnikord tahtsin ma teda öösel, ja see sündiski, ja sageli näis mulle, et ta selle juures ei ärغانudki.

Nüüd kargas ta hirmunult voodist, kui esimesed kastanid kõminial ja kärinal katusele sadasid.

„Nagu pommirünnak. Veel hullem. Kas pole?“

Ta vaatas mind närviliselt ja etteheitvalt.

Mõni aasta tagasi olin ettevaatlikult lubanud, et nüüd on vist õige aeg hakata oktoobrikuus maailma nautima. Sellist raha mul praegu polnud, ja polnud eriti lootagi.

Kirjanikule maksti nüüd vähem kui vanasti.

Pealegi kirjutasin ma nüüd vähem kui vanasti.

„Usun, et... järgmisel sügisel... kindlasti...“ pomisesin Estrile järele, kui ta bussi peale kiirustas. Ma arvan, et ta ei kuulnudki mu vabandust. Just sel hetkel käis järjekordne lajatus vastu katust ja Ester tõmbas pea hirmunult õlgade vahele, otsekui oleks ta obaduse vastu kukalt saanud.

„Helista!“ hüüdsin talle järele.

Võib-olla ei kuulnud ta sedagi.

Siis olin ma üks.

Üksi olles istusin ma tavaliselt köögis. Sealt oli rahustav vaade aeda ja kaugemale — mereni välja. Tagumisest toast kirjutuslaua tagant ei näinud midagi peale jämedate kastanitüvede. Pealegi ei tundnud ma end hästi kirjutuslaua taga. Valgete tühjade paberilehtede nägemine tekitas värinat, mis algas õlgadest ja läks randmeteni välja.

Mõnikord mõtlen, et elus ei ole olnud midagi vastumeelsemat kui kirjutuslaua taga istumine. Kui ma seda valjusti räägiksin, ei usuks ükski. Nad usuvad, et ma kirjutan kergelt ja andekalt.

August Mälgu auhinna saanud novell. Esmatrükk ajalehes „Meie Maa“ 25. ja 27. XI 1999.

Tegelikult oli mul kirjutuslaua taga kogu aeg hirm. Hirm, et üks morni olekuga mees tuleb koputamata sisse ja ütleb karmilt:

„Lõpeta ära. See pole sinu amet!“

Sellest hirmust olin vaikinud, aga nüüd mõtlesin mõnikord, et hirmu tunnusmärgid on ilmunud mu näkku ja silmadesse, sest tänaval vaatasid mõnedki mind nagu kaasatundvalt ja küsivalt. Ma ei hakanud neile ometi rääkima oma hirmust. Mul on mu väarikus. Ja tegelikult oli mul praegugi juba uue jutu pealkiri olemas.

Pealkirja kirjutasin paberile samal päeval, kui Ester ära sõitis. Kümme päeva oli pealkiri niisiis paberil olnud, ilma et oleks lisa saanud.

Igal õhtul lubasin endale, et homme hakkan tõsiselt tööle. Nüüd polnud enam lehesadu, kastanid seisid juba raagus, olid novembrialguse selged ning karged ööd ja päevad. Ester oleks võinud koju tagasi tulla, aga ma palusin teda mõned päevad veel viivitada. Ta sai minust aru, ta teadis ammu, kui vaevatud ja rahutud on minule alustamise päevad. Ta oskas siis olla nähtamatu ja hääleru. See võis kesta nädala, kaks, mitu nädalat. Ja alles siis, kui naisele tundus, et ma ei suuda iialgi enam kirjutama hakata, ütles ta paluvalt:

„Miks sa ometi ei keskendu?“

Ma vastasin vaevatuna:

„Palun ära küsi niiviisi.“

„Anna andeks.“

Ma ei saanud talle rääkida, miks ta just niiviisi ei tohtinud küsida.

Aga ta ei küsinudki enam niiviisi. Oskas teistmoodi. Või ainult ohkas valjusti.

Aga viimastel aastatel oli ta siiski mitu korda niiviisi küsinud:

„Miks sa ei keskendu?“

Mõnikord näis mulle, et ta tegi seda otse kiusu pärast, otsekui kahjurõõmust.

Oli ometi võimatu, et ta teadis, miks ma ei talu sellist küsimist.

Ta ei saanud minust ju kõike teada.

Nüüd pidin ma ometi laua taha istuma ja pihta hakkama.

„Siig hullab novembriöös.“

Niisugune oli veel sündimata jutu pealkiri.

Ma ei olnud seda ise välja mõelnud. Aastate eest lugesin sellise pealkirjaga artiklit ühest meie päevalehest. Pealkiri jäi kummitama. Üksikud laused tuhmusid mälus, aga pealkiri ei läinud minust kaugemale. Ma teadsin, miks see nii on, see erutas mind, ja ärev rõõm, et miski uus minus siiski sünnib, ei jätnud mind enam maha. See ongi loomise kõige õnnelikum aeg — kui miski pole veel valmis, kui pole veel looma hakatudki.

Ma käisin meie linna lugemislauas vanu ajalehti lappamas, ikka lootuses, et satun selle artikli peale. Õnnetuseks olin autori nime unustanud. Ja õnnetuseks pettis mind ajataju. Ma arvasin, et lugesin artiklit kolm või neli aastat tagasi. Tuli välja, et sellest oli juba seitse aastat möödas.

Nüüd oli mul koopia. Ja ma võisin lugeda:

„Siig armastab külma ja selget vett. Just noorde talve suubuvus hilissügisel hakkab meie hõbevalge kaunitari veri keema. Ta otsib üles madalad ja liivase põhjaga merelahed, tungib teinekord jõgedessegi ning andub armurõõmudele.“

Kadestamisväärne sõnavalik! Kaemuslik tekst!

„Paarilised kohtuvad otse põhjas. Kudepaika rännates muutusid nende küljed liivapaberina karedaks: igale soomusele kasvas paar rida tibatillukesi näsakesi külge. Sedasi on kergem liibuda. Tihedalt teineteise vastu surudes — ...“

Sel hetkel kostis köögi poolt kobinat, otsekuil oleks keegi ukse või akna taga.

Oligi.

Ja see pilt kohutas mind esialgu.

Aknast vaatas sisse suur kalakajakas, aga ta polnud kajaka moodi, sest linnu pea, nokk, rinnaesine ja jalad olid tumesinised või lillad. Kajaka varbad kolistasid vastu aknalaua plekki, ja kui lind oma nokakobakaga mööda klaasi tõmbas, jäid klaasile sinised jutid.

„Noh?“ ütlesin ma valjusti. „Mis sinuga juhtus?“

Kajakas ei lennanud ära, ta pilk oli jultunud ja süüdistav, ja linnu määratud välimus tegi pildi võikaks.

Ma ütlesin südametäiega:

„Kajakas ei tohi prügikastides tuhnida! Sa oled mere lind. Sa pead selge vee kohal lendama.“

Selle peale lõi kajakas nokaga vastu klaasi. Nagu tahaks tõesti tupp tulla. Ma astusin talle veel lähemale, ainult klaas oli meie vahel, ja linnu läbitungiv külm pilk ei pöördunud kõrvale.

Ma sain aru, et ta polnud kusagil linna prügikastis üritanud värvipotti lõhkuda, vaid oli tindipudeli kallale sattunud. Jumalale tänu. Sügise külmad veed ja niisked tuuled pesevad tindi maha.

„Kasi minema!“ ütlesin kurjalt. Nii kurjalt, et isegi kohkusin oma häälest, ja lisasin leebemalt:

„Tule tagasi, kui sa jälle valge ja puhas oled!“

Vehkisin kätega ja tumistasin peopesadega vastu klaasi. Lendutõusmisel tuli kajaka määratud nokast kume kääksatus. See polnudki nagu linnu hää, see jäi mulle tükiks ajaks kõrvadesse.

Ma võtsin kopsikuga vett ja lapi, läksin õue, pesin aknalaua ning klaasi puhtaks. See oli tõesti tint.

Kajakas polnud kaugele lennanud. Ta määratud rind paistis ühe valge auto katusele.

„Mine ometi vee äärde,“ hüüdsin talle üle õue. „Kuuled sa?“

Ma olin neid lapsest saadik armastanud — kajakaid. Nad kuulusid lahutamatult meie mereäärse linna juurde ja ma pidin neid iga päev nägema, et tunda end nagu kodus.

Nüüd võttis hulk aega, enne kui ma jälle kirjutuslaua taga istudes ning kohvi juues rahunesin ning artikli uuesti kätte võtsin. Ma lugesin:

„Tihedalt teineteise vastu surudes — seejuures emane siig ikka üleval, isane aga allpool, algab tants.

Selles pole uhkeid piruette. Sabauim lohakalt ripakil, ülejäänud aga jäigalt laiaili, suundub paarike tasahilju aina ülespoole. Veepiirile jõudes ei suuda kumbki end enam tagasi hoida: pruut vabaneb marjaportsukesest, tema austaja niisutab seda varmalt seemnega. Nüüd muudavad paarilised järsult liikumissuunda. Tekkiva heli järgi suudavad vanad kalamehed eksimatult kudepaiga kindlaks teha.

Truudust siig ei tunne. Mõne aja pärast alustab igaüks põhjas uue partneriga taas tõusu. On välja rehkendatud, et...“

Ma ei saanud edasi lugeda.

Kajaka sinine morn nägu tuli silme ette ja linnu kume, nagu kahetsev kääksatus ei kadunud kõrvust.

Läksin õue.

Auto katuselt oli ta ära lennanud.

Ma ei saanud kajakat ometi puhtaks pesta. Seda poleks ta mingil juhul lubanud.

Ma oleksin pidanud ikkagi laua taga istuma, aga ometi läksin nüüd mere äärde.

Tegelikult olin mere ääres käinud igal hommikul. Ma tahtsin olla üksinda mere ja taeva vahel. Novembrihommikute kargus ja vaikus oli rahustav. Mõnel hommikul hakkasid kauged rannad terendama. Kuramaa metsad, mis ei olnud palja silmaga nähtavad, tõusid äkitselt taevasse, sinetasid seal uhkelt ja kutsuvalt. Kui tuli tuul kusagilt Sõrve tagant, tõmbus veepind kurdu ning Kuramaa metsad kukkusid taevast kuhugi allapoole, ilmselt maa peale tagasi.

Kui ma eile vaikselt varahommikul vaatasin miraaži jaheda vee kohal, kuulsin selja tagant häält:

„Võrratu. Sellest peaksite kirjutama.“

Ma ei tundnud teda. Täiesti võõras nägu. See ei saanud olla meie linna inimene. Aga see võõras ütles veel:

„Miks te nii vähe kirjutate viimasel ajal?“

Tavaliselt püüdsin sellisele küsimisele vastata häbeliku naljaga.

Aga eile hakkasin end millegipärast õigustama.

„Mul on uus jutt käsil. Ausõna. „Siig hullab novembriõös.“ Te ei usu?“

Ma püüdsin talle otsa vaadata, aga äkki ei uskunud ma oma silmi. Meest ei olnud enam. Ma ei mõistnud, kuhu sai inimene nii ruttu kaduda. Võib-olla polnudki inimene, vaid miraaž. Eile ma ei toibunudki sellest elamusest. Eile ei hakanud ma sellepärast kirjutama. Ja terve päeva oli kerge värin ihus, nagu nüüdki, kui kajakas oli akna taga käinud. Kajakas oli tõesti käinud ja mu näpud olid aknapesust sinakad.

Rand oli täna tühi.

Vesi oli sile nagu plekk.

Miraaži polnud, taevaveer päevatõusu pool sünnitas kollaka helendava

randi. Ja oli tõesti nii vaikne, et mere hingamistki polnud kuulda. Ja ühtki lindu polnud vee kohal lendamas. See vaikne vesi oli nagu peegel. Kui tindine kajakas vee kohal lendaks, näeks ta end peeglist ja see jubedus viiks ta enesetapu äärelle. Võib-olla ta lendaski mere kohale, et kala otsida, võib-olla ta nägigi end sellisena — jubedana — ja sööstis linna poole tagasi, ise näljane ja ahastuses.

Ma peksin ta minema.

Ma oleksin pidanud talle hoopis kala pakkuma.

Võib-olla tõesti. Päris tõesti.

Ehk tuleb lind oma õnnetuses tagasi?

Ma ei vaadanud enam halltõsist jahedat vett ja sama tõsist novembritaevast vee kohal. Tühjast rannast viisid jalad mind kiirustades linna poole, läbi tuttavate tänavate, mööda autodest ja inimestest, kiirustades, mööda tuttavatest ja võõrastest, üksainus mõte endal peas — kala!

„Mida teile, härra kirjanik?“

„Räime. Kilo räime! Ei, vabandage — kaks kilo!“

Nüüd olid need räimed mul kilekotiga külmkapis. Is e jäin köögilaua taha istuma, kohvi jooma ja ootama. See oli ühtlasi piisav õigustus, et mitte kirjutuslaua taga istuda. Iga hääl või valguse muutumine õues pani mind võpatama, aga kajakat ei tulnud.

Ma võtsin uuesti artikli kätte ja lugesin:

„Truudust siig ei tunne. Mõne aja pärast alustab emane põhjast uue partneriga uut tõusu. On välja rehkendatud, et emasiig jõuab novembripimeduses 50—100 isasega hullutavas paaris olla.“

Miks ma seda lugesin?

Ma olin artikli mitu korda läbi lugenud. See oli mul peas.

„Keskmise suurusega siiakala on emaks umbes paarikümnele tuhandele kalamaimule.“

Mul polnud vaja seda teada. Vähemalt jutu kirjutamiseks mitte. Või mine tea... Või miks ma üldse kirjutasin?

Ah, ma ei tahtnud sellele mõtelda.

Mina teadsin, miks ma kirjutasin.

Nemad ei teadnud. Isegi mu naine ei teadnud.

Ma ei kirjutanud selle pärast, et olla kirjanik, et teenida oma rahvast.

Mul oli teine põhjus.

Oli valus ja ülekohtune, kui minult nüüd niiviisi küsiti:

„Miks te nii vähe kirjutate?“

Nagu oleksin ma neile võlgu.

Ma olin kakskümmend raamatut kirjutanud. Ikka vähe.

Koputus käis vastu akent.

Noh?

Üks sinine kogu seisis akna taga.

See oli liiga suur, et olla kajakas. See oli sinises tuulepluuis mees, kes nüüd õues võttis mütsi maha ja kummardas minu poole. Nagu vabandades.

Läksin esikusse, lükkasin välisukse lahti. Mehel oli müts ikka näppude vahel.

„Astuge edasi.“

„Ma ei tahaks teid segada, aga lugu on selline...“

„Tulge, tulge.“

Ma olin ta ära tundnud.

„Istuge ometi.“

„Mul polegi aega istuda. Täna on selline päev... Ühesõnaga — ma olin Urve Pihlaku mees.“

„Olite?“

„Jah... Urve on surnud.“

„Kuulge...“

„Jah...“

„See pole võimalik. Ma nägin teda mõni kuu tagasi. Elusana ja rõõmsana.“

„Nüüd teda enam pole. Maksavähk võttis ära. Homme on matused. Ma tulin...“

Müts kukkus mehe näppude vahelt põrandale, ja kui ta kummardus seda üles tõstma, paljastus mehe kael, mis oli ehmatavalt valge.

„Niiviisi, et tulin ütlema...“

„Ma tunnen teile kaasa. Kurb. Väga kurb.“

„Jah... Ei see ole lõbus. Ma tulin teid paluma. See oli Urve viimane soov. Ta soovis, et just teie räägiksite tema matusel.“

„Mina?“

„Nii ta soovis.“

„Ma... ma ei oska. Ma pole mitte kunagi... mitte ühelgi matusel rääkinud.“

„See oli Urve soov. Kas te tulete?“

Ma olin noor, ma olin peaaegu laps alles, kui isa suri.

See juhtus juulihommikul ja pühapäeval. Isa armastas pühapäeviti kauem magada ja ei kiirustanud seegi kord söögilauda tulemisega. Kui ema oli teda juba mitu korda asjata hüüdnud, ütles ema minule:

„Poeg, mine, ärata isa kohvile.“

Isa oli teki all külili, nägu seina poole. Isa raske ja liikumatu õlg ei teinud lapsekäest välja.

„Isa! Tule nüüd ometi kohvile.“

Isa ei teinud lapsehäälest välja.

Nii polnud veel kunagi olnud. See teadmine, et on juhtunud midagi enneolematut, pigistas kurgu nii kinni, et sealt ei tulnud enam ühtki häälsust.

Siis hakkasin üleni värisema.

Ma võbisesin ja vabisesin veel järgmisel päevalgi, kui isa oli kirstu pandud ja vanaema mind õlgadest hoides manitses:

„Mis sa nüüd värised. See on ju su oma isa.“

Tookord oli meeletult kuum juulikuu ja üks või teine ütles:

„Sellise palavaga ei seisa surnu kaua.“

Öösel enne matust oli äike.

Hommikul läks ema aita, kus kirst seisis. Ta tegi korraks veel kirstukaane lahti. Kui ta aita läks, ütles vanaema: „Ära mine. Kõueilmast läheb surm santi nägu.“

Surnuaial kirstu enam lahti ei tehtud.

Ema ütles hiljem sadu kordi:

„Miks ma ometi pidin teda veel sellisena nägema.“

Eluaeg ei julgenud ma ühelegi surnule otsa vaadata.

Öö tuli jälle selge, tuuletu ja jahe. Kastanitüved aias olid päevasest rõskusest tahenenud, neist immitses puukoore magusat lõhna. Kuu seisis taevas hirmuäratavalt suurena, ja varjud sellest valgusest muutsid maailma.

Und ei tulnud. Und ei tulnud sellest mõttest, et ma pidin minema matustele ja seal rääkima. Ma lähen sinna võõrana. Ma teadsin tema elust väga vähe. Oleksin võinud ta mehe nime küsida — nüüd ei teadnud ma sedagi. Aga tal olid lapsed ja lapselapsed — mis nende nimed on? Siiski polnud mul hirmu, et ma ei suuda rääkida. Mul oli hoopis hirm, et ma ei suuda varjata oma rõõmu.

Ma käin matustel ära. Ma räägin seal väriseva häälega, avaldan kaastunnet lahkunu lähedastele, viskan kolm peotäit liiva hauasügavusse, aga mu hinges on tänu ja rõõm.

Nad ei tea sellest mitte keegi. Nad ei saagi seda teadma.

Ma panin end soojemalt riidesse ja läksin väravast välja. Meil oli turvaline linn, ma ei kartnud hilist jalutamist. Sel tunnil, ja novembrikuus, polnud rannas ühtki hingelist. Vesi, varjud, kuu ja taevas olid nii liikumatud, et mulle tundus: ma ei lähene merele, vaid klassikalisele maalile. Tekkis tahtmine käega vett katsuda — kas on elu või kunst? Aga siis lõi nõrk adrulõhn ninna, ja üle liikumatu vee, kusagil öö sügavuses, hakkas plinkima majakas. See oli elu.

Tõenäoliselt oli samasugune öö olnud ka tookord.

Aga ma ei mäletanud ei majaka rütmilist süttimist-kustumist ega mererohtude lõhnu.

Ja ma ei mäletanud ka tema lõhna.

Olin mõelnud kogu elu, et ta oli lõhnatu. Nii puhas. Tal olid väga tihedad ja tumedad juuksed. Aga seda tumedust võis rõhutada väga valge näonahk. Tegelikult võisid tal olla tavalised tantsupeoks puhtaks pestud juuksed ning noore tüdruku terve näonahk. Ma olin tollal nii häbelik, et ma ei julgenud tantsu ajal temaga rääkida, veel enam talle otsa vaadata.

See oli mulle peaaegu nagu löök, kui ma kohe pärast esimest tantsu kuulsin teda ütlevat:

„Minu nimi on Urve. Täna saadad sina mind koju!“

Võib-olla pidas ta minu häbelikkust viisakuseks või headeks kommeteks. Või mõjus talle minu pikk kasv. Põhjus võis olla ka tädi saadetud rootsi lipsus ning nailonsärgis. Nailonsärk oli tollal — neljakümne aasta eest — iga nooruki unistus.

Ma saatsin ta koju ja imestasin, et mõni maja on meie linnas nii vee lähedale ehitatud.

„Tormiga kipub laine tuppa tulema,“ mäletan ta ütlemist.

Aga enne seda oli ta jõudnud mulle teha märkuse:

„Miks sa minust nii kaugel kõnnid? Võid mul käe alt kinni hoida.“

Ma vist hoidsin. Hoidsin isegi ümbert kinni, kui novembriöö kuuvalguses seisime ta õuel, meri sealsamas kõrval külmalt heletamas.

„Räägi midagi,“ ütles ta.

„Meeletu vaikus.“

„Sügise aeg. Ja mered on maas.“

Nii ta tõesti ütles: mered on maas.

„Noh?“

Ma ei saanud aru, mida see „noh“ tähendab.

Siis kostis kusagilt lähedalt mere poolt mingi naksatus, mingi plartsatus, liikuva vee jahe hääl.

„Mis see on?“ küsisin.

„Kalad mängivad.“

„Praegu? Öösel?“

„Muidugi. Siig hullab novembriöös.“

Ta haaras mul mõlemast käest kinni, tõmbas ukse poole:

„Lähme ka. Tule!“

Ta ei võtnud toas tuld üles. Tõmbas vaid kardinad akna eest ära — tuba oli kuuvalgust ning mere helendust täis.

„Noh?“

Ta oli üllatavalt kiiresti riidest lahti võtnud. Ta tumedad juuksed mustasid juba padjapüüri, hele ihu valendas isegi linade taustal.

Esimest korda elus nägin varjamata naiseihu nii lähedal, nii käeulatuses, nii kuuvalguses...

„Noh... tule...“

Ta tõstis käed mu poole, ta liigutas jalgu — need kiiskasid öös, heletasid nagu kaks prinkis siiakala.

„Tule... ometi... kiiremini.“

Kuidas kiiremini? Kõik oli nagunii olnud liiga kiire, liiga ootamatu, liiga lähedal.

Aga ma olin ta peal, ta kohal, keha üleni pingul, peaaegu krambis. Ma pidin. Ma ometi pidin. Ma klammerdusin ta külge: läksin vist higiseks. Ma arvan, ta püüdis mind kättega juhatada, aga mu ihu ei allunud ta soovidele.

„Noh... noh... noh...“

Ta hää oli nüüd katkendlik, kähisev, ta sõrmed pigistasid mu ribisid ja reisi, aga siis järsku tõukas ta mind eemale — nii käte kui jalgadega, ja kalgid sõnad kostsid läbi kuuvalguse:

„Miks sa ei keskendu?“

See küsimine kajas mu kõrvus, kui nädala pärast läksin sõjaväkke. Ta oli siiski lubanud mulle kirjutada. Saatsin talle kolm kirja ja ei saanud ühtki vastust.

Kui ükskord tagasi olin, sain teada, et ta ei ole enam meie linnas, on mehel, tal on juba lapsed ja ta töötab vist kolhoosis arvepidajana. Ma arvan, et nägin teda meie linnas vaid kolmel korral. Esimene kord tuli ta mulle pargis vastu koos mehe ja koolieas tütardega, ta noogutas mulle, näitas käega lastele ja ütles:

„Näed, kuidas aeg läheb.“

Teine kord olid mul endal tütreid kaasas, siis ütlesin mina täpselt samad sõnad.

Aga ma kohmetusin mõlemal korral ja hakkasin silmi kissitama, nagu oleks mulle hele kuuvalgus näkku löönud. Aga see võis tulla ka tema endiselt pimestav-valgest ihuvärvist, mida kleidikaelus ei ulatunud varjama.

Võib-olla abiellusin Estriga just sellepärast, et ta ihu ei olnud nii pimestav.

Kolmas kord nägin ma Urvet alles paari kuu eest — lõbustuspargis, kus oli väga palju rahvast. Kael õieli, vaatas ta karusselli tiirutamist ja lehvitas aeg-ajalt käega. Kellele?

Lastelastele?

Kui ei oleks olnud nii palju rahvast ümberringi lõbutsemas, kui ta poleks kellelegi lehvitanud, oleksin kindlasti läinud ta juurde, võib-olla pannud talle käe õlale — sest ma polnud enam ammu häbelik — ja öelnud talle:

„Ma tänan sind. Terve elu olen olnud sulle tänu võlgu.“

Täpselt nii oleksin ma öelnud.

Kui poleks olnud seda novembriööd, poleks minust iialgi kirjanikku saanud.

Kui minult küsiti, miks ma kirjutan, rääkisin ma hingepakitsusest, teatavast andekusest, kirjaniku lõppematust vastutusest oma maa ja rahva ees.

See kõik oli vale.

Ma pidin kirjutama ühe raamatu teise järel, et Urve teaks, milleks ma tegelikult võimeline olen.

Selle peale oli kulunud terve elu.

Ma ei tea, miks ta minust siiski välja ei teinud. Aga eile ütles ta mees:

„Urve luges teie raamatuid ikka mitu korda järjest. Tal olid teie raamatud peas.“

Ma sõitsin matustele oma autoga.

See oli alevik umbes kolmkümmend kilomeetrit linnast, aga samuti mere ääres. Ja nende majagi oli väga mere ligidal. Ja surnuaed oli vastu merd, nii et lained jooksid peaaegu äärmiste kalmudeni.

Siin pidin ma rääkima. Ja see oli tõesti parim koht, kus rääkida merest, armastusest ja surmast.

Mul ei olnud enam hirmu, et ma ei suuda rääkida.

Ma julgesin endale tunnistada, et ma olin rõõmus ja rahulik. Ma teadsin, kuidas alustan ja millega lõpetan. Ma ainult kartsin, et ma ei suuda talle otsa vaadata.

Sellest hirmust sain lahti siis, kui pärast kohalejõudmist hakkasin omaste käsi suruma ja kaastunnet avaldama. Siis ütles mees:

„Haigus piinas ta pisikeseks ja võõraks. On vist kenam, kui kirst jääb kinni.“

Ma sain kohe aru, et tal oli väga korras ja kaunis kodu. Kõik oli puhas ja valendav, ja ainsaks lõhnaks oli põlevate küünalde lõhn.

Selles puhtuses oli kurbuski inimeste nägudel püsiv ja varjamatu.

Ma rääkisin surnuaial.

Ma rääkisin kurbade ja kaunite sõnadega ning sügavate kujunditega. Võib-olla polnud ma kunagi elus rääkinud nii ilusti. See läks neile hinge. Ma mõistsin seda nende nägudest ja kehahoiakust. Nad mõtlesid, et räägin neile. Aga ma rääkisin Urvele.

See oli mu viimane ja ainus võimalus teda tänada.

„Sa armastasid oma meest ja kodu, oma lapsi ja lapselapsi. Su süda ja hing olid elule avali. Sa tundsid rõõmu kuldnoka laulust ja õitsvast õunapuust. Sa olid mures, kui udus ekslev laev andis merel vilet ja otsis abi. Ja su süda hakkas kiiremini põksuma, kui siig hullas jahedas, vaiksuses ja kuuvalges novembriöös.“

Seda pidin ma ütleva.

Kui ma õhtuhakul, pärast lauasistumist, hakkasin end minekule seadma, surus mees mul kaua kätt.

„Me oleme kõik teile väga tänulikud.“

Siis võttis ta põuetaskust lahtise rahatähe. See oli viiesajakroonine.

„Keeldun kategooriliselt.“

Ta vaatas mind anuvalt ja kurvalt.

„Võtke. Ärge häbenege... Nüüd võtavad kõik.“

„Mitte mingil juhul.“

„Te tulite ju oma autoga.“

„Äärmisel juhul... ainult bensiiniraha.“

Ma ei tea, miks ma seda ütlesin. Kuidas oli see võimalik? No kuidas? Aga sajakroonise lasksin ma endale pihku suruda.

Kui hakkasin juba autosse istuma, hüüdis keegi mind nimepidi.

Noor tüdruk tuli toa poolt, raamat käes.

„Kas ma tohiksin paluda autogrammi?“

See oli mu viimane jutukogu.

„Loomulikult.“

Kui raamatu tagasi ulatasin, ütles tüdruk:

„Te pillasite raha maha.“

„Mina?“

„Kui te kirjutasite, siis teie käest kukkus. Näete, sajakroonine.“

„Minu käest ei kukkunud. Ei-ei. See pole võimalik.“

Ning kiiresti ja otsustavalt tõmbasin ma autoukse kinni.

Tagasiteel hakkas tibutama vihma.

Ma sõitsin kiirustamata ja ettevaatlikult.

Ma oleksin võinud olla kurvem.

Ma lülitasin autoraadio välja. Oli kuulda vaid teekruusa rudisemist rataste all. Vihm läks tihedamaks, õhtu pimedamaks. Mõtlesin sellele, kuidas läänetuul kannab kusagil märja kalmistu kohale mere külma kohinat. Mu silmanurgad hakkasid kipitama. Ei, ma olin siiski täiesti kurb, see ei saanud teisiti olla.

Koju jõudes nägin trepil varju. Mõtlesin, et see on Ester, kellel pole võtit. Aga see oli suur tuttav kalakajakas. Kobinal tatsas ta trepilt alla, pööramata minu poole oma tindist nägu. Ma tõin külmkapist räimed — kõik kaks kilo — ja kallasin murule. Ma ütlesin kajakale:

„Söö ja seisa vihma käes. Ükskord oled sa jälle puhas ja oled jälle kajakas.“

Toas lugesin uuesti artikli algust:

„Siig armastab külma ja selget vett. Just noorde talve suubuvus hilissügisel hakkab meie hõbevalge kaunitari veri keema...“

See sobis mu uue jutu motoks.

Aga see oli nüüd juba täiesti uus jutt.

Siis kääksatas uks.

Arvasin, et see on kajakas. Et suur lind sõi ära kõik räimed ja ei saanud ikka kõhtu täis. Mul oli köögis terve päts leiba. Ma võisin talle leiba lõigata. Ma ei saanud ju lindu jätta näljasena ööpimedusse.

Aga see polnud kajakas.

Nüüd oli see tõesti Ester.

Mantlit seljast võtmata tuli ta otse kirjutuslaua juurde, heitis pilgu puhtale valgele paberile, kus oli vaid pealkiri.

Ta ei öelnud etteheitvalt, kuid hääldas iga sõna selgelt:

„Sa polegi keskendunud?“

Ma's teind muud mette midagid kut vädasi nad senna suure raavi äärde, kus saksa soldatid nad kastist maha kammandasid, keersi massina ringi ja tuli kohe tagasi, ja mootur jörises ja urises auklise tee pääl sedasi, et teinekord ma paukusid selgesti ei kuulnudkid, oleks kut kauge kõue selja taga jõmatand, ja ma tuli uieste senna väravate juure, kus neid jälle seike jagu seisis, et keik kasti ära mahtusid, ja muidugist mõni oli vilets ja väike ja värises jõuetumalt, nõnda et lükati russikaga või püssipäraga tagant, jah, korra ma nägi, et virutati jalaga persse, et mes sa passid, justkut äi näeks, et senna kasti on vaja tõusta, et teed mojalale ju polegid kut mo autu peale.

Ma ole eluaeg autujuht olnd.

Äi ole sohvri asi kätt külge panna, kui taa'le uus laadung pääle tõstetakse. Üle ilma sedasi.

See pole sohvri töö, kätt külge panna.

Sohvril peavad käed puhtad olema ning ingamine rahulik, kui ta rooli keerab, et massin tee pääl seisaks. Keegit teine tema eest rooli äi keera.

Vaada, sohver senna kasti äi pruugi vaatagid, sest laadung pole tema asi, kui keegit teine selle eest vastust kannab ja koorma õigeste kinnitand on, ja seda ma täadsi äga kord, et rabelema ja kibama nad sääl ülal ei aka, sest öö aeg on, tee püme ja tühi, ja muidugist oli nendele üteldud, et kes maha kargab, see tina saab, ja polnd mool kordagid juhust, et mõni puudu oli, kui sakslane raavi ääres üle luges, kas nummer klapib. Ikka aints ja tsvai ja snell ja snell.

Ma's tulnd kabiinist väljagid, keersi massina ringi ja tühjalt tagasi, senna sammasse getu väravasse, jälle uus jägu pääle ning uiesti raavi äärde, äi olnd nendest eelmistest änam kedagid nähja, ainult sakslased arkis jalu, püssid käes, öö aeg oli, ma's näind nende nägusidkid õigeste, just kut sedasi mõteldud oligid, ja äi tunneks ma täna nendest ühtegid ära ja mes mool neid tundagid, äga me ühte tööd teind, ma ainult vädäsi ja moole pole nad rohkum pahasti üteld, kut korra vasta omikut, kui massin tee pääl turtsuma akkas, ma putitasi oma pool tundi mooturit, nad vahtisid kastist tagasi Kraakuvi poole ja ma määleta, kuda taeva äär oli püme täieste ja üks pire valgust löi siis kut välk ootamatult senna musta seina ja nad vahtisid keik kut kari tummaste seda viirgu, nagut poleks valgust ennem kunagid näind, ja kui ma siis lõpuks jälle autuga raavi ääres oli, näitas sakslane sõrmega oma kellule ja küsis moolt midagid kurjaste ja ma's saand aru ja ta näitas siis näpuga taeva äärele, kust valgust juba valusaste tihkus, kut oleks ta seda valgust kartand, ja see, kes neid maha kammandas, luges järsemalt ja valjumalt, kut aukudes, et aints ja tsvai ja snell ja snell ja snell. Ja äi sakslased moo pääle kunagid äält

tõstand, mes paha ma neile tegi, nad olid viisakad inimesed, see komandu keik, kes säääl raavi ääres seisis. Nad läksid mo silma all ainult korra endast välja, ähk isegid ähmi täis, aga siis oli last teistsugune, see polnd tavaline. Need oli mustlased ja need panid irmsaste kisama, ja nad polnd üldse sedasi maadligi ja vait kut need getu omad. Getu omad oidsid käest kindi, üksteise lisi, lapsed vasta rinda, äi säääl miskit rabelemist olnd, aga mustlane oo ju elu aeg mustlane olnd, see rahmeldab igal pool, ja nendele tõmmati juba kastis tuli pääle ja ma kiskusi kabiinis pea õlgade vahele, aga sakslane oo täpne alati, äi see süüta inimest kunagid maha lase ja oma sohvrit muidugist mette, aga irm tuli küll, et äkist nüüd saab juhusliku kuuli, ja muud ullemat selle aja sehes polnd, sohvri töö nagu sohvri töö.

Mina pole oma käega inimest tappand, äi mina sellega akkama saa, ma pole siga ka tappand äga lammast, ja sa ju määtad, meitel oli kaloosi esimees Pitka Aldur ja täma varitses Sörves — rugis oli koristatud — säääl nabra varjus, püss käes, metssigu ja ta sohver oli ta kõrvas ja siga äi tulnd äga tulnd ja siis korraga käind miskit krabin ja kibamine ja sohver raputas Pitka õlast, et loom tuleb, ja see tõstis raua üles ja pani paugu ära ja siis käis irmus karjumine ja oigamine, ja sa tead ise moo'st paramini, see oli metsaülem vaatama tulnd, äga salakütta pole, ja nad tõstsid mehe kohe — see oli kõhtu saand — autu pääle ja sõitsid raketi baasi ja ütlesid vanjadele, et inime suremas, verest tühjaks jooksmas, ja kõlistagu kohe Kuresaarest kiir abi vasta, aga vene jälle ütles, et see oo trateegiline objekt, ta poleks tohtind aututkid nii ligidale lasta ja sii äi tohi liinisid sekundiks ka katkesta ja igatsugu elistamine oo keelatud, sest asi oo trateegiline, sedasi oli ta just ütelnnd, jo see trateegiline asi siis tähtsam kut elu ja surmgid, sest Moskust veivat kohe käsk ja komandu tulla rakett üles lasta, ja kui televon kindi oo, võetakse nendel kupud maha ja pead maha, ja nad näevad küll, et mees suremas, aga sedasi oo sedasi, ja nad uhasid siis samma autuga linna poole ja Pitk tahtis ennast säääl autus maha lasta, äi olnd taa'l miskit süüd, äga's tema öös näind, et see inime oli, kes iilis, nad väänasid taa'l käed selja taha, oli kiristand ambuid ja segast juttu ajand ja nuttand, ja see metsaülem suri muidugist tee pääl ära, joosis verest tühjaks, haiglas oli öetud, et kiirem abi veinuks päästa, mõne minuudi küsimus, ja Pitk äi võttand sellest ööst änam tilkagid viina suu sisse, nagut oleks milleskid süüd, kuigit metsamehe vanemad andsid taa'le andeks, ja kõva töömees see Pitk oli, kuigid kaloosi esimees, aga tõsiseks ta jähi ja vahel omaette vaatama sedasi tühjade silmadega, otse kut inime peaks elus ikka ja kogu aeg tagasi vahtima, nõnda kaugele kut silm kannatab, aga ütle, mes sa ikka sedasi vahid, mes olnd, see olnd, tagasi ei veta, aga vaada, mõnele läheb sedasi inge kut naesterahvale, ja lõpuks ta ikkagid äi saand eesele vasta ja pani kenaste, nagut räägiti, keik oma vene riigilt saadud aumärgid ja saadikulipud ja parteipilleti ja inseneridiplumi garaasis autu kapoti pääle ja tõmbas omale kõie kaela.

Noh, see metsamees säääl rugipõllal oli selle pümeda pauguga läind, tagasi äi veta, äga see omale nõöri kaela panek teisele uiesti inge sisse puhu, aga

sedasi Pitk tegi, ja vaada, kui sool ikka närvid nõnna nõrgad oo, siis äi aita midagid, seleta inimesele kuda tahad. Ja polnd see metsavaht Pitkale tuttavgid, et sedasi inge vetta, võõras inime oli. Mes sa ronid öö ajal ringi, õige inime magab öö ajal. Ma ole sohver, maa'p taha öö ajal sõitagit, püme oo, väsid ää, äi näe teed.

Sakslased, muidugid, äi saand seda värki päris päeva ajal ajada, nendel oli päeval muud tegemist, ja see oli sunnitud värk. Jo see käsk kuskilt päris ülalt tuli, äi nad ise poleks teind, normaalse olekuga mehed olid, teretasid viisakalt, puhtasti riides, naiste ja laste pildid taskus, saapad klantsimas, mette kut venelaste kirsad.

Äi ole moole kunagist elus meeldind, kui inime kasimata ringi käib. Oma lapsi, kui nad väiksed olid, kamandasi ma ühte soodu peegli ede, et kuda riie istub ja kas silmnägu puhas.

Vaada, sakslaste ja venelaste keige suurem vahe selles oligid, kui nüüd rääkida, kui nad mõlemad läind oo, et sakslane oli ikka täpne ja puhas ja korralik ja äi tema valgel ajal soole kurja teind, ja vanja jälle kut rehepeksu massina alt tulnd, vastatulelik ja hää süda küll teinekord ja lihtne olek, aga kes nendel sääl Venemaal korda õpetas, kui ainult varastati riigi järelt, et ing sehes oida, ja väriseti kodus, et äkiste kinni äi võtaks äga Siberisse laagri saadetaks, ja mitte miskit nendel polnd, ma määleta, kuda nad tulid Saaremaale baasisi ehitama ja igal pool suu lahti vahtisid, et kui kena ja puhas meitel oo ja keike saaja, ja nemad muutkut panid oma torusid üles, nagu äi peakskid inime võõral maal muud tegema, kut üheks tapatööks valmis olema, ja põllud ning karjamaad tehti sileks ja lennuväljad asemele. Sõrves oli maa sehes Stebeli patarei, andis ikka välja mõtelda ja valmis ehitada.

Mina ole Jumalat tänand, et inime seikstel segastel aegadel üle üldse veib puhtaks ja puutumata jääda kut mina, ma ole sohver olnd ja pole pitka elu sehes veel kedagid moole ette heitand, et ma oma tööd äi oska või midagid päris valeste tee.

Inimesele pole elus pailu taris, taal peab ing puhas olema, tuba soe, lapsed üles kasvatatud, miskit äi tohi südant äirida. Mes see inimese elu siis lõppude lõpuks ikka ära ole, äi tule sulle keegit haua ääre pääle järge kisama, mes sa teind vei tegemata jättand, ja jumala ükskeik, kui tuleksid, äi mina seda näe ega kuule, ja viigu ristigid vei nime tahvli ää, mo elu oo ausaste elatud.

Nüüd sa muud äi kuulegid kut seda Euroopasse saamise juttu.

Ma ole sääl Euroopas käind, püss selgas, maa'p taha senna tagasi. Mool oma kodu.

Räägitakse irmus pailu.

Keik räägivad.

Aga need olid autukastis sedasi vait, et ma kuulsi kummide sahinat, ja ühe korra, see oo meeles kut eila, just siis, kui ma pidurdasi ja nad aints, tsvai, drai sakslaste püssitorude ette maha ronisid, kraaksatas vares nii irmus valjuste, nagu oiataks teisi varesid ää lendama kaugemasse ja sügavamasse

metsa, sest linnul linnu elu ja inimesel inimese elu. Lind oiatab, inimene tahab vetta ootamata.

Vaada, äi jäänd kogu sellest värgist moole miskit plekki südame külge vei ängi inge, sest kui inimese süda on puhas, siis tehku teised tema kõrvas mes tahes, tema pole seda välja mõtleb ja käima pand — kes üldse need maailma asjad välja mõtleb ja käima paneb? — mes? — mo käed verised pole, sõja sehes ma olin, vägisi aeti ja jõuga sunniti, mes asi oleks mind ajand sõtta, maa'p tea, kust need lollakad tulevad, kis nüüd kirjutavad ja räägivad, et me keik, relv käes, Eesti iseseisvuse eest väljas olime. Kuule, kui me ise ja iseseisvalt ja oma tahtmist mööda elada äi tohtind, mes moodi sa võõras mundris iseseisvust saad, kui me kut päkapikud nende töllude jalgu jääme, ja ütles, et juudid äi jäänd, vei mustlased, vei poolakad, vei inglased koa — no mes moodi sa seikse värgi sehes üksinda iseseisvuse eest sõdid, sa tahad ainult inge jääja ja sellepärast oled sa isegid siis vait, kui teiselt ing võetakse, ja maa'p taha mette selle asja pääle mõtelda, seda asja nii kut polndki vei nägi ma seda unes, kus ma kahetsesigi, et seikse supi sisse jäänd, ja kui silmad lahti tegi, ütles: äi olnd midagid, äi olnd midagid.

Nad äi usaldand meitid mette üks kriips, ne sakslased, nad ise oma mees-tega piirasid getut, sedasi, et iire poeg ka välja äi saand. Sellepärast polegid mõnda üksikut eestlast või ukrainlast või lätlast, keda püssiga nähtud, taris viiskümmend aastat üle ilma taga otsida, kui nämad selle välja mõtlesid ja jõuga pääle surusid.

Vaada, see inimese süüdi olek oo seike värk, et igäüks oma sehes ise moodi ää tunneb, ja siis kas teeb või äi tee midagit, ja kui teeb, siis nähakse, kui tegemata jätab, oo see inimese sees ja senna äi näe mette kedagid ja sääl sehes veib see irmsam veelgid olla, kut ära näha oo.

Kui nad neljakümne üheksandama aasta märtsi kuus küüditasid, räägiti tagantjärge Kuresaares, ää seike lugu, millest veigend suu oopis kinni oida, kut riigil viltu läind asjadega kombes.

Sii oli sedasi, et kolmekunninga pääva omigu, seda ma määleta täpsesti, sai üks mandrilt tulnd ingerlane või setu vei kes ta oligid, päris puhas ta eesti keel polnd, omale ulualust Siimre Sassi ja Alma juure, nendel oli kuieteist aastane poeg Vätta randas miini otsa lendand ja maja oli nendel kordas ja kena aid ja Sassi vend Oskar, kes Rootsi ää läks, äi vettand midagid kaasa ja ta oli enne välislaeva sõitand ja igatsugu võõramaa nodi toond ja see oli ka nüüd kuhjas Sassi ja Alma juures ja sedasi veis võõras inime mõtelda, et nad päris kapitalistid valmis, ja ruumi nendel oli ja see Eesti Korpusest tulnd ühepaelamees, nad rääkisid, ta oli polgu poeg olnd, ilma vanemateta teine ja ilmavaatelt ühes suunas päris viltu kasvand kut puu vesikaare tuule käes, aga tasase olemisega ja omaette ta oli, ja Siimred vetsid ta oma katuse ala, oma poega änam polnd ja nüüd oli see ingerlane või setu Saaremaale miilitsaks saadetud, inime oo inime, inime veib ka miilits olla.

Ja siis äi olavat ta märtsi keskel terve nädala mette midagid rääkind, sedasi oma ette maha vei kõrvale vaatand ja ega ööse ilja tulnd, toit oli

jahtund, mes Alma tegi, ja kahekümne viiendamal oli ta ütelnud, et tema läheb Valjalga, sääl oo tähtis töö tehja, terve päe kulub ää, ja olnd närvilise olemisega, äi vaadand kordagid Oskarile vei Almale silma sisse ja panigid sedasi menema, omigu kuie ajal, ja enne kellu kaheksat tuli üks vene all-ohvitser, täitevkomitee mingitsugu ammetnik ja elektriijaama partorg Lember ja veumassin jähi värava ede, äi antud sii aega midagid: kui reis oo sedasi pitk, et Siberi välja, siis pane padavai minema ja kesse senna esi läheb, kui oma kodu kordas ja oma katus pea kohal.

Nemad saivad viiekümne kuuendamal, kui tagasi tulid, miskit moodi tääda, aga rääkija luband tina anda, kui jutt edasi läheb, et see Perttu Ojala, see setu vei ingerlane, oligi nad ära andand vei kirja pand vei vähemaste mette midagid vasta rääkind, kui neid nimekirjas nägi, ja mette metsa varjigid käskend minna.

Ja miks ma seda räägi, oo sellepärast, et Ojalal omal oo suu juba mulda räis ja säält äi tule piiksugid änam ja Kuuse August, kes miilits oli, nii kange miilits, et ükskord oma lihasele emale trahvi tegi, ja äga's Augustigid ülemused luband asja edasi rääki, aga August see mees oligid, kes leidis surnd Ojala kahekümne viiendama märtsi õhta Siimre Oskari ja Alma majast, kui ta meest välja kammandama tuli, et ööse Viidu metsas aarang teha, sest sääl tääti kolm peret varjus olavat.

Äi olnd Ojalast änam tulijat.

Kui inimesel oo kuul oimu kohtas, oo suur kunts jalgu liigutada.

Siis pandakse käed risti rinna peale ja kistakse konksus põlved sirgeks, et kerstu kaas kindi läheks.

Taa'l olnd üks kirsasaabas jalgas ja teine ää võetud ja viina lõhna olnd majas ja jala nartsud aisend, ja viina pudelist oli ta vettand pool klaasi, mette rohkem, jo siis kiire akkas, ja surnd ta oligid sääl võeraste inimeste kodus võera vara keskel, ja äi osand surragid. Kui sa elada äi oska, kust sa suremise ära õpid.

Ja siis kümmukond aastat iljem kirjutati ta nimi tahvli pääle parteikomitee seinal, et oli langend võitluses bandiitidega nõukogude võimu eest.

Siis olavat tulnd ekskursionile Leningradi ooblasti pinsiunäärid, ja selle Ojala isa ka, ja ta oli olnd ka välja saadetud, ja ta jäänd seda tahvlit vaatama, ja siis, kui asi klaar oli, et see ta kaduma läind poeg, vettand meite kohalik partei juht, nagu üteldi, ta ammetlikult vasta ja kinnitand, et keikidele, kes õiglase korra eest elu andand, jäävad saarlased lõputumalt tänu võlga. Vaada, seiksed asjad oo juhtund.

Praegu oo inimesed akand ülearu pailu rääkima.

Igast asjast vetab iga mees suu täis ja igäühel oo midagist ütelda, see kuramuse laat käib katkemata, ja äga asi kirjutakse ajalehtes ära, äga tapmine ja varastamine ja purjus peaga autu juhtimine ja võera naise magatamine, ja sedasi änam vaikimise ja allaneelamise kohta polegid, ässitatakse veel tagant: ää jäta omale mette midagid, inimesel äi tohi inge saladusi olla, kisu ennast päris alasti! Vaada, kuda Ameerikas see plika kogu ilmale rääkis, kuda ta

Klintoni riista imes, ja olevat raamatugid kirjutand ja see imemine makseti taa'le välja ja mette kut mo pinsiun, et näppude vahelt ää pudeneb, ikka kõva rahaga ja pailu.

Ma's saand keike ää rääkida. Mes moodi ma veisi vene ajal iitsata, et saksa sõjaväes oli ning viimisel minuudil tulema sain. Ma oleks pidand soe olema, kui oleks keik ää ladränd.

Vaada, vei see vana juudi silmavaade, kui ma keige viimse korra viisi neid aututääve senna raagus metsa, päris vanad ja viletsad olid nad keik, nälgingid ja otsa lõppend, nõnda et ma mõtles: kui keik juba nagu nii otsustatud ja mööda pääsmata oo, siis seike surm ongid nendele keige nobem pääsmine vaevast, ja siis vaatas üks vilets ja kookus ja küürus ja abetand vana mees mo poole sedasi, et ümmer äi anna jutusta, nõnda kut tahaks ta keige viimast mõistmist ja ühendust, ja ainult moo'ga, sest ma polnd sakslase moodi ja mool polnd püssi, ja juba karjutigid jälle snellisid ja numreid, püssid ja labidad olid halli külma värvi, mulla ja kividega ja kraaviga ühte tooni — ja siis ta sättis oma kõhna ja kondist vassakut kätt sedasi mo poole, et ma nägi suurt sõrmust, paksust tuhmist kullast, see paistis autu latrunate valges ää, ja kui neid ikka togiti ja lükati ja nende pääle kisati, et aints ja tsvai ja snell ja svainerai — siis poetas ta oma sõrmest pori sisse autu ratta kõrvale sõrmuse ja vaatas veel, kas ma ära nägi, sest saksa sõdur äi näind, vaid astus sõrmusele pääle — ja kui nad kut looma kari läksid, igalt poolt udjatud ja augutud, vaatas vana juut korra ümber just samal minuudil, kui ma pori sehest sõrmuse üles tõtsti, kut see kivi vei läku tükk oleks, ja siis tasku pani, ja taa'l vajusid õlad alla, kut oleks tal kergem akand, ta kut tahtis midagid ütelda, aga ta ei saand äga tohtind sõnagid ütelda, ta noogutas, aga ma äi tohtind nooguta vasta, sest äkiste oleks kedagid näind: mes asja veisi ma nooguta juudile, kes kohe maha lastakse, midagid pole moo'l noogutada, mes sa surnule noogutada.

Maa'p aka soole seletama, mes moodi ma seda sõrmust peitsi, kunniks ta Saaremaale sai.

See polnd jo moo sõrmus.

See oli nõnda kut vägisi moo'le antud ja maa'p osand taa'ga midagid pääle akata. Aga see polnd mo oma, tunki ma kogu aeg.

See oli teise elu märk ja seda teist ja võõrast elu ma äi tundand ja ma äi saand kellegile märku anda.

Maa'p oska pääle eesti keele midagid, kaugemalt ei oska ma küsida.

Ma ütle soole: ma's julge koa.

Sõrmuse pääle olid tähed sisse söövitatud: OPPENHEIMER.

Juudi nimi.

Jumala võõras nimi.

Mitu korda tuli mõte sõrmus ää visata, sammal kombel pori sisse poetada, kut säääl Kraakuvi metsas.

See polnd moo oma.

Ma pole elu sees kätt võõra vara külge pand. Ma pole seike mees.

Vaada, siis vettis mo õepoeg teist korda naise, ja tääd sa, kui ma enne laulatamist üks ühte vaatsi seda juudi sõrmust, tundsi, et sii annab midagid tehja.

Nendest tähtedest andis viilida mo õepoja nime.

Ta oo kõva spordi poiss, leht kirjutab õige tihti — OPP HEIMAR — jooseb pitka maad. Jooseb maratoni koa. Kena mees, aga nüüd oo jooksmata akand ka naiste järele.

Ma sõitsi Lümandu. Säääl oo üks vana kullasepp, ammu pinsil, ma küsisi, kas annab sedasi viilida, et kaks tähte maha ja kaks juure ja ta's pärand moo'lt midagid pitkemalt, et kust sõrmuse saand vei kelle oma, ta ütles:

„Vaadame.“

Ta uuris läbi luubi ja ütles:

„See oo juudi nimi.“

„Veib olla küll,“ ütles ma. „Nendel eesti nimesid pole.“

Ta tegi selle töö ära.

Nüüd oo ta paar aastat surnd.

Poisil oo sõrmus sõrmes. Nii kut oma.

Ma ole mitmel korral arutand, et mida vanemaks ma soa, seda raskem oo ütelda, mes asi sii elus õigeste, mes asi valesti tehtud. Isegid täitsa salajane asi, mida mette kedagid äi tea, räägib so sehes edasi ja mette kedagid ei vasta taale: ma pole seiamaini küll oma pitkas elus kuuland, et Jumal moole vastaks selge ja valju ääleaga. Jo taal oo teistega pailu räikimist. Ta pole moo'ni jõudand.

ISE
ENESE OTS JA ALGUS

ON „O“ JA „A“ MU NIMETÄHED.
Nii-öelda mu ots ja algus.
Kas leidub ehk otsa,
mis otsa ei saa,
mis otsa ei saagi saama.
MIS OTSA EI SAA
JA KUS SAATMA MEID JÄÄB
LOOJA LÖPUTU, HELDE VALGUS?

„KUDUGE MEILE VALGUSEST RÜÜ...“
nõnda laulis kord keegi.
Too laul Eestimaal
praegu küll vist ei müü.
Kahju.
Kuid asi seegi,
et nii
laulis
kunagi
keegi.

ON ÕHTU. JAANUAR. EI TUNDU
siin üksik ükski mänd.
Ühtäkki nähes vana kändu
ei iseenelege
ma enam üksik näi.
Mul peas barett.
Känd paljapäi.

ON KAUGEL HOMMIK,
mis viib taevast
kaasa viimsed tähed.
On lumi valgem veel...
Jah? Millest?
Noh, öelgem...
sulepadjast pilvelaevas!

KUI MÄNNILADVAD KÄHARAD
VEEL KÕDITAVAD TAEVAST,
on kaugel tund,
mil taevaelt
HULL HOMMIK HAARAB
KAASA VIIMSED TÄHED.
VIIB TÄHED ÄRA!
KOLE KÜLL!
VIIB ÄRA TÄHED!
KUHU KÜLL?

ON ÕHTU. JAANUAR.
Aeg aina läheb.
Ja mina ka.
MA LÄHEN. LÄHEN. LÄHEN.
AINA LÄHEN.

MU SAATJASKOND ON VÕIMAS:
Hämar Lootus,
Trots,
Naer ja Ootus,
Tusk, Pisarpoiss ja Usk.
Mu avangardis marssimas
võib näha Avalust.
Ma teda sama kalliks pean
kui kääbus Kaspar Kavalust.
Mul mõned salanõunikud on veel,
kuid maise matka poolel teel
ei pea ma õigeks vesta kõigest.

Ma sinnlen-tännlen,
kindel oma jõõras,
kaugel sellest,
et olla eluvõõras.

On Elu vana tuttav,
tuntud vembumees.
Kontvõõrana end tunnen
ma isand Surma ees.

Eh, Elu, vana vemmäl,
kord õige karm, kord hell.
Sind armastan ja kirun,
ei needma kipu küll.

Kes õnne pole tundnud
siin me ränkrõõmsal Maal,
ei see kaotusvalu
vist mõista tunda ka?

ON JUBA JAANUAR.
MA kõnnin. Mis mul muud?!
ISE
ENESE OTS JA ALGUS.
Ümberringi on põlispuud.
Südaõine on Looja valgus.

*Nõmmel, ööl vastu kolmekuningapäeva
Anno Domini MM*

Alustuseks mõned asjad, millest ma ei kirjuta. Ma olen varem 1990. aastate kirjandusmuutustest kirjutanud ning neid vanu lugusid üle vaadates ei leidnud mingeid olulisi seisukohti, millest peaks nüüd lahti ütleva. Olgu ainult mainitud järgmised tekstid: „Hüpped modernismi poole. 4. hüpe modernismi poole“ I, II, III („Vikerkaar“ 1997, nr. 4–5, lk. 144–154; nr. 7–8, lk. 152–161; nr. 9, lk. 101–107) ja neist lähtuvad ülevaatlised loengud Helsingi ülikoolis ja Tuglas-Seuras Soomes, lisaks ülevaade „Kuidas me uurime kirjandust“ („Keel ja Kirjandus“ 1999, nr. 5, lk. 297–309).

Teiseks, Märt Väljataga tõi sellesse diskussiooni sisse ka 1980. aastate kirjanduse. Ma ei pea vajalikuks seda liini arutada, sest valdav osa tollase kirjanduse suundumustest on praeguseks kas kadunud kirjanduse perifeeriasse või lihtsalt kustunud. Murdejoon on olnud siiski väga selge.

Ja kolmandaks, minu arust pole 90-ndad kirjanduses omaette periood. Muutused algasid juba 1980. aastate teisel poolel, kui toimus murrang luules, ja 1990. aastad ise jagunevad vähemalt kaheks erinevaks perioodiks, millest esimene pool on valgete laikude likvideerimise ja segaduste aeg, teine aga stabiliseerumine ja uue hierarhia kujunemise algus, mis pole veel lõppenud. Ka on luule ja proosa käitunud selles murdejärgus väga erinevalt.

Seetõttu kasutan mõneti uut vaatenurka, mille keskmes on esiteks muudetud kirjanduselus ja teiseks kirjandus senise kaanoni taustal. (Vt. ka: Kaanon. Kaanon. „Vikerkaar“ 1997, nr. 12, lk. 60–70.)

MUUTUSED ÜHISKONNAS JA KIRJANDUS

Esimese murrangu kirjanduses põhjustas asjaolu, et nõukogude kord asendus demokraatiaga ja riiklik majandussüsteem vabaturuga. Ja muutused, mida see kaasa tõi, on sellised, mis viivad eesti kirjanduse sinna, kus on teistegi demokraatlike maade kirjandused. Kirjandussituatsioonis tegutsevad inimesed ei saa siin suuremat midagi otsustada. Ma ei usu, et Eestis oleks võimalik leiutada mingi teistest Euroopa maadest erinev kultuuri- ja kirjandussituatsiooni mudel. Oluline on üksnes vaadata, kuidas kirjandus on need muutused vastu võtnud ja kuidas ta on nendega töötama õppinud. Siin on olulised kaks kontsentrit: kirjanduse kui kauba tekkimine ja autori, lugeja ning kriitika vana suhetevõrgu lagunemine.

1980. aastate lõpus algas riikliku kirjastussüsteemi lagunemine ja erasüsteemi teke. Uued kirjastused olid kirjanike-, mitte ärikesksed. See olukord on püsinud paljuski siiani. Samal ajal kui eesti majandus on liikunud vahvlima-

jandusest suurte kontsernideni, on kirjastused ikka veel väikesed ja majanduslikult nõrgad, elavad suuresti fondide toel. Ühinemistest pole avalikult juttu olnud. Samas on selge, et Eestisse ei mahu rohkem kui kaks-kolm suurt kirjastust ja ehk paar pisikest nišikirjastust lisaks.

Tiraažid ja müük on saladus. Miks, ei tea. Ainus mõistlik põhjus paistab olevat see, et nendega kuidagi mahhineeritakse. Mingi pilt raamatumüügist on tekkinud, aga et arvud on salajased, siis pole võimalik „Postimehe“ tabelitest eriti palju välja lugeda. Võime näiteks konstateerida, et kõige rohkem on müüdnud filosoofe ja ajalookirjandust ning et mujal maailmas edetabeleid juhtivad eneseabiraamatud kokandusest psühholoogiani ning ilukirjandus on täiesti teisejärguline asi. Mis on selle taga? Ilmselt nii see, et filosoofiat ostavad kohustusliku kirjandusena paljud intellektuaalid ja tudengid, ja ka see, et tegelikult näitavad need tabelid ainult Tallinna ja Tartu pilti. On selge, et provintsis on müük täiesti teistsugune. Mitmes väiksemas linnas pole edetabelites troonivaid raamatuid isegi müügil.

Endiselt on oluline kõik ja kiiresti maha müüa. Üllatavalt on taas tekkinud raamatudefitsiit. Kirjastusel pole majanduslikku huvi raamatut juurde trükida, kui teise trüki eeldatav nõudlus on liiga väike.

Raamatute trükkimisviis (kõvad ja pehmed kaaned jms.) on suuresti juhuslik. Raamatukujundus on masendavas seisus. Eestis ei paistagi asi nii hull, aga kui vaadata eesti raamatuid mõnes Euroopa poes, siis mõjuvad nad ahastamapanevalt. Veel hullem on see, et sisuplokiga ei tööta suurem osa kirjastusi üldse. Minuga on viimase aasta jooksul paar korda juhtunud varem täiesti võimatu asi, et ma olen jätnud raamatu ostmata, sest mu silmad on selle trükikirja lugemisest lihtsalt keeldunud. Ainsana on mõned kirjastused ära õppinud, kuidas oma õhukest raamatukest võimalikult paksuks ajada ja selle eest rohkem raha välja pigistada.

Kõik see kokku näitab, et eesti raamatuturg on väga kaugel normaalsest Euroopa riigi raamatuturust — elame selgelt üleminekuajal, mille lõppu praegu küll ei paista.

Miks ma sellest räägin? Minu arust on just kirjastamine ja kaubandus see lüli, mis lubaks lõhkuda nõiarongi, kus kirjanikud teatavad avalikult, et ei kirjuta, sest sellest pole võimalik ära elada, ja lugejad teatavad, et ei osta, sest selleks pole raha. Tulemuseks on tiraažide vähenemine sellele miimiumtasemele, mis üldse lubab veel kõnelda kirjanduse levikust.

Uue kirjandussituatsiooni keskne tunnus on — analoogiliselt näiteks muusikasituatsiooniga — piir süvakirjanduse ja levikirjanduse vahel, kirjanduse kui kunsti ja kirjanduse kui kauba vahel (kuigi eesti kultuuris ei markeeri seda tiraažide selge erinevus). Ja süvakirjandus astub kultuuris marginaalsele positsioonile, mis ei asetse levikirjanduse kohal, vaid tema kõrval, eraldi.

See piir kehtib aga ainult proosakirjanduse kohta, nagu ka kaubastumine. Luule pole kunagi olnud kaup. Seda tõsiasi ei muuda need mõned luuleraamatud, mille tiraažid ületavad proosa omi (Viiding, Alliksaar), ega ka Contra leviluule.

Põhiosa müügil olevatest raamatutest on leviproosa. Tasakesi on tekkimas

eesti levikirjandus: eesti kriminull, eesti armastusromaan, eesti *scifi*, eesti teleseriaal. Kuid seda vahet pole siiani selgelt tehtud näiteks kriitikas. Üks põhjus on ilmselt selles, et postmodernistlik maailm pole üritanud piire lõhkuda mitte ainult metakirjanduses, vaid ka tegelikult. Ja nii on viimase aja maailmaromaan püüdnud eri viisil modernistlikku proosat ja selle piiri taha jäänud maailma ühte teksti kokku siduda. Olgu selleks kirjandusetaguseks maailmaks populaarteaduslik info, kriminullivõtted, tegeliku elu mälestused, esseistika vms. Eesti kirjanduses on selline suundumus alles üsna algusjärgus või siis teostatud vanade dokumentaalkirjanduse mudelite järgi.

Teisalt on kirjandus jagunenud paljudeks „pisikirjandusteks“, mis suhtlevad oma väikese lugejarühmaga. Esmakordselt eesti kultuuri ajaloos on tekkinud olukord, kus ühel inimesel pole enam võimalik valitseda kogu eesti keeles ilmuvat raamatute hulka ja kogu eesti kirjandust. Selle põhjuseks on nii ilmuvate nimetuste tohtu hulk kui ka see, et ilmub väga palju eri kirjandusliike, -suundi ja valdkondi esindavaid tekste. Samuti on tekstitagused maailma- ja keelepildid (diskursused) muutunud nii mitmekesiseks, et nende jälgimine käib üle jõu.

Samal ajal on teadmata, missugused on nende uute raamatute lugejad. Kindlasti jaguneb uus lugejaskond sootuks teistmoodi kui varem. Ühe keske eesti kirjanduse ümber koondunud lugejate massi asemel on nüüd erinevat tüüpi kirjanduse lugejad, kes seovad ennast hoopis enam kirjanduse tüübiga (armastusromaanidest kuni *scifi* ni) kui puhtalt eesti kirjandusega.

Palju on räägitud kirjandusjärgse põlvkonna pealekasvamisest. Kas see ikka on nii? Kindlasti on praegusel inimesel rohkem võimalusi oma vaba aega täita ning kirjandusele jääb protsentuaalselt vähem aega. Kuid sama selge on, et uued lugejad loevad lihtsalt teisi asju ja teistmoodi kui varem. Seda pole üldse uuritud, aga niisama asja arutada pole ka erilist mõtet. Praegu oleks vaja ühte suurt ja põhjalikku lugejasotsioloogilist uuringut.

Murrangu teine pool avaldub kirjanikes ja see algab 1990. aastatega. Hulk kirjanikke hakkab tööle ajakirjanduses ja lõpetab peaaegu täiesti süvakirjandusega tegelemise. Nad on nüüd kultuuritoimetajad, kolumnistid, esseistid, kriitikud (Unt, Kaplinski, Kivisildnik, Sinijärv, Önnepalu, Krull, Kesküla). Siis tuleb seriaalide aeg ja osa kirjutab neid (Mutt, Murutar, Kivi). Hiljem tuleb nooremate kirjanike liikumine reklaamitööstusesse, *copywriter*’iteks (Sauter, Kivirähk, Sinijärv, Kivisildnik).

Kahe rühma vahel on siiski olemas piir. Üks osa kirjutab ikka edasi klassikalist kultuuriessetikat (Kaplinski, Unt, Önnepalu, Mut, Kesküla). Teine osa aga läheb täiesti uutele, tüüpilise levikultuuri aladele (reklaamitekstid, veiniajakirjandus, toidukommentaaris, kõmureporteri töö — Kivisildnik, Sinijärv, Kesküla, Sauter).

Samal ajal on viimane kümnend olnud amatöörkirjanduse, diletantluse kuldaeg. Luulest ma ei räägigi. Kuid ka proosas on ilmunud tohtu kogus amatöörkirjandust. Siin on vanad kolmanda järgu autorid, täiesti tundmatud ja tundmatuks jäänudki uued nimed. Üllatav on just see, et nõukogudeaegne kolmas järk on hoolega kirjutanud. Muidugi on jagamine veidi subjektiivne,

kuid minu arusaamise järgi on viimastel aastatel umbes 60—70% eesti proosast selge diletantlus (ja ma ei arva siia hulka selliseid teoseid nagu Hிரami „Mõru maik“, mida ühed nimetavad uueks sõnaks ja teised leiavad, et noor daam on lihtsalt liiga palju naisteajakirju lugenud).

Ja veel: väga vähe on autoreid, kes on läbi kümnendi ennast suhteliselt korralikus rütmis avaldanud. Tohtu palju on ühe raamatu autoreid. See paistab olevat ka mingi rahvusvaheline trend, kus autor tuleb turule ühe raamatuga, mis kirjutab läbi tema elu olulised kogemused. Ja kui selles on olnud midagi ootamatut, poliitika või olulise ideoloogiaga kokku kõlavat, siis saavad nendest autoritest — seltskonnaajakirjade abiga — kohalikud staarid.

Kogu seda perioodi iseloomustab ka kriitika muutumine, selle mõju ja osatähtsuse tõus.

Esimene murrang kriitikas algab 80-ndate keskelt. Seda iseloomustab kriitika iseseisvumine, mitmekesisus ja Euroopa-kesksus. Kriitikasse tulevad vooluloolised terminid (modernism, avangard, postmodernism) ja teooria (prantsuse poststrukuralism ja dekonstruktsioon, hiljem psühhoanalüüs). Teine murrang kriitikas toimub 90-ndate keskel. Siin on kesksel kohal kriitika ja ajakirjanduse suhete muutumine, mille taustaks on kultuuriajakirjanduse põhimõtteline teisenemine. Rohkem kui 4 korda on kasvanud suurtes lehtedes nädalas kultuurile antav pind (20 leheküljelt 80-ni). Tekkinud on suurte lehtede alalised kultuuriküljed ja pidevalt samas lehes kirjutavad päevakriitikud. Tulemuseks on see, et varasema kriitika kõrvale, mis oli eelkõige kirjanduse osa, on tekkimas kriitika kui ajakirjanduse osa, mis töötab ajakirjanduse žanrireeglite järgi. Päevalehtedesse sugeneb klassikaline ajalehekriitika, mis pole enam endine sügavusele pretendeeriv arutlemine, vaid lühike retsensioon, mille rahvusvaheliste tunnuste hulka kuulub pisike referaat, teose heade ja halbade külgede esiletoomine, veidi konteksti teose ümber ja hinnang. Ja alles eelmisel aastal alustanud „Arkaadia“ on esmakordselt katsunud tuua eesti kirjandusse omaette kirjanduslisa analoogiliselt muu maailma samasuguste lisadega. Esialgu ei saa selle kohta öelda muud, kui et oma kesketes lugudes elab „Arkaadia“ liiga palju peatoimetaja Rein Veidemanni maailmas, mis minu arust erineb üsna palju eesti kirjanduse praegusest maailmast.

Need muutused on toonud kaasa mitu suurt probleemipundart, mis näitavad, et kirjanike ja kriitikute kohanemine uue maailmaga on alles algjärgus.

Üks selline probleem on sõnade seltskonnaajakirjanduse suuri sõnu. Meil on poeete, kes on avaldanud vaevu ühe omakirjastusliku luulevihiku, staare, keda tuntakse ainult Tallinna piires, elavaid klassikuid, kes on kirjutanud paar raamatut jms. Ma ei tea, kas selle vabatahtliku seltskonnaajakirjandusevangistusse ronimise taga on oskamatus eristada erinevaid allkeeli või hirm, et muidu jääb kirjandus meediarongist maha. Ajakirjandust natuke tundva inimesena võin öelda, et midagi head see kirjandusele ei tööta.

Teine probleem on minu meelest kummalisem. Seda näitas „Postimehes“ ilmunud katke Tartu Kirjanduse Majas toimunud diskussioonist kirjandus-

kriitika üle (Maiste, Veidemann jt). Vähemalt lehest jäi mulje, et kriitikutel puudub igasugune arusaam sellest, et eri väljaanded nõuavadki erinevat kriitikatüüpi. Kriitikute selge ja lausa tige soov oli, et kriitika mängiks nende ja ainult nende reeglite järgi, mida nemad õigeks peavad. Seda oli eriti üllatav kuulda noorte kriitikute suust. Ja vähemalt sama üllatav oli, et Rein Veidemann hakkas kõnelema vana juttu munade peal käimisest, selle asemel, et asja selgeks teha.

KIRJANDUS JA KAAON

Teine murrang, millest ma tahaksin kõnelda, on kirjandustekstide muutumine klassikalise eesti kirjanduse kaanoni taustal. Siin tuleb kõnelda luulest ja proosast eraldi, sest nende käitumine on seni olnud üsna erinev.

LUULE

Just kümnendi alguses ilmus „Sõnarine“, nüüd on lisandunud koolidele määratud „Väike sõnarine“, mõlemad Karl Muru tehtud. Klassikaliselt loob antoloogia kaanoni või vähemalt kinnistab selle tugevalt. „Sõnarine“ sattus õnnetuseks otse keset suurt luulemuutust kümnendi alguses ja samas keset kaanonimuutust eesti kirjanduses.

Niisiis, tegemist on vana kaanoniga, mis võtab kokku eesti luule alused kuni 1990. aastate alguseni. See on arbuja keskne ja sellisena järelsümbolismikeskne kaanon. Samas on Muru oma antoloogias püüdnud hoida kirikut küllaltki keset küla. Nimelt on üsna palju ruumi antud „Siuru“ luuletajatele, olenemata nende poliitilisest saatusest ja staatusest, ning sõjaeelsetest klassikutest vähem ruumi on jagunud 1960. aastate tippudele (Paul-Erik Rummo jt). Seda kirikut keset küla näitab väga selgelt „Luubi“ tehtud tippluuletajate nimekiri, mis on palju arbuja kesksem kui „Sõnarine“. Nimekirja algupoole mahub neid kuus. Praktiliselt jääb välja vaid Viiding senior. Selle asemel on aga nimekirja algupooles ka hingelt arbujad Alliksaar ja Ristikivi.

Sama sümptomaatiline on, et siurulased peale Underi ja Visnapuu on kõik nimekirja tagaotsas. Kas see on ideoloogiline soov paigutada nõukogude võimule kaasa aidanud luuletajad tahapoole või on see hindajate luulepildi peegeldus, on mul võimatu kõrvalt öelda. Küll aga võib näha, et loomulikult on nõukogude luuletajad kaanoni keskmest kadunud.

Ja ainult väikesel määral võib konstateerida ka teistsugust muutust, klassikalises kaanonis kõrvalteedele arvatud luuletajate väikest tõusu. Eesti luule mittearbuja ligu tee avaja Enno on tõusnud peaaegu põhitee rajaja Suitsu kõrvale ja kesksed varased modernistid on kaanonis siiski väga kõrgel kohal: Laaban, Alliksaar, Lepik, Kangro.

Milline on olnud uus luule selle kaanoni taustal?

Perioodi sees võib siin välja tuua kaks selgelt erinevat aega. Luule tõuseb

plahvatuslikult 80-ndate lõpupoole, luulemanifestide aeg on 1988—1991. Peale seda tõusu muutub luule rohkem väikeste rühmade eraasjaks. Kogu perioodi kohta kehtib aga minu arvates üks: luules on toimunud väga põhimõtteline murrang.

Esmakordselt saab eesti luule põhitraditsiooniks modernism või järelmodernism. Uued autorid astuvad programmiselt kõrvale seniselt eesti luule peateelt ja otsivad endale eelkäijaid kaanoni servadelt või servade tagant. Mõjuriteks on sürrealism, futurism, varane ekspressionism, Visnapuu, Talvik, Masing, ka varane Hiir, mitte aga Under ja Alver. See on selgelt manifesteeritud katse liikuda kaanonist väljapoole. Endisele eesti luule põhiteele, arbujalikule sümbolismile jäävad truuks vaid üksikud (Hirv, Kareva), kelle puhul on oluline ühispunkt manerismiga.

Vähemalt sama oluline on tõik, et luules tõuseb kesksse kohale keelega mängiv, keelt lõhkuv, keelt loov modernismipool. XX sajandi eesti luule on seni kõik keelekesksed modernismivariandid hooga välja sülitanud. Alles nüüd paistab, et seekord on asi pidama jäänud. Seda suundumust ei ole muutnud ka kümnendi keskel ja lõpus juurde tulnud autorid alates Elo Veest/Viidingust kuni NAK-i ja „Erakkonnani“.

Teine oluline muutus väljendub selles, et uued luuletajad ei aja enam isamaa asja. Seegi on täiesti uus eesti luule olek. Oodatud isamaaluulet ei tulnudki, luule poliitiline angažeeritus vähenes 90-ndatel veelgi. Isamaatunne jääb eelkõige amatööridele või laulusõnadesse. Isamaaluule asemele tuleb kümnendi lõpus Kesküla Vabariigi-luule ja see on hoopis midagi muud. Luule saab indiviidi ja pisirühma või hoopis mingi diskursuse või vaidlevate diskursuste eneseteadvuse väljendajaks (näit. Krulli klassikaline „Modern discourse“, mis on puhtalt ideoloogiline luuletus; Kivisildniku luule).

Eelnev oli minu silmis kõige olulisem muutus eesti luules. Alles seejärel on minu arvamus muutunud mööda oluline see, et uus luule on väga suure osas intertekstuaalne tekstide maailm (Krull, Kostabi, Selts, Kesküla jt). Küll olen ma sama meelt kui Väljataga, et seda tüüpi eesti luule kipub segaseks pudruks kokku vajuma.

Minu arust pole oluline, et suur osa sellest uuest luulest on kesine. Kui ma midagi ette heidaksin, siis mitte seda, et mõnikord ei tule välja, on igav ja kistud (minu meelest on väga kistud ja punnitatud ka näiteks Laabani keelemängud). Hoopis olulisem etteheide on see, et murrang pole piisavalt sügav. Kui Krull kirjutab Kesküla luulest või oma luule teooriatest, siis paistab asi väga radikaalne. Kui lugeda aga mõlema tekste, siis näed, et arbujalik maailm kumab ikka keset luuletust läbi. Ja mitte teadliku mänguna.

Kui veel Väljataga pakutud maailmas jätkata, siis olen ma teist meelt mitme konkreetse asja hindamisel.

Mulle on olulised Kaplinski ja Contra ning kümnendi algupoole Krull ja Suman. Ning erinevalt Väljatagast mõjub Kesküla luule minule just oma massiga. Kui osa neid luuletusi mõnekaupa ajakirjades ilmus, tundusid nad üsna kehvad. Alles kokkupandult, ületades teatud kriitilise massi, hakkas masin tööle. Tõsi, selles suunas on nüüd tee ilmselt kinni, nii Keskülal endal kui ka teistel. Kivisildniku puhul aga on asi vastupidine. Ma hindan üksnes

mõnda tema teksti ja põhimõttelist masina loomist, aga suur mass ainult tüütab ega anna midagi juurde. Ja Tode „Mõõt“ jääb minu silmis üsna kolkunud tekstiks, mille pateetika ja sõnavohavus käivad mu arusaamadest hea luule kohta kaugelt mööda.

Oluline küsimus on, kas murrangu tulemused jäävad püsima või mitte. Sest see pole esimene kord, kui üritatakse end lahti murda vanast traditsioonist. Arvan, et jäävad. See luule on ikkagi modernistliku põhjaga ja tegelikult modernismi kaanonites liikuv luule. Ja esimest korda võime nüüd leida, et ka Eestimaal on kinnistunud modernism. Võime kõnelda vähemalt Tallinna suurlinnaelust. Kosmopolitism on saanud oluliseks ideoloogiaks. Esmakordselt on tekkinud võim ja ideoloogia, mis pole modernismivaenulikud või millel pole mingit võimu kirjanduse üle. Kirjandus pole enam kultuuri keskmes ega rahvusliku ideoloogia ja elu keskmes. Ta saab nüüd esmakordselt tegelda iseendaga. Ohud, mis luulet varitsevad, asuvad hoopis mujal.

Esimene probleem on minu meelest sama, millest kirjutas Väljataga. Meil on puudu palju luulevõimalusi, mis mujal on järele proovitud (ma ei arva küll, et kõik tema pakutu võiks mulle huvitav olla). Eesti luulel on alati olnud kaldumus kuidagi sarnastuda. Erinevaid laade ei ole. Kui need on olnud, siis ikka mõne luuletaja noorusaegadel, hiljem on ta neist kiiresti loobunud ning sulanud ühtsesse põhivoolu. Ma ei tea, miks see nii on. Kas sellepärast, et eesti luule on nii väike ja iga suund vajab teatud kriitilist massi, et elus püsida? Ka viimane kümnend paistab olevat samasugune.

Teine ja minule olulisem probleem on aga luule massi vähenemine kriitilise piirini, mis võib kaasa tuua luule kui institutsiooni surma. See on midagi muud kui luule liikumine perifeeriasse. Siin on koos mitu asja.

Olulisemad luuletajad avaldavad oma kogusid väga juhuslikus rütmis. Keskülal oli vahet kümmekond aastat. Pikka aega vaikus Sinijärv. Tode on kirjutanud viimase kümne aasta jooksul vaid ühe kogu. Kivisildnik on avaldanud juhuslikult. Krulli tippaeg sai vist kümnendi alguses läbi, Hirv kordab ennast, tema kogud kipuvad olema poolvalikkogud jne. Ainus pidev produtseerija on viimastel aastatel Contra. Muidu on luule mass ja rütm kaotanud järjepidevuse. Luule lengerdab.

Teine häda on selles, et luule tõmbub endasse. Suurem osa uusi juurdetulijaid ei ole pakkunud midagi põhimõtteliselt uut võrreldes kümnendi algusega, ja mis veel olulisem, on loobunud luulest kui tegutsemisest, kui teost. Nad manifesteerivad ennast juba ette marginaalsete, sissepoole pööratud rühmadena. Ja siit tulenebki küsimus luule tulevikust.

Kas tulevik ongi selline, et luulest saab oma eraelu elav mitteinstitutsionaalne nähtus? Või toimub see, mida ootab Väljataga: luulelaadide laiendumine, luule avardumine, hermeetilisuse vähenemine? Või hakkame tegema seda, mida mujal on ammu tehtud, nimelt laiendame kaanonit tagantjärele. Näiteks pole eesti luule siiani aktsepteerinud rocklaulu sõnu kui luulet, kuigi ingliskeelses maailmas on see tavaline asi (Üdi/Viiding kui rockluuletaja, Ott Arder, Villu Kangur). Või toimub hoopis luulekeskme nihkumine analoogiliselt sellega, mis on toimunud kunstis? Katseks on tehtud visuaalset

külge rõhutavaid raamatuid (ribaraamatud, mitmesugused postmodernismis taasleitud dadaistlikud nõksud kirjadega, konkreetne luule jms). See tähendab, et raamat nihkub kunsti suunas, nii nagu mitmed kunstisuunad on proovinud lisada oma pildimaailmale teksti. Tulemuseks võib olla kontseptualistlik luule või ka uutmoodi luulemaailma väljakujunemine, nii nagu kunstis tõusis tahvelmaali asemel keskmesse *performance*, meediakunst jms. (Siin on küll üks suur probleem. Väga harva on kunstnikud kasutanud professionaalsete kirjanike tekste. Enamasti leiab näituseruumides nende endi kirjutatud ja see on valdavalt allpool igasugust arvustust. Ja teisalt, ka kirjanusena väljapakutu puhul on sama häda. Tekstid ise kipuvad olema üsna vanapärased klišeed järelarbujalikust sümbolismist, mida üritatakse täiendada formaalsete kujundusnõksudega. Nii et tekst on mõlemal juhul nõrk. Ja see paneb niisuguste katsete puhul õlgu kehitama.)

PROOSA

1990. aastate luulepilt on küllalt selge, kuigi luule tulevik mõjub üsna tumedana. Proosaga on lood enam-vähem vastupidised. Miski ei osuta, et proosa kaotaks kuidagi oma institutsioonilisust või kaoks hoopis olematusse, kuid kümnendi proosamaailm näib mulle väga udune ja vastuoluline.

Kui luules on kaanoni keskmeks arbutate luule, siis romaanikaanoni kese on psühholoogiline realistlik romaan, milles on veidi ka modernismilt laenatud võtteid (natuke sisemonoloogi, natuke eksistentsialismifilosoofiat põhjaks), kirjakeelne ja hoolega õpitud stiil jms.

Selle kaanoni tugevust näitab samuti „Luubi“ romaanidetabel, kus ainus asi, mis võiks nooreestilikku kirjandusuuriat vihastada, on tippu paigutatud Lutsu „Kevade“. Seda on suurem osa kirjandusinimesi aastakümneid põlanud kui liiga lihtsat teost, mille on kirjutanud liiga noor ja poolharitud apteekrisell. Aga muidu püsib klassikaline kaanon väga tugevalt. Püsivad Tammsaare, Gailit ja isegi Wilde, sealhulgas „Külmale maale“. Ja sel taustal pole üllatav ka Tuglase kui romaanikirjaniku väga kõrge positsioon. Oluline murrang kaanonis on ideoloogilist ja retseptioonilist laadi.

Oma selget kohta pole leidnud sellised autorid, kelle retseptioon on olnud läbi nõukogude aja puudulik, segane või juhuslik (näiteks Mälk, Hindrey, osalt ka välisest autorid).

Praktiliselt kogu nõukogudeaegne kõrgeks kirjanduseks arvatu on kaanonist välja jäänud: Hint, Sirge, Krusten, Smuul, Kuusberg jne. Eriti hästi näitab ideoloogilist murrangut see, et 50 romaani seas pole ühtegi nõukogudeaegset sõjaromaani, ei Peegli ega Tuuliku omi, kuid on Kivika minu arvates kirjanduslikult täiesti nõrk „Nimed marmortahvil“.

Samas puuduvad ka sellised romaanid, mis maailmas kuuluksid modernismi tuuma (nagu Valtoni mitmel pool tõlgitud „Arvid Silberi maailmareis“). Modernismi poolelt on ikka kirjas üksnes kanooniline modernism, mis on võimalikult realismilähedane.

Kui paigutame 1990. aastate proosa sellele taustale, siis näeme üsna segast pilti. Üksikute teoste kaupa võttes on üsna palju head kirjandust (ei hakka siin kordama Väljataga tippkümme, millest ma suurema osaga nõus olen, välja arvatud Kender ja ehk ka Vint). Samal ajal on muutused palju väiksemad kui luules.

Suurim ja olulisim uus asi on minu silmis Kivirähki pillav absurdimaailm. Sellise kontsentratsiooniga absurdi kui „Ivan Oravas“ ma ausalt öelda ei olegi lugenud. Varasemast leiaks midagi võrreldavat Daniil Harmsilt, kuid hoopis lahjemas kontsentratsioonis. Kuid see on ühe autori geniaalsusele lähenev anne, millest kindlasti ei saa tuletada mingit suunda.

Samal ajal katsetavad mitmed autorid eri suunas, millest ei oska esialgu küll midagi välja lugeda (vrd. näiteks Kivirähki varast proosat ja „Liblikat“, Remsu erinevaid tekste jne). Ja arvan samuti nagu Väljataga, et postmodernistliku esoteeria pakutav kipub laiali lagunema. Ja mitte ainult Ehlvesti tekst. Hulk nooremaid, keda saab „Vikerkaarest“ ja ka „Loomingust“ lugeda, ei tõuse üldse varemest kõrgemale. Ilmselt kujutavad nad ette, et kui eriti segast panna, siis saab ka eriti sügav. Minu arust on see tee juba kolmkümmend aastat tagasi läbi ironiseeritud.

Kui luules on toimunud selge põlvkonnavahe, siis proosas on asi segasem. Kuigi ühe olulise keskme moodustavad uued tulijad Sauter, Kivirähk, Tode, Ehlvest, Öunapuu, on vanad tegijad siiski väga tugevalt konkurentsisis: Kross, Kaplinski, Saat, Remsu, Vint. Ja samuti tuleb öelda, et suur osa olulisi teoseid jätkab selgelt vana kaanonit (alates näiteks Krossist, Baturinist ja Saadist). Nii on proosas küll palju erisuunalisi katsetusi, kuid mitte tugevat avangardi nagu luules ja proosauuendused ei moodusta mingit kindlat muranguilmingut. Ainus, mis minu meelest seda proosat ühendab, on mõiste ülemineku-aeg.

On kaks proosanahtust, mis iseloomustavad aegu pärast suuri sotsiaalseid pöördeid: kasvab memuaristika ja esseistika ning neile toetuva proosa hulk ja proosas on ka lühitekstide aeg. Nii oli see Euroopas pärast Teist maailmasõda ja sama kehtib ka Eestis.

Suurem osa uutest esiletõusnud autoritest on kirjutanud kas novelle või lühiromaane, kusjuures need viimasedki on tihti nagu novellide kogud (Ehlvest, Kivirähk, Sauter, uustulnuk proosas Kaplinski). Võrdluseks: Esimese maailmasõja järel hakkasid suured romaanid tulema 1926. aastast. Seega võiks praegu juba midagi loota, eriti vanematelt kirjanikelt, kellest aga suur osa on lihtsalt vaikinud. Midagi olulist on viimasel ajal pakkunud üksnes Kross ja Remsu. Aga et proosas sünnivad pikad ja suured teosed tavaliselt vanemas eas, siis oleks vist rumal loota, et 30-aastased neid praegu kirjutaksid.

Suurte ühiskonnamuutuste järel on ikka saanud oluliseks publitsistika ja esseistika, mälestuslikud teosed, vanade arvete klaarimine kirjanduse kaudu, ajalooline proosa, mis Eestis püüab anda nn. tõepäraselt pilti aegadest, millest seni ei saanud kirjutada. Siia kuuluvad katsed oma vanu romaane tsenseerimatult uuesti välja anda või ümber kirjutada (nagu Mats Traadi ja

Heino Kiige romaanide uusväljaanded või Undi „Tere, kollane kass“). Siia kipuvad kuuluma ka sellised teosed, mis on kuidagi ajast väljas, pärinedes oma esteetikalt ja maailma vaatamise viisilt kusagilt väga raskesti kättesaadavast kohast ja ajast. Sellesse rühma asetub näiteks Kõivu proosa (ma olen väga nõus sellega, mida eelmise aasta „Loomingus“ nr. 12 kirjutas Kõivu proosast Jaak Rähesoo). Tavaliselt jääb sellest kõigest väga vähe järele juba mõni aasta hiljem. Kes huvitub veel Kiige „Mariast Siberimaal“ või Valtoni Siberi-lugudest — või mäletabki neid? Samasse musta kasti kukuvad edaspidi ilmselt ka romaanid keskealiste või vanemate kirjanike noorusajast (nagu Maimu Bergi „Ära“, Remsu asjaosalistele huvitav, kuid halvasti kirjutatud „Artur Magnussoni suur sõjasuvi“ jmt.). Sellest kirjandusest jääb kaanonisse vaid mõni oluline romaan, ehk Krossi poolmälestuslikud teosed juba tänu sellele, et Kross ise jääb igal juhul proosa üheks keskmeks. Aga see on ka kõik.

Uue situatsiooni teiseks tahuks on maailma avanemisega seotud probleemide läbikirjutamine, eelkõige see, mida tähendab eestlasele kohtumine kapitalistliku Läänega: kaupa täis vitriinid, idaeurooplase kadetus ja lääneeurooplase vanema venna mängimise soovid, eestlase senine kõrge enesehinnang ja selle lagunemine Euroopa perifeeriasse sattumisel, katsed ratsa rikkaks saada jne. Just see on olnud oluline teema nii arutlustes kui ka kirjanduses. See on Tode romaanide teema, sellest kõneleb Kenderi esikromaan, seda puudutavad ka Sauter jt.

Selles murrangus on koos kaks pisut erinevat asja. Ühel pool on omamoodi eatu ning ajatu valdkond. Sinna asetaksin Sauteri seksi ja ropendamised või Tode homoseksualismi ja inimese eneseotsimise probleemid. Need lood markeerivad ennekõike inimese probleeme siin ilmas ja alles seejärel ka eelnimetatud vabadust ning sellega seotud probleemistikku (Tode tegelaste Euroopa-suhted). Neis maailmades on midagi, mis ületab kitsaid ajapiire ja pakub midagi laiemat, kui on ühe väikese riigi väikeste inimeste probleemid aastal 1990.

Teine asi on üleminekuaja uute eluvaldkondade ja tegelastüüpide kirjandusse toomine. Sellest kipub kirjanduse uuendamiseks selgelt vähe olema. Mulle tundub aga, et ainult sellega on seletatav Kenderi hüsteeriline kiitmine, kelle esimene romaan jäigi mul pooleli. Ükskõik mis otsast vaadates algaja keskpärane katse. Ja mulle jäi ja jääbki ilmselt arusaamatuks nii autorile antud aastapreemia kui ka näiteks Väljataga väide, et Kender kirjutab „lõikavalt täpset“ teksti. Ilmselt me mõistame sõnade *lõikavalt täpne* all midagi täiesti erinevat. Aga üldisemalt arvan, et seda tüüpi teosed kaovad põhiosas samamoodi kirjanduse perifeeriasse nagu murrangu-eelset maailma kirjeldavad romaanid.

Servapidi kuuluvad siia ka uue põlvkonna oma probleeme ja oma maailma käsitlevad teosed (uue põlvkonna all mõtlen neid, kes ei pidanudki kokku pörkama vana ja uue maailma vahelise murranguga). See ainevald pole veel korralikult kirjandusse jõudnudki (tõsi, ma pole veel lugenud Kenderi „Yup-

piejumalat“ või Hirami „Mõru maiku“, mis väidetavasti peaksid sellest maailmast esimest aimu andma).

Ühte üleminekuajale viitavat probleemipundart võiks nimetada vabaks lastud vasika tundeks. Tegu on järelevõtuga Euroopa kirjanduses 1950.—1960. aastatel toimunud murrangule, mis tõi jõuliselt kirjandusse seksi, roppused, argikeelsed sõnad jms. See areng jäi eesti kirjanduses omal ajal pooleli või olematuks, mistõttu sellel teemal ongi nüüd palju arutatud. Oli diskussioon Kati Murutari „Naisena sündinud“ üle, pidev vaidlus Sauteri üle, mõttevahetus ropendamise asjus jms. Minu arust pole sellel diskussioonil mingit mõtet. Seegi on olnud lihtsalt järelevõtt maailmakirjandusele. Ja oleks rumal loota, et eesti autorid ja lugejad loeksid Lääne kirjandust ja vangutaksid pead: ei meil küll midagi niisugust teha ei sobi, see ei lähe kohe mitte.

Omaette küsimus on keel ja vorm. Vana, ühisele saladusele ehitatud kirjanduskeele mudel lagunes. Ja samal ajal muutus äkki tohutu kiirusega ka eesti keel ise. Kirjakeele autoriteet kahaneb, mitmesugused dialektid ja sotsiolektid muutuvad olulisemaks kui norminguline ühiskirjakeel jne.

Sedagi murrangut märgib mitmekesine segapuder kirjanduses. On argikeele sõnavara, ropendamist, keerulist metafüüsilist ja kaunist sümbolistlikku keelekasutust, võru murret, naisteajakirjade keelt jne. Kuid selge on see, et eesti proosa on suutnud läbi mängida ainult väikese osa keele võimalustest ja veel vähem on ta ise loonud mingeid uusi võimalusi.

Näiteks sotsiolekte pole korralikult kasutatud (erineva haridusega või eri rahvuslikku päritolu inimeste keel), suulise spontaanse kõne võtted praktiliselt puuduvad, argikeelest on ära pruugitud ainult natuke sõnavara, uus tekkiv arvutisuhtluse keel on kasutamata jne. Olulisim ja mõjuvaim keelemuudatus on argikeel Sauteri proosas. Aga sellegi kohta pean ütleva, et seni on kõige radikaalsem argikeele ja suulise kõne mallide tarvitaja eesti kirjanduses ikka vana Oskar Luts.

Ja lisaks olen sama meelt Väljataga ja Maie Kaldaga, kes kirjutasid maneerlikkuse või stilisatsiooni tõusust proosas. Ma pole küll hästi nõus toodud näidetega (näiteks Kivirähki „Liblikas“ ei kuulu minu silmis sellesse rühma), kuid olen põhimõtteliselt samal arvamusel, et proosa kipub loobuma oma keele ja stiili edasiarendamisest, edasiliikumisest. Ja see on kindlasti ohtlik, sest nagu ütlesin, niisugust olulist murrangut nagu luules pole proosas seni veel toimunud. (Omaette küsimus on, kas edaspidi üldse tuleb mingit selget ja kestvat kirjanduskeelt, nagu seni on olnud, või hakkavadki toimuma kiired muutused.)

Ja teisalt: kui varem oli just kirjandus see, mis kirjalikku keelt uuendas, siis nüüd tal seda rolli enam pole või vähemalt pole ta suutnud seda täita. Tegelikud kirjaliku keele uuendajad on olnud ajakirjandus ja arvutivõrk.

Kui Sartre võrgutas de Beauvoiri esimest korda, selgitas ta talle ka oma seksuaalfilosoofia põhimõtteid. Ta rääkis avameelselt oma soovist magada paljude naistega. Ta ütles, et tema kredo on „rändamine, polügaamia, läbipaistvus“. Ülikoolis oli üks sõber kunagi tähendanud, et de Beauvoiri nimi meenutab ingliskeelset sõna *beaver* (piiber), mis prantsuse keeles on *castor*. Sartre'ile oli de Beauvoir alati *Castor* või *vous* (teie), mitte iial *tu* (sina). Vahetevahel tundub, et Sartre nägi temas kõrgemat dresseeritud looma. Oma poliitikast, mis tähendas „vabaduse kehtestamist naiste suhtes“, on Sartre kirjutanud: „Castor võttis selle vabaduse vastu ning pidas sellest kinni.“ Ta kinnitas de Beauvoirile, et on olemas kahesugust armastust: „paratamatu armastus“ ja „juhuslik armastus“. Viimasel ei olnud tähtsust. Need, kellele see osaks langes, kujutasid enesest „perifeeriat“, Sartre'i tunded polnud neile kauem kui „kaheks aastaks välja üüritud“. Tema armastus de Beauvoiri vastu aga oli igavest, „paratamatut“ laadi; tema oli „keskne“, mitte „perifeerne“. Loomulikult oli de Beauvoiril täielik vabadus sama poliitikat järgida. Ta tohtis pidada perifeerseid armukesi, kuni vaid Sartre jäi tema keskseks, paratamatuks armastuseks. Ometi pidi mõlema suhetes valitsema „läbipaistvus“. See polnud midagi muud kui lihtsalt veel üks uus sõna seksuaalse „avameelsuse“ intellektuaalse mängu kohta, mida kohtasime ka Tolstoi ja Russelli puhul. Kumbki peab teisele rääkima sellest, mis tal on parajasti teoksil, kinnitas Sartre.

Nagu arvata võiski, tõi läbipaistvuse poliitika lõppkokkuvõttes kaasa üksnes rohkem ja veelgi räpasemat salatsemist. De Beauvoir üritas sellest küll kinni pidada, kuid ükskõiksus, millega Sartre võttis vastu uudised tema armulugudest, mis ilmselt jäid suuremalt jaolt ebamääraseks või leigeks, tegi talle kindlasti haiget. Sartre ainult naeris, kui de Beauvoir jutustas, kuidas teda oli võrgutanud Arthur Koestler; see lugu on olemas ka romaanis „Mandariinid“. Pealegi ei meeldinud läbipaistvuse poliitika sugugi kõigile, keda see puudutas. De Beauvoiri suurim perifeer, võiks koguni öelda, et tema elu suurim armastus, oli ameerika romaanikirjanik Nelson Algren. Kui Algren oli juba seitsekümmend kaks aastat vana ning nende armastusest oli järel vaid mälestus, jutustas ta ühes intervjuus, missugust raevu olid de Beauvoiri paljastused temas tekitanud. See, et temast „Mandariinides“ kirjutati, oli juba isegi halb küllalt, leidis Algren, kuid seal oli talle vähemasti antud teine nimi. Kuid oma autobiograafia teises köites „Parimad aastad“ (*La force de*

l'âge) ei nimetanud de Beauvoir mitte üksnes Algreni nime, vaid tsiteeris ka tema kirju — selleks oli Algren, olgugi vastumeelselt, andnud oma nõusoleku: „Kurat küll, armastuskirjad peaksid olema eraasi,“ ütles ta vihaselt. „Ma olen igal pool üle maailma litsimajades käinud ja nood naised seal panevad alati ukse kinni, olgu siis Koreas või Indias. Aga see naine lõi ukse lahti ja kutsus terve ilma ja ajakirjandusegi sisse.“ Ilmselt ärritas üksnes mõte de Beauvoiri käitumisest Algrenit väga, sest pärast intervjuueeriija lahkumist tabas teda raske südameatakk ning ta suri veel selsamal ööl.

Ka Sartre harrastas läbipaistvust, kuid ainult kindla piirini. Vestluste ja kirjade kaudu pidas ta de Beauvoiri oma uute tüdrukutega kursis. Näiteks: „See on esimene kord, kui ma magasin brünetiga, [---] ta on täis lõhnu, kummaliselt karvane, tal on ristluude kohal pisut musti karvu ja ta keha on valge, [---] keel on tal nagu *kazoo*, see rullub lõputult lahti ja ulatub puudutama mu kurgumandleid.“ Mitte ükski naine, olgu ta kui tahes „keskne“, pole küll vist iial soovinud lugeda midagi säärast mõne oma rivaali kohta. Kui Sartre oli 1933. aastal Berliinis ja de Beauvoir teda seal põgusalt külastas, teatas Sartre talle esimese uudisena, et on leidnud uue armukese, Marie Ville'i. Sartre'il oli nagu Shelleylgi lapsemeelne soov, et vana armastatu uue heaks kiidaks. Kuid ometi ei rääkinud Sartre kunagi kõike ära. Kui de Beauvoir, kes töötas suurema osa 1930-ndaist Rouenis õpetajana, temaga koos Berliinis või kusagil mujal peatus, andis Sartre talle kandmiseks abielusõrmuse. Lähemale de Beauvoir abielule ei jõudnudki. Neil oli oma salakeel. Hotellides registreerisid nad end kui *monsieur* ja *madame* Organatique või *mr.* ja *mrs.* Morgan Hattick, Ameerika miljonärid. Kuid mitte miski ei kinnita, et Sartre oleks kavatsenud de Beauvoiriga abielluda või pakkunud talle võimalust anda nende vahekorrale ametlikum ilme. Küll aga tegi ta, ilma et de Beauvoiril oleks sellest aimugi olnud, mitmel korral abieluettepaneku mõnele perifeersele daamile.

On selge, et niisugune elu oli de Beauvoirile vastukarva. Iialgi ei jõudnud ta niikaugale, et suhtuda Sartre'i armukestesse ükskõikselt. Ta ei sallinud Marie Ville'i. Veel vähem sallis ta järgmist, Olga Kosakiewiczit. Olga oli üks kahest õest (ka teisest, Wandast, sai Sartre'i armuke), liiatigi de Beauvoiri õpilane, mis tegi asja veelgi halvemaks. Sartre'i afäär Olgaga oli de Beauvoirile niivõrd vastumeelt, et ta tegi neist oma romaani „Kutsutu“ (*L'invitée*) tegelase ning mõrvas ta seal. Oma autobiograafias tunnistab ta: „Olin masenduses, et Sartre oli loonud niisuguse olukorra ning et Olga seda ära kasutas.“ De Beauvoir asus võitlusse: „Mul polnud kavatsustki loovutada temale suveräänset seisundit otse universumi keskel, mis oli alati kuulunud minule.“ Kuid ühelgi naisel, kes peab oma armastatust rääkima kui „universumi keskmest“, pole küllalt jõudu, et ta kõrvalehüppeid nurjata. Küll aga püüdis de Beauvoir neid oma kontrolli alla saada, hakates nendes ise kaasa lööma. Kolmekesi — Sartre, de Beauvoir ja tüdruk, tavaliselt emma-kumma üliõpilane — moodustasid nad kolmnurga, kus de Beauvoirile kuulus valvuri roll.

Tihti räägiti „lapsendamisest“. 1940. aastate esimesel poolel oli Sartre'i kaldumus oma naistudengeid võrgutada juba ohtlikult kuulus. Õelas „Kinnise kohtu“ pihta sihitud arvustuses kirjutas Robert Francis: „Me kõik tunneme *monsieur* Sartre'it. Ta on kummaline filosoofiaõppejõud, kes on spetsialiseerunud oma tudengite aluspesu uurimisele.“ Aga kuna de Beauvoiri õpilaste seas oli meeldivaid neide palju rohkem, leidis Sartre suurema osa oma ohvreid just tema tudengite hulgast; tundub, et ajuti oli de Beauvoir sama hästi kui kupeldaja rollis. Samuti sõlmis ta, ajendatuna ebamäärasest ihast neis armusuhetes mitte kõrvaltvaatajaks jääda, ka ise tüdrukutega lähedasi suhteid. Üks niisugune tüdruk oli Nathalie Sorokine, vene pagulaste tütar ning de Beauvoiri parim õpilane Lycée Molière'is Passys, kus de Beauvoir oli sõja ajal õppejõud. 1943. aastal esitasid Nathalie vanemad de Beauvoirile ametliku süüdistuse alaealise võrgutamises; see oli tõsine kriminaalkuritegu, mille eest võidi määrata vanglakaristus. Asjasse sekkusid ühised sõbrad ja lõpuks kriminaalasja ei algatatud. Kuid de Beauvoir vallandati ülikoolist ning talt võeti kogu eluks õigus õpetada Prantsusmaa koolides.

Sõja ajal sai de Beauvoirst peaaegu Sartre'i tõeline abikaasa: ta tegi süüa, õmbles, pesi tema pesu ja hoolitses rahaasjade eest. Kuid sõja lõppedes avastas Sartre ootamatult, et on rikas ja ümbritsetud naistest, keda tõmbab ligi tema vaimuhiiglase kuulsus ja sama tihti ka tema raha. 1946. aasta oli tema seksuaalsete vallutuste tipp ning tähistab seksuaalse läheduse lõppu tema ja de Beauvoiri vahel. „Üsna varakult,“ nagu on öelnud John Weightman, „leppis de Beauvoir vaikides vanema, seksuaalselt tagasitõmbunud pseudoabikaasa rolliga Sartre'i pulbitseva haaremi ääremail.“ Ta torises „kõige selle raha pärast, mis nende peale kulutatakse“. Murega märkas ta, et mida vanemaks sai Sartre, seda nooremaks muutusid tema tüdrukud — seitsmeteist- ja kaheksateistaastased, keda Sartre ametlikult „lapsendada“ tahtis, mis oleks tähendanud, et nad pärivad tema kirjastamisõigused. De Beauvoir võis anda neile nõu ja hoiatada ohu eest, nagu tegi Helene Weigel Brechti armukestega, ehkki temal ei olnud sakslanna ametlikku abikaasastaatust. Talle valetati pidevalt. 1946. ja 1948. aastal, kui Sartre reisis Põhja- ja Lõuna-Ameerikas, andis ta de Beauvoirile üksikasjaliku ülevaate kirglikust armuloost kellegi Doloresega; ning kuigi Sartre rääkis, et tüdruku „kurnav kirg“ teda väsitab, oli ta tegelikult teinud tüdrukule abieluettepaneku. Siis tulid Boris Viani mesiblond naine Michelle, Olga kaunitarist õde Wanda, eksootiline blond näitlejatar Evelyne Rey, kellele Sartre kirjutas ühe rolli oma viimases näidendis „Altona vangid“ (*Les Séquestrés d'Altona*); Arlette, kes oli vaid seitseteist, kui Sartre talle külge lõi — teda vihkas de Beauvoir kõige rohkem —, ning noor kreeklanna Hélène Lassithiotakis. 1950-ndate lõpul oli Sartre'il vahepeal neli armukest korraga: Michelle, Arlette, Evelyn ja Wanda, ning de Beauvoir veel lisaks; ja ta pettis neid kõiki nii või teisiti. Oma „Dialektilise mõistuse kriitika“ (*Critique de la raison dialectique*, 1960) pühendas Sartre avalikult de Beauvoirile, kuid samal ajal laskis ta Gallimard'i kirjastusel valmistada

kaks privaateksemplari pühendusega „Wandale“; ning kui esietendus „Altona vangid“, kinnitas Sartre nii Wandale kui ka Evelyne'ile, et on näidendi pühendanud just temale.

Üks põhjus, miks de Beauvoir neid noori naisi ei sallinud, oli tema veendumus, et nad õhutavad Sartre'it liialdustele — mitte ainult suguelu, vaid ka joomise ja narkootikumide vallas. 1945.—1955. aastani tegi Sartre tohtus koguses kirja- ja muud tööd, ning et selle kõigega hakkama saada, suurendas pidevalt sissevõetava alkoholi ja barbituraatide hulka. 1954. aastal Moskvas varises ta liigjoomise tõttu kokku ning tuli kiires korras nõukogude haiglasse toimetada. Olles toibunud, kirjutas ta ometi ka edaspidi kolmkümmendnelikümmend lehekülge päevas ja võttis tihtipeale sisse terve klaastuubi „Corydrane'i“ tablette (1971. aastal ohtlikkuse tõttu müügil kõrvaldatud ravim), et jõudu jätkuks. Näib küll nii, et raamat dialektilisest mõistusest on suuremalt jaolt kirjutatud ühtaegu alkoholi- ja medikamendiuimas. Sartre'i biograaf Annie Cohen-Solal on öelnud, et Sartre jõi kahetunnistel lõunasöökidel „Lippis“, „Coupole'is“, „Balzaris“ või mõnes muus lemmikpaigas tihti kvardi veini, ning tema arvestuse järgi moodustasid tollal Sartre'i igapäevase stimulantide annuse kaks pakki sigarette, mitu piibutäit musta tubakat, kvart alkoholi (enamasti veini, viina, viskit ja õlut), 200 milligrammi amfetamiine, viisteist grammi aspiriini ja mitu grammi barbituraate, lisaks kohv ja tee. De Beauvoir oli Sartre'i noorte armukeste vastu tegelikult ülekohtune. Nad kõik püüdsid Sartre'it ümber kasvatada ning kõige visam oma püüdlustes oli noorim, Arlette, kes pressis Sartre'i käest välja isegi kirjaliku lubaduse, et too ei puuduta enam iial „Corydrane'i“, tubakat ega alkoholi — muidugi murdis Sartre seda lubadust otsekohe.

Sartre'i elus, mis oli täis jumaldavaid, kuigi enamasti tujutsevaid naisi, ei jäänud meestele kuigi palju ruumi. Tal oli trobikond meessekretäre, kellest mõned, nagu näiteks Jean Cau, olid vägagi võimekad. Sartre'it ümbritses alati noorte meesintellektuaalide ring. Kuid kõik need mehed olid sõltuvad tema palgast, toetusest või soosingust. Sartre ei suutnud kuigi kaua taluda mehi, kes olid temaga vaimult võrdsed, temaga ühevanused ja sama küpsed ning võinuksid tema tihtipeale logisevad ja sõnaohtrad argumendid iga hetk kummutada. Nizan tapeti enne, kui nad oleksid jõudnud tülli minna, kuid kõigi teistega rikkus Sartre suhted: Raymond Aroniga (1947. aastal), Arthur Koestleriga (1948), Merleau-Pontyga (1951), Camus'ga (1952), kui mainida vaid kõige tuntumaid.

Tüli Camus'ga oli sama äge kui vaen Rousseau ja Diderot', Voltaire'i ja Hume'i või Tolstoi ja Turgenevi vahel — ning erinevalt viimastest lepituseni ei jõutud. Tundub, nagu oleks Sartre kadestanud Camus' head välimust, mis tolle naiste silmis ülimalt ahvatlevaks tegi, ning tema ehedat jõudu ja algupära romaanikirjanikuna: „Katk“ (*La Peste*), mis ilmus 1947. aasta juunis, võlus noori jäägitult ning 350 000 eksemplari müüdi kiiresti läbi. „Les Temps modernes“ kritiseeris pisut romaani ideoloogiat, kuid sõprus jäi ebakindlana püsima. Kui Sartre liikus vasakule, muutus Camus iseseisvamaks. Teatavas

mõttes saavutas ta samasuguse positsiooni nagu Orwell Inglismaal: ta võttis sõna kõikide autoritaarsete süsteemide vastu ning hakkas Stalinis nägema sama mõõtu kurjust nagu Hitleris. Orwelli kombel ja vastupidi Sartre'ile oli ta järjekindlalt arvamusel, et inimesed on tähtsamad kui ideed. De Beauvoir on kirjutanud, et 1946. aastal usaldas Camus talle: „Meil, sinul ja minul, on niipalju ühist, et üksikisikud tähendavad meile kõige rohkem. Me eelistame konkreetset abstraktselt, inimesi doktriinidele. Me asetame sõpruse poliitikast kõrgemale.“

Südamepõhjas võis de Beauvoir temaga ju nõustuda, aga kui Camus' raamat „Mässav inimene“ (*L'Homme révolté*) tõi aastail 1951—1952 kaasa suhete lõpliku katkemise, siis asus ta loomulikult Sartre'i leeri. Sartre ja tema järgrid „Les Temps modernes'ist“ pidasid raamatut kallaletungiks stalinismile ning otsustasid selle ette võtta kahes järgus. Kõigepealt ässitas Sartre üles noore Francis Jeanson, kes oli tollal vaid kahekümne üheksa aastane, märkides toimetuse koosolekul, kus otsus vastu võeti: „Ta on küll kõige karmim, kuid ta jääb vähemalt viisakaks.“ Pärast Camus' vastust kirjutas Sartre ise pika ja erakordselt vastiku sõimuartikli, mis oli adresseeritud isiklikult Camus'le: „Teid on võtnud oma võimusesse vägivaldne ja rituaalilembene hirmuvalitsus, mis toetub abstraktselt bürokraatialle ning teeskleb, et valitseb moraalinormide kohaselt“; Camus'd piinavat „haavatud edevus“ ja ta olevat laskunud „väiklase kirjanikevahelise tülini“; „Teie sünge kõrkus ja haavatavus ei ole kunagi julgustanud inimesi teile näkku ütleva ilustamata tõtt“. Selleks ajaks olid Sartre'i selja taga juba kõik organiseerunud pahemäärmuslased ja tema rünnak tegi Camus'le tõsist kahju; võib-olla tegi see ka haiget — Camus oli tõepoolest kergesti haavatav inimene ning aeg-ajalt masendas tüli Sartre'iga teda väga. Teinekord ta aga üksnes naeris ja nägi Sartre'is naljanumbrit — „meest, kelle ema peab tema eest tulumaksu maksma“.

Sartre'i võimetus pidada sõprust ühegi temaga intellektuaalselt võrdväärse mehega seletab ka tema poliitiliste vaadete püsimatust, seosetust ja taoti ka lausa kergemeelsust. Tõde on selles, et oma olemuselt ei kuulunud Sartre poliitika loomariiki. Kuni neljakümne aasta vanuseni ei olnud tal mingeid järjekindlaid poliitilisi vaateid. Pärast seda, kui Sartre oli lahti öelnud sellistest meestest nagu Koestler ja Aron, kellest olid 1940-ndate lõpuks kujunenud poliitiliselt kaalukad tegelased, võis ta juba toetada ükskõik keda ja ükskõik mida. Aastail 1946—1947, kui Sartre oli oma tohutust mõjust noorte seas vägagi teadlik, oli ta segaduses, missugust parteid toetada, kui üldse toetada. Tundub, nagu oleks ta uskunud, et intellektuaalil on teatav moraalne kohustus olla „tööliste“ poolt. Sartre'i häda aga oli selles, et ta ei tundnud ühtegi töölist ega teinud üldse katsetki nendega tutvuda, kui välja arvata tema erksa vaimuga sekretär Jean Cau, keda tema proletaarse päritolu ning tugeva Aude'i aktsendi tõttu võis tõesti töölislikeks pidada. Tuleks vist toetada parteid, mida pooldab suurem osa töölisi? 1940. aastate Prantsusmaal tähendas see kommuniste. Kuid Sartre ei olnud marksist: õigupoolest oli see rõhutatult individualistlik filosoofia, mida ta jutlustas, lausa otsene vastand marksismile.

Ometigi ei suutnud Sartre isegi 1940. aastate lõpus sundida ennast kommunistlikku parteid või staliniste hukka mõistma — see oligi üks põhjus, miks ta Aroni ja Koestleriga tülli läks. Sartre'i endine õpilane Jean Kanapa, kellest nüüd oli saanud juhtiv kommunistlik intellektuaal, kirjutas tülga- tusega: „Ta on ohtlik elukas, kellele meeldib marksismiga flirtida — sest ta ei ole Marxi lugenud, kuigi teab üldjoontes, mida marksism endast kujutab.“

Sartre'i ainsaks positiivseks sammuks võib pidada tema abi Demokraatliku Revolutsioonilise Ühenduse (*Rassemblement Démocratique Révolutionnaire*), vasakpoolse mittekommunistliku külma sõja vastase liikumise organiseerimisel 1948. aasta veebruaris. Liikumine üritas kaasa tõmmata kogu maailma haritlasi — Sartre nimetas seda „Vaimu Internatsionaaliks“ — ning selle juhtmõtteks oli Euroopa ühtsus. „Euroopa noored, ühinege!“ kuulutas Sartre oma kõnes 1948. aasta juunis. „Kujundage omaenda saatust! [...] Luues Euroopa, loob see uus põlvkond demokraatia.“ Aga kui Sartre oleks tõesti tahtnud Euroopa asja edendada ja ajalugu teha, oleks ta võinud toetada Jean Monnet'd, kes tollal pani aluse liikumisele, millest kümme aastat hiljem kasvas välja Euroopa Ühendus. Kuid see oleks tähendanud, et tuleb pöörata suurt tähelepanu majanduslikele ja administratiivsetele üksikasjadele, ning see polnud Sartre'i puhul mõeldav. David Rousset, kes võttis koos Sartre'iga osa RDR-i organiseerimisest, pidas teda igatahes täiesti kasutuks: „...oma kirkale mõistusele vaatamata elas ta maailmas, millel ei olnud midagi ühist reaalsusega.“ Rousset' väitel oli Sartre „alati tohutult kütkestatud ideede mängust ja liikumisest“, kuid tegelikud sündmused pakkusid talle vähe huvi: „Sartre elas õhulossis.“ Kui 1949. aasta juunis toimus esimene parteikongress, polnud Sartre'it kusagilt leida: ta oli Doloresega Mehhikos ja püüdis tüdrukut veenda endaga abielluma. RDR hajus lihtsalt laiali ning Sartre kandis oma kõikva tähelepanu üle Gary Davise absurdsele Maailmakodanike Liikumisele. Suur romaanikirjanik ning terava keelega sõltumatu katoliiklane François Mauriac andis Sartre'ile tollal avalikult päris mõistlikku nõu, korrates Rousseau pettunud sõbratari põlglikku nõuannet: „Meie filosoof peaks kuulama mõistuse häält — jäta poliitika, Zanetto, *e studia la matematica!*“

Aga Sartre hakkas tegelema hoopis homoseksuaalist varga Jean Genet'ga, osava petisega, kes äratas sügavat huvi Sartre'i loomuse kergeusklikus pooles, selles pooles, mis vajas mingit usu aseainet. Sartre kirjutas Genet'st tohtu paksu ja naeruväärse, peaaegu 700-leheküljelise raamatu, mis kujutas endast tegelikult ülistuslaulu antinomianismile, anarhiale ja seksuaalsele sidumatussele. Nagu arvavad tema mõistlikumad sõbrad, lakkas Sartre just siinkohal olemast tõsine, süstemaatiline mõtleja ning temast sai intellektuaalne sensatsioonikütt. Kummaline on see, et de Beauvoir, kes oli ometi ratsionaalsem ning mõneski mõttes nägi välja, rõivastus ja mõtles nagu vanamoodne koolipreili, suutis väga vähe ette võtta, et Sartre'it säärase narritempude eest hoida. Ent de Beauvoir ei soovinud ilma jääda Sartre'i armastusest ning oma positsioonist tema õukonnas — nagu John Weightman on öelnud, oli ta *madame* de Maintenon oma Louis XIV kõrval — ning Sartre'i joomise ja

tabletisöömise ja tal muret isegi palju. De Beauvoir mõistis, et peab Sartre'iga kõik kaasa tegema, et säilitada tema usaldust. Nii sai de Beauvoirist pigem Sartre'i jälgendaja kui tema mentor: ta kinnitas mehe väärarusaamu ja võimendas tema rumalust veelgi. Poliitilist taipu oli tal sama vähe kui Sartre'il ja ta hakkas maailmasündmustest rääkima samasuguseid mõttetusi.

1952. aastal lahendas Sartre oma dilemma kommunistliku partei suhtes ning otsustas seda toetada. See otsus põhines tunnetel, mitte mõistusel, ning johtus osalemisest kommunistide agitpropaganda kampaaniates: Henri Martini juhtumis (Martin oli sõjalaevastiku madrus, kes saadeti vanglasse, kuna ta keeldus osalemast Indo-Hiina sõjas) ning Kommunistliku Partei organiseeritud väljaastumistes ameeriklasest NATO ülemjuhataja kindral Mathew Ridgway vastu, mis jõhkralt maha suruti. Nagu paljud juba tollal aiasid, oli kommunistide organiseeritud Martini vabastamiskampaania tulemuseks vaid see, et võimud hoidsid teda vangis kauem kui esialgu kavatsesid; Kommunistlik Partei sellest ei hoolinud — Martini vangishoidmine sobis tema eesmärkidega —, kuid Sartre'il oleks võinud rohkem mõistust olla. Tema poliitilise läbinägelikkuse taset näitab seegi, et ta süüdistas diktatuuri kehtestamises peaminister Antoine Pinayd, vana kooli parlamentaarset konservatiivi. Sartre ei näidanud mitte kunagi üles vähimatki arusaamist parlamentaarsest demokraatiast või sellekohast huvi, entusiasmist rääkimata. Vabaduse all ei mõelnud ta kindlasti mitte hääleõigust mitmeparteiühiskonnas. Mida ta siis selle all õigupoolest mõtles? Sellele küsimusele on juba raskem vastust leida.

See, et Sartre astus kommunistidega 1952. aastal ühte rivi, ei ole seletatav mitte mingi loogikaga. Just sel ajal tulid päevavalgele ja said Läänes üldiselt teatavaks Stalini kohutavad kuriteod ning kommunistlikust parteist lahkus hulgakaupa vasakintellektuaale. Nii avastas Sartre varsti, et peab lausa pea peal käima. Stalini surmalaagrite ebamugavat teemat ta ei puudutanud ning õigustas oma vaikimist väidetega, mis olid täielikus vastuolus tema kohustatuse manifestiga „*Les Temps modernes*’is“. „Kuna meie ei olnud partei liikmed ega selle tunnustatud pooldajad,“ püüdis ta end haledalt õigustada, „siis ei olnud meie kohus kirjutada nõukogude töölaagritest; meil oli vabadus hoiduda sekkumast vaidlustesse selle süsteemi olemuse üle, juhul kui ei toimu mingeid ühiskondlikult olulisi sündmusi.“ Samamoodi sundis Sartre end vaikima Slánský ja teiste tšehhi juudisoost kommunistide protsesside õudustest Prahas. Ning mis veel hullem, Ülemaailmse Kommunistliku Rahuliikumise absurdsel konverentsil Viinis 1952. aasta detsembris nõustus ta mängima dresseeritud karu. Ta lõimitas Fadejevi ees, kes oli nimetanud teda hüääniks ja šaakaliks, ning teatas konverentsi delegaatidele, et tema elu kolm kõige olulisemat sündmust on 1936. aasta Rahvarinne, Prantsusmaa vabastamine ja „see konverents“ — mis oli jultunud vale — ning, mis pole sugugi vähem oluline, keelas kompartei bosside nõudmisel oma kunagise antikommunistliku näidendi „Räpased käed“ (*Les Mains sales*) etendusel Viinis.

Mõnedki Sartre'i teod ja väited nende nelja aasta jooksul, mil ta järjekindlalt toetas kommunistlikku parteid, tunduvad peaaegu uskumatud. Nii nagu Bertrand Russell meenutab ka Sartre meile Descartes'i sententsi eba-meeldivat tõde: „Miski ei ole nii absurdne või uskumatu, et üks või teine filosoof ei võiks seda väita.“ 1954. aasta juulis, pärast Venemaa-reisi, andis ta kahetunnise intervjuu kommuniste soosiva „Libérationi“ reporterile. See on kõige orjameelsem Nõukogude riigi kirjeldus ühe Lääne suurvaimu poolt pärast G. B. Shaw' kurikuulsat 1930. aastate alguse reisi. Sartre väitis, et Nõukogude kodanikud ei reisi tõesti, kuid mitte sellepärast, et keegi neile takistusi teeks, vaid sellepärast, et nad ei soovi lahkuda oma võrratult kodumaalt. „Nõukogude kodanikud,“ kinnitas Sartre, „kritisereivad oma valitsust palju rohkem ja palju tõhusamalt kui meie.“ Tõepoolest, väitis ta, „Nõukogude Liidus valitseb täielik kriitikavabadus“. Aastaid hiljem möönis ta oma valelikkust: „Pärast oma esimest külaskäiku Nõukogude Liitu 1954. aastal ma valetasin. Tegelikult on „vale“ võib-olla liiga karm sõna: ma kirjutasin artikli [---], kus ütlesin Nõukogude Liidu kohta palju sõbralikke sõnu, mida ma ise ei uskunud. Tegin seda osalt sellepärast, et minu meelest ei ole viisakas hakata oma võõrustajaid mustama, niipea kui oled koju tagasi jõudnud, ning osalt sellepärast, et ma ei teadnud, milline on Nõukogude Liidu ja minu vaadete tegelik vahekord.“

„Tuhandete noorte vaimse juhi“ suust on see kummaline ülestunnistus; ning pealegi täpselt niisama võlts kui tema varasemad valed, sest tol ajal juhindus Sartre teadlikult ja vabatahtlikult kommunistliku partei eesmärkidest. Tõtt-õelda oleks inimlikum tõmmata loor mõnedegi Sartre'i väidete ja tegude ette aastail 1952—1956.

1956. aastaks oli Sartre'i maine niihästi Prantsusmaa kui ka ülejäänud maailma avalikkuse silmis langenud väga madalale ning see ei saanud talle märkamatuks jääda. Ta kasutas Nõukogude invasiooni Ungarisse kergendustundega põhjusena või vähemasti ettekäändena Moskvast ja Kommunistlikust Parteist lahkulöömiseks. Samuti kasutas ta vastuhakku puhkevale Alžeeria sõjale — eriti veel seejärel, kui de Gaulle'i naasmine võimu juurde 1958. aastal oli talle kätte mänginud sobiva vihkamisobjekti — kui üldtunnustatult õilsat üritust, et võita tagasi oma mõjujõud sõltumatute pahempoolsete ja eelkõige noorte seas. Mingil määral oli see manööver siiras. Ja teataval määral see ka õnnestus. Sartre'il oli „hea“ Alžeeria sõda, nii nagu tal oli olnud „hea“ Teine maailmasõda. Erinevalt Russellist ei õnnestunud tal küll end arreteerida lasta, kuigi ta püüdis hoolega. 1960. aasta septembris õnnestus tal veenda 121 haritlast alla kirjutama avaldusele, mis nõudis „õigust mitte kuuletuda [riigiametnikele, sõjaväele jne.] Alžeeria sõjas“. Neljanda Vabariigi valitsus oleks ta päris kindlasti trellide taha toimetanud, kuid Viienda Vabariigi juhtkond oli tunduvalt rafineeritum; seal andsid tooni kaks silmapaistvalt intelligentset ja haritud meest, de Gaulle ise ja André Malraux. Malraux ütles: „Parem laseme Sartre'il Concordia väljakul karjuda „Elagu [terroristid]“, kui asetame end tema vahistamiseга piinlikku olukorda.“ Viidates François

Villonile, Voltaire'ile ja Romain Rolland'ile, ütles de Gaulle valitsuskabineti ees, et intellektuaalid on targem puutumata jätta: „Need mehed tegid omal ajal palju pahandust, kuid on eluliselt tähtis, et me jätkuvalt austaksime mõtte- ja väljendusvabadust niivõrd, kuivõrd see on kooskõlas riigi seaduste ja rahvuse ühtsusega.“

1960. aastail veetis Sartre palju aega reisidel Hiinas ja Kolmandas Maailmas — mõiste, mille oli 1952. aastal kasutusele võtnud geograaf Alfred Sauvy, kuid mille tõi laia käibesse Sartre. Temast ja de Beauvoirist said tuntud tegelased, neid pildistati alailma mõne Aafrika või Aasia diktaatoriga vestlemas — Sartre'il seljas oma Esimese Maailma ülikonnad ja särgid, de Beauvoiril koolipreilikampsunid, mida elustasid „etnilised“ seelikud ja rätid. Sartre'i jutud teda külla kutsunud režiimide kohta ei olnud palju targemad ülistustest, mida temalt oli pärvinud Stalini Venemaa, kuid võeti siiski paremini vastu. Castro kohta ütles ta: „See Kuuba revolutsiooni rüpest kerkinud maa kujutab enesest otsest demokraatiat.“ Tito Jugoslaavia kohta: „Siin on minu filosoofiast saanud reaalsus.“ Nasseri Egiptuse kohta: „Tänini olen ma keeldunud mainimast sotsialismi ühenduses Egiptuse režiimiga. Nüüd ma tean, et olen eksinud.“ Eriti soojalt jagas Sartre kiitust Mao Hiinale. Ameerika „sõjakuriteod“ Vietnamis mõistis ta lärmakalt hukka ning Ameerikat võrdles ta natsidega (kuid nendega oli Sartre võrrelnud ka de Gaulle'i, unustades, et kindral pidas nendega sel ajal sõda, kui okupeeritud Pariisis lavastati Sartre'i näidendeid). Nii Sartre kui ka de Beauvoir jäid üha Ameerikavastasteks: 1947. aastal, pärast üht Ameerika-reisi, oli de Beauvoir kirjutanud „Les Temps modernes'ile“ naeruväärse artikli, mis kubises naljakatest õigekirjavigadest („Greenwich Village“, „Max Tawin“ [Max Tawain], „James Algee“) ja totratest väidetest — nagu näiteks, et Viienda avenüü poodides võivad käia ainult rikkad; artiklis ei vasta tõele peaaegu ükski väide ning sellest sai Mary McCarthy tabava kriitika märklaud. Nüüd, 1960-ndail, mängis Sartre juhtrolli Bertrand Russelli halva kuulsusega „Sõjakuritegude Tribunalis“ Stockholmis. Ühelgi neist tühisevõitu tegudest ei olnud maailmale erilist mõju; need üksnes kahandasid iga Sartre'i vähegi tõsisema sõnumi kaalu.

Kummatigi oli nõuandeil, mida Sartre oma imetlejatele Kolmandas Maailmas jagas, ka tumedam külg. Kuigi ta ise polnud tegudeinimene — üks Camus' hävitavamaid torkeid oli, et Sartre „üritab tugitoolis istudes ajalugu teha“ —, õhutas ta alati tegutsema teisi, ning teod tähendasid tavaliselt ikka vägivalda. Sartre'ist sai Frantz Fanoni patroon — seda Aafrika ideoloogi võib pidada kaasaegse musta Aafrika rassismi rajajaks — ning ta kirjutas Fanoni vägivallapiiblile „Äraneetute maailm“ (*Les Damnés de la terre*, 1961) eessõna, mis on verejanulisemgi kui raamat ise. Sartre kirjutas, et mustale mehele „tähendab eurooplase mahalaskmine kahe linnu tabamist ühe kiviga, rõhuja ning rõhutu hävitamist samal ajal“. See oli eksistentsialismi viimane sõna: vabanemine mõrva läbi. Just Sartre võttis tarvitusele (saksa filosoofiast leitud) sõnavara, mis samastas kehtiva korra vägivallaga (näit. „institutsiona-

liseeritud vägivald“), ja niisiis oli tapmine selle kukutamisel õigustatud. Ta väitis: „Minu põhiprobleemiks on selle teooria ümberlukkamine, mille järgi pahempoolsed ei tohiks vägivaldale vastata vägivallega.“ Pangem tähele: mitte lihtsalt „probleemiks“, vaid „põhiprobleemiks“. Kuna Sartre'i kirjutised olid eelkõige noorte hulgas laialt levinud, siis sai temast mitmete alates 1960. aastate lõpust ühiskonda vapustanud terrorismiliikumiste akadeemiline ristisa. Sartre ei aimanud — aga targem inimene oleks seda aimanud —, et vägivald, mida tema oma filosoofiaga julgustab, osutub enamasti mustade vägivaldaks mustade, mitte valgete vastu. Kui ta aitas Fanonil mässule õhutada Aafrikat, aitas ta kaasa ka kodusõdadele ja massimõrvadele, mis on seda kontinenti laastanud 1960. aastate kesksaigast kuni tänase päevani. Kagu-Aasias, kus oli lõppemas Vietnami sõda, oli Sartre'i mõju veelgi hukatuslikum. Neid võikaid kuritegusid, mis Kambodžas pandi toime pärast 1975. aasta aprilli ning mis tõid surma viiendikule kuni kolmandikule kogu maa elanikkonnast, organiseeris rühmake prantsuse taustaga intellektuaale, keda tunti Angka Leu (Kõrgema Organisatsiooni) nime all. Selle rühmituse kaheksast juhust olid viis õpetajad, üks ülikooli professor, üks riigiametnik ja üks majandusteadlane. 1950. aastail olid nad kõik õppinud Prantsusmaal, kus nad polnud mitte üksnes kuulunud kommunistlikku parteisse, vaid ahminud endasse ka Sartre'i doktriine filosoofilisest aktivismist ja „paratamatust vägivaldast“. Need massimõrvad olid Sartre'i ideoloogilised lapsed.

Sartre'i tegevusest tema elu viimasel viieteistkümnel aastal jääb öelda üpris vähe. Peaaegu nagu Russell üritas temagi meeletult püsida avangardis. 1968. aastal asus ta taas üliõpilaste poolele, nagu oli teinud juba oma õppejõupõlve algusest peale. Neid, kes 1968. aasta maikuu sündmustest auga välja tulid, on üpris vähe — Prantsusmaal oli väljapaistvaks erandiks Francis Aron — ja seetõttu ei vääri Sartre'i vääritu käitumine ehk eraldi hukkamõistu. Radio Luxembourg'ile antud intervjuus tervitas ta üliõpilasbarrikaade sõnades: „Vägivald on ainus, mis on jäänud tudengitele, kellest pole veel saanud osa oma isade süsteemist. [...] Praegu esindavad üliõpilased meie tahtejõuetus Läänes ainsat süsteemivastast jõudu, [...] see, missuguse kuju nende võitlus peaks võtma, on tudengite endi otsusutada. Me ei või kujutledagi, et oskaksime neile ses asjas nõu anda.“ See väide kõlas kummaliselt mehe suust, kes oli viimased kolmkümmend aastat jaganud noortele tegevusjuhiseid. Alpusi tuli ette teisigi: „Teie tegevuses,“ märkis ta tudengitele, „on huvitav just see, et ta annab võimu fantaasia kätte.“ Ka Simone de Beauvoir sattus kiiresti eufooriasse. Ta kinnitas vaimustusega, et kõikidest „hulljulgetest“ loosungitest, mida tudengid on Sorbonne'i seintele maalinud, „liigutab“ teda kõige enam see, mis väidab, et „keelata on keelatud“. Sartre alandus selleni, et ta intervjuu üliõpilastele efemeerselt liidrit Daniel Cohn-Bendit'd ning avaldas usutluse kahes „Le Nouvel Observateur“ artiklis. Tal oli tunne, et üliõpilastel on „sajaprotsendiliselt õigus“, kuna režiim, mida nad lammutavad, on „argpüksluse poliitika, [...] kutse mõrvale“. Suurem osa artiklist oli pühendatud

rünnakule tema endise sõbra Aroni vastu, kes peaaegu ainsana sel hullumeelsel ajal ei kaotanud pead.

Sartre ei olnud südamega selle veiderdamise juures. Aktiivsesse tegevusse tõmbasid teda noored jüngrid. Kui Sartre 20. mail Sorbonne'i ringauditooriumis tudengite ette ilmus, nägi ta välja nagu vana mees; ere valgus, suits ja „Jean-Pauliks“ kutsumine, mida tema jüngrid poleks kunagi sõandanud teha, ajasid ta segadusse. Tema sõnavõtt oli üsna mõttelage ning lõppes sõnadega: „Nüüd lähen ma minema. Ma olen väsinud. Kui ma nüüd minema ei lähe, siis räägin ma teile veel igasuguseid totrusi kokku.“ Sartre'i viimasel esinemisel üliõpilaste ees 10. veebruaril 1969 viis teda rööpast välja üliõpilasjuhtide labane läkitus, mis anti talle üle enne tema kõne algust; selles oli öeldud: „Sartre, räägi selgelt, tee lühidalt. Meil on vaja läbi arutada ja vastu võtta palju määrusi.“ Niisuguseid nõuandeid polnud Sartre'il varem kuulda tulnud ja ta polnud ka võimeline neid järgima.

Selleks ajaks oli temas siiski tärnanud uus huvi. Nagu Tolstoi ja Russell suutis ka Sartre oma tähelepanu millelegi keskendada vaid lühikeseks ajaks. Tema huvi üliõpilasrevolutsiooni vastu kestis vähem kui aasta. Sellele järgnes sama põgus, kuid veelgi veidram katse samastuda „töölistega“, nende salapärase idealiseeritud olevustega, kellest ta oli küll palju kirjutanud, kuid kes ometi olid tal kogu elu käest libisenud. 1970. aasta kevadel tegid prantsuse vasakäärmuslased hilinevad katse algatada Euroopas Mao vägivaldse kultuuri-revolutsiooni järellainet. Liikumine hakkas kandma Vasakproletaarlaste nime ning Sartre nõustus sellega ühinema; teoreetiliselt sai temast koguni nende häälekandja „La Cause du peuple“ peatoimetaja — põhiliselt selleks, et politsei väljaannet ei konfiskeeriks. Vasakproletaarlaste sihid olid isegi Sartre'i maitsele piisavalt vägivaldsed — nad nõudsid tehaseomanike vangistamist ja parlamendisaadikute lintšimist — ning see liikumine oli rohmakalt romantiline, lapsik ja vägagi antiintellektuaalne. Sartre'ile ei leidunud seal õigupoolest kohta ning näib, et ta sai sellest ka ise aru, kui tähendas: „Kui ma seda aktivistidega semutsemist jätkan, tuleb mind varsti ratastoolis ringi kärutada ja ma jään kõigile ette.“ Ometi tõmbasid mõned noored jüngrid ta kaasa ning lõpuks ei suutnud ta poliitilise meelelahutustööstuse ahvatlustele ikkagi vastu seista. Nii saigi Pariis nautida vaatamängu, kuidas kuuekümne seitsme aastane Sartre, keda isegi de Gaulle (Sartre'i nõrdimuseks) kõnetab kui *Cher Maître*'it, müüb tänaval tahumatu keelepruugiga ajalehti ning topib tüdinud möödakäijaile lendlehti pihku. Selle tegevuse juures on teda jäädvustanud üks fotograaf Champs-Élysées'l 26. juunil 1970, tal on seljas uudne proletaarlaste riietus — valge sviiter, anorak ja kottpüksid. Sartre'il õnnestus end isegi arreteerida lasta, aga ei möödunud tundigi, kui ta vabastati. Oktoobris oli ta jälle oma sõiduvees — seisis Renault' tehase ees Billancourt'is bensiinivaadi otsas ja pidas tehasetöölisele ohtrasõnalist kõnet. „L'Aurore'i“ reportaaz oli põlglik: „Töölised ei tahtnud temast midagi teada. Sartre'i kogudus koosnes täielikult neist vähestest maoistidest, keda ta oli endaga kaasa toonud.“ Kaheksateist kuud hiljem oli Sartre taas ühes Renault' tehases,

seekord toimetati ta salaja sisse, et ta saaks öelda oma sõna näljastreigi toetuseks; kuid turvamehed avastasid ta ja viskasid välja. Näib, et päristööliste seas ei äratanud Sartre'i ponnistused vähimatki huvi; tema liitlased olid needsamad kes ikka — keskklassi intellektuaalid.

Kuid mees, kes tegudes läbi kukkus, kes polnud iial olnud vähimalgi määral teoinimene, võis ikka ja alati appi võtta „sõnad“. Selline pealkiri on Sartre'i autobiograafiakatke puhul igati õigustatud. Ta võttis oma motoks *Nulla dies sine linea* — „ei ühtki päeva reata“. Ja see oli tõotus, millele Sartre jäi truuks. Ta kirjutas veelgi nobedamalt kui Russell ning suutis päevas produtseerida kuni 10 000 sõna. Suurem osa sellest toodangust oli viletsa tasemega või pigem pretensioonikas — kõlav, kuid sisutühi, ülespuhutud. Jõudsin selles selgusele 1950-ndate algupoolel Pariisis, kui ma mõnikord tõlkisin tema poleemikat — prantsuse keeles tundus tekst loetav ja hea, kuid kõik vajus kokku, niipea kui püüdsin seda ümber panna konkreetsetesse anglosaksi terminitesse. Kvaliteedile ei pannud Sartre kuigi suurt rõhku. Kirjas de Beauvoirile 1940. aastal, kus ta mõtiskleb selle tohutu sõnadehulga üle, mille ta on paberile pannud, möönab ta ka ise: „Olen kvantiteeti alati voo-ruseks pidanud.“ On kummaline, et elu viimastel aastakümnetel kõitis teda üha enam Flaubert, sõnastuse asjus erakordselt nõudlik kirjanik, kes oma teoseid maniakaalse järjekindlusega ümber töötas. Kui Sartre'i raamat Flaubertist lõpuks valmis, koosnes see kolmest köitest ja 2802 leheküljest, millest paljud on peaaegu loetamatud. Sartre kirjutas hulga raamatuid, mõned neist olid tohutu mahuga ja veel rohkem oli neid, mis jäidki lõpetamata — aga ta võttis suure osa materjalist teistes teostes uuesti kasutusele. Sartre'il oli kavas hiigelkõide Prantsuse revolutsiooni teemal ja teine samasugune Tintoretost. Veel üks vägev ettevõtmine oli tema autobiograafia, mis pidi võistlema Chateaubriand'i „Hauataguste memuaaridega“ (*Mémoires d'outre-tombe*) — „Sõnad“ ongi tegelikult vaid katkend.

Sartre on öelnud, et sõnad on temale kogu elu: „Olen kõik pühendanud kirjandusele. [...] Ma saan aru, et kirjandus on religiooni aseaine.“ Sartre tunnistas, et sõnad tähendavad talle rohkem kui ainult nende tähed ja tähendus: nad on elusolendid, umbes nii, nagu „Zohari“ või kabalat õppivad juudi üliõpilased tunnetavad toora tähtedest õhkuvat religioosset väge: „Ma tajusin sõnade müstikat [...] ateism oli vähehaaval kõik hävitanud. Olen kirjutamiselt tema rüü võtnud ja ta ilmalikustanud, [...] uskmatusena pöördusin ma tagasi sõnade juurde, sest tahtsin teada, mida tähendab kõne, [...] ma pühendun, kuid tajun enese ees ühe unelma surma, rõõmsameelset jõhkrust, õuduse igavest kiusatust.“ Nii kirjutas Sartre 1954. aastal, kui tal oli kirjutada jäänud veel miljoneid sõnu. Mida see tähendab? Vist mitte midagi erilist. Sartre eelistas alati pigem mõttetusi kirjutada kui üldse kirjutamata jätta. Ta on kirjanik, kes tegelikkuses kinnitab dr. Johnsoni karmi tõdemust: „Prantslane peab alati rääkima, ükskõik, kas ta asjast midagi teab või ei tea.“ Või nagu Sartre ise on öelnud: „[Kirjutamine] on mulle niihästi harjumus kui ka elukutse.“ Oma kirjasõna mõjusse suhtus ta pessimistlikult. „Palju aastaid

pidasin oma sulge mõõgaks: nüüd saan ma aru, kui abitud me oleme. Ükskõik: ma kirjutan, ma jätkan raamatute kirjutamist.“

Aga peale selle ta rääkis. Mõnikord vahetpidamata. Vahel ka siis, kui kedagi ei olnud kuulamas. Filmirežissöör John Hustoni autobiograafias leidub Sartre'i kohta suurepärase vahepala. 1958—1959 töötasid nad koos Freudi-teemalise stsenaariumi kallal. Sartre külastas Hustonit tema majas Iirimaal. Huston on kirjeldanud Sartre'it kui „tünderjat mehikest, kes oli nii inetu, kui üks inimene üldse olla saab. Tema nägu oli pondunud ja rõugearmiline, hambad kollased ja silmal kae.“ Kuid tema põhitunnus oli lõputu jutuvada. „Temaga juttu ajada polnud võimalik. Sartre rääkis vahetpidamata. Teda oli võimatu katkestada. Jäid ootama, et ta hinge tõmbaks, kuid seda ei juhtunud. Sõnu tuli nagu mägiojast.“ Huston pani üllatusega tähele, et Sartre teeb oma jutust rääkimise ajal märkmeid. Mõnikord, kui Huston lõputut sõnadevoolu enam taluda ei suutnud, läks ta toast välja. Kuid Sartre'i hääle kauge kõma jälitas teda kõikjal. Tuppa tagasi tulles leidis Huston eest Sartre'i, kes rääkis üha edasi.

See sõnaline diarröa hävitas lõpuks ka tema loengute külgetõmbejõu. Kui ilmus Sartre'i kohutav teos dialektikast, kutsus Jean Wahl ta kõigest hoolimata Collège de Philosophie'sse sel teemal loengut pidama. Sartre võttis suure kausta vahelt käsikirja ja alustas selle ettelugemist „mehaanilise, tõtliku häälega“ kell kuus õhtul. Kordagi ei tõstnud ta silmi tekstilt. Tundus, et ta on oma kirjatööst jäägitult haaratud. Tunni aja pärast oli publik juba rahutu. Saal oli rahvast täis ja paljud pidid seisma. Mõodus veel kolmveerand tundi ja publik oli täiesti kurnatud, paljud istusid põrandale. Sartre näis olevat nende kohaloleku unustanud. Lõpuks pidi Wahl märku andma, et Sartre lõpetaks, ta korjaski oma paberid rutakalt kokku ja väljus sõnagi lausumata.

Kuid Sartre'il oli alati oma õukond, kes teda kuulas. Sartre'i vananedes jäi ka jüngreid aegapidi vähemaks. 1940-ndate lõpus ja 1950-ndate alguses teenis ta tohutuid rahasummasid. Ja kulutas need niisama kiiresti. Rahaasjades oli ta alati olnud hooletu. Poisikesepõlves, kui tuli ainult tahtmine, võttis ta raha ema rahakotist. Õpetajapäevil võtsid (ja andsid) Sartre ja de Beauvoir kergel käel laenu: „Me laenasime kõigilt,“ on de Beauvoir tunnistanud. Sartre'ile kuulub ütlemine: „Rahale on iseloomulik omamoodi kadumisvõime, mis on mulle meeltemööda. Mulle meeldib lasta rahal sõrmede vahelt läbi libiseda ja haihtuda.“ Niisugusel muretusel ei puudunud meeldiv külg. Vastupidi paljudele intellektuaalidele — ja kuulsatele intellektuaalidele eriti — oli Sartre rahaasjus tõepoolest suuremeelne. Talle meeldis kohvikus või restoranis arveid maksta, tihti ka nende inimeste eest, keda ta üldse ei tundnud. Ta tegi ürituste heaks annetusi. Ta loovutas RDR-ile enam kui 300 000 franki (mis on 1948. aasta vahetuskursi järgi üle 100 000 dollari). Sartre'i sekretär Jean Cau on teda nimetanud „erakordselt suuremeelseks ja usaldavaks“. Heldus ja (ajuti ilmnev) huumorimeel olid Sartre'i iseloomu parimad küljed. Kuid samas oli tema suhtumine rahasse vastutustundetu. Ta tegi näo, nagu teaks ta honoraridest ja agenditasudest kõike — oma ainsal

kohtumisel Hemingwayga 1949. aastal nad muust ei rääkinudki, nii et Hemingwayle oli see kõnelus kahtlemata vägagi meelepärane —, aga see kõik oli ainult etendus. Cau mantlipärija Claude Faux on tunnistanud: „[Sartre] keeldus põikpäiselt üldse rahaasjadega tegelemast. Ta pidas seda ajaraiskamiseks. Ja ometi vajas ta raha pidevalt, et anda seda käest, et aidata teisi.“ Selle tagajärjel tekkisid tal tohutud avansivõlad kirjastuste ees ning tuli tagasi maksta hirmuäratavates kogustes tulumaksu. Makse maksis Sartre'i eest salaja ta ema — siit ka Camus' torge —, kuid temagi varud polnud lõputud, ning 1950-ndate lõpuks oli Sartre vajunud sügavas majanduslikku madalseisu, millest tal lõplikult ei õnnestunudki välja rabelda. Vaatamata jätkuvatele hiigelsissetulekutele jäi Sartre võlgadesse ning tihti kummitas teda sularaha nappus. Kord kurtis ta, et ei saa enesele lubada uut kingapaari. Ikka oli tema palgal mitu inimest ühes või teises ametis, ja paljud said ka lihtsalt annetusi. Nemad moodustasid tema õukonna välimise ringi, nii nagu naised moodustasid sisemise. 1960. aastate algul, kui Sartre'i majanduslik seis halvenes, kahanes rahasaajate arv järsult ning väline ring kuivas kokku.

Seitsmekümnendatel sai Sartre'ist üha haletsusväärsem kuju — enneaegu vananenud, peaaegu pime, tihti purjus, raha pärast mures ja vaadetes eba-kindel. Tema ellu astus noor Kairo juut Benny Levy, kes kirjutas Pierre Victori varjunime all. Noormehe perekond oli Egiptusest põgenenud 1956.—1957. aasta Suessi kriisi ajal ning tal puudus kodakondsus. Sartre aitas Victoril Prantsusmaal elamisluba saada ja võttis ta oma sekretäriks. Victor armastas salapära, ta kandis musti prille ja vahel ka valehabet. Tema vaated olid eks-tsentrilised ja tihtipeale äärmuslikud, ta hoidis neist jõuliselt kinni ning surus neid oma peremehele innukalt peale. Sartre'i nime võis näha kahasse kirjutatud kummaliste avalduste ja artiklite all. De Beauvoir pelgas, et Victorist saab järjekordne Ralph Schoenman. Eriti kibestus ta siis, kui Victor leidis liitlase Arlette'is. Ta hakkas Victori vihkama ja kartma, nii nagu Sonja Tolstaja oli vihanud ja kartnud Tšertkovi. Kuid sel ajal ei olnud Sartre suuremateks avalikeks lollusteks enam võimeline. Tema eraelu jäi seksuaalselt vaheldusrikkaks ning ta jagas aega oma haareminaiste vahel. Puhkusi veetis ta järgmiselt: kolm nädalat Arlette'iga nõnde ühises majas Lõuna-Prantsusmaal; kaks nädalat Wandaga, enamasti Itaalias; mõned nädalad Héléne'iga kuskil Kreeka saarel; seejärel kuu aega de Beauvoiriga, enamasti Roomas. Pariisis rändas ta tihtipeale mööda oma naiste arvukaid kortereid. Tema viimaseid aastaid on de Beauvoir halastamatult kujutanud väikeses raamatus „*Adieux*“: Huvastijätt Sartre'iga“: kusepidamatus, purjutamised tüdrukute kaasabil, kes Sartre'ile viskipudeleid toovad, võimuvõitlus tema vaimu riismete ümber. Küllap oli Sartre'i surm Broussais' haiglas 15. aprillil 1980 kõigile asjaosalistele kergenduseks. 1965. aastal oli ta salaja lapsendanud Arlette'i ja teinud temast oma tütre. Niisiis päris Arlette kõik, ka Sartre'i kirjanduspärandi, ning hakkas juhtima tema käsikirjade postuumset avaldamist. De Beauvoirile tähendas see lõplikku reetmist: üks „perifeer“ oli varjutanud „keskme“. De

Beauvoir, prantsuse vasakäärmuslaste leskkuninganna, elas Sartre'ist viis aastat kauem. Aga lapsi, pärijaid, neil ei olnud.

Sartre nagu ka Russell ei saavutanud oma poliitilistes vaadetes vähimatki sidusust ega järjekindlust. Temast ei jäänud maha ühtki suurt õpetust. Páris lõpus — jällegi nagu Russell — ei kujutanud ta endast olemuselt midagi rohkemat kui ainult ähmast soovi kuuluda vasakpoolsete ja noorte hulka. Sartre'i puhul, keda ju omal ajal samastati lööva, olgugi segase elufilosoofiaga, on intellektuaalne langus eriti silmatorkav. Paraku nõuab suur osa haritud avalikkusest alati vaimseid juhte, olgu need nii viletsad kui tahes. Oma nurjatute tegude kiuste oli Rousseau suure au sees niihásti enne kui ka pärast surma. Sartre'ile, järjekordsele *monstre sacré*'le, korraldas intellektuaalne Pariis suurejoonelised matused. Tema maiseid jäänuseid oli Montparnasse'i kalmistule saatma tulnud üle 50 000 inimese, enamasti noored. Et paremini náha, ronisid mõned puu otsa. Keegi sadas alla, otse kirstukaanele. Milliseid ideede olid nad tulnud austust avaldama? Millist usku, missugust hiilgavat tõde inimsuse kohta kuulutas nende arvukas kohalolek? Õigustatud küsimus.

Inglise keelest AET VARIK

„Jean-Paul Sartre, väike tindine karvakera“ on peatükk meigi vaimuinimeste hulgas populaarsest inglise konservatiivsete vaadetega ajaloolase Paul Johnsoni teosest „Intellektuaalid“ (*Intellectuals*. London, 1989), mis seab oma eesmärgiks uurida mõningate inimsuse õpetaja rollile pretendeerivate Euroopa ja Ameerika intellektuaalide kõlbelist palet. Vaatluse alla on võetud Rousseau, Shelley, Marx, Ibsen, Tolstoi, Hemingway, Brecht, Russell, Sartre jt. Seda, milliseid iseloomuomadusi on Johnson neil avastanud, saame kiirkorras teada teose teadlaslikult pedantselt sisuregistrist: vägivaldsus, argus, julmus, egotsentrilisus, eneseupitamine, silmakirjalikkus, jõhkru, sallimatus, võimuiha, inimeste árakasutamine, riiakus, kergeusklikkus, egoism, enesega rahulolu, saamatus, snobism, edevus. Olgu lisatud, et konservatiivina avastab Johnson kõiki neid patte just vasakpoolsete vaadetega intellektuaalidel.

Mis aga puutub Jean-Paul Sartre'isse endasse, siis „Loomingu“ táhelepanu tema vastu langeb táiesti juhuslikult aega, mil Sartre on Prantsusmaal jälle moes ja ajakirjandus kirjutab temast suurte táhtedega: jaanuaris nági Pariisis trúkivalgust tuntud filosoofi ja kirjaniku-kolumnisti Bernard-Henri Lévy mahukas, 650-leheküljeline teos „Sartre'i sajand“ (*Siècle de Sartre*) ja „Le Nouvel Observateur“ on talle pühendanud erinumbrí.

U. U.

Jaan Krossi tulek Soome edenes esialgu pikkamisi. Kõigepealt tutvustati teda luuletajana 1969. aastal antoloogias „20 nüüdisesti luuletajat“ (20 nykyvirolaista runoilijaa). Esimene soome keelde tõlgitud proosaraamat ilmus 1982.

Seejärel hakkas Krossi uusi tõlkeid ilmuma peaaegu igal aastal. Niisugune sagedus on Soomes erandlik; raamatute läbimüügi eest hoolitsevad kirjastajad avaldavad tavaliselt ka kõige kuulsama väliskirjaniku teoseid aastase vahega, et kindlustada niimoodi pidevat nõudlust. Krossist sai niisiis korrastepealt hinnatud välismaine kirjanik, eesti kirjanike seas oli ta ülekaalukalt esikohal.

„Keisri hullu“ (*Keisarin hullu*) ilmus soome keeles 1982, „Rakvere romaan“ (*Pietarin tiellä*) 1984, „Kolmandad mäed“ (*Kolmannet vuoret*) 1985, „Professor Martensi ärasõit“ (*Professori Martensin lähtö*) 1986, „Klio silma all“ (*Kleion silmien alla*) 1987, „Väljakaevamised“ (*Syvyydestä*) 1989, „Vastutuulelaev“ (*Vastatuulen laiva*) 1990, „Silmade avamise päev“ (*Silmien avaamisen päivä*) 1991, „Tabamatus“ (*Kuningasajatus*) 1994, „Mesmeri ring“ (*Mesmerin piiri*) 1997, „Paigallend“ (*Paikallaanlento*) 1999.

Ent selle lihtsa loetelu taga on peidus nii mõndagi. Krossi retseptatsioon on olnud eriti positiivne, kuid samas kajastuvad tema loomingu kohta kirjutatud ajaleheretsensioonides mitmed huvipakkuvad kirjanduslikud ja poliitilised probleemid.

Esimese soomendatud romaani, „Keisri hullu“ arvustustest selgub, et teos üllatas soome lugejat. Selle põhjuseks oli soome kirjanduse hetkeolukord. Ajalooline romaan oli peaaegu unustusse vajunud. Kodumaise meistri Mika Waltari viimaste teoste ilmumisest oli möödunud ligemale kolmkümmend aastat ja selle aja jooksul oli ajalooline romaan lausa alla käinud, elades vaid ajaviiteliste naisteromaanide kujul. Seetõttu pani ajaleht „Suomenmaa“ „Keisri hullu“ arvustuse pealkirjaks „Meisterlikult ebatavaline“ ja „Kaleva“ kriitik Lasse Kalleinen kirjutas: „Ajaloolise romaanina on see erandlik, tõsine ja uuenduslik.“ Sama kriitik kurdab, et soome lugeja teadmised ajaloost on liiga napid, vaevalt suudab ta ajaloolise tõe ja väljamõeldise vahel romaanis vahet teha.

Romaan paistab mõistatuseks jäävat ka mitmele teisele kriitikule. Nad tutvustavad põgusalt tegelasi ja sündmustikku, aga ei oska öelda, kas „Keisri hullu“ on „huvitav uus tuttav ajaloolise romaani sõpradele“ (Annikki Hyvönen, „Suomen Sosialidemokraatti“) või midagi enam. Kuid leidus ka kriitik, kelle asjatundlikkus võimaldas anda teosele põhjaliku hinnangu. Pekka Peso-

nen, vene kirjanduse hea tundja ja praegune Helsingi ülikooli vene kirjanduse professor, kirjutas raamatust Soome suurimas päevalehes „Helsingin Sanomat“. Pikas ja teraselt analüüsivas kirjutises vaatleb ta „Keisri hullu“ eri tasandeid ning esitab leidlikke tõlgendusi. Ja tema lõppotsus on kindel: „Just oma mitmetähenduslikkuse tõttu on „Keisri hull“ põnev, traditsiooniline ja traditsiooni lõhkuv suur ajalooline romaan. Nii Nõukogude Liidu kui ka soome nüüdiskirjanduses on raske leida samaväärset. Okudžava jääb Krossi kõrval üsna selgelt kahvatuks.

„Keisri hull“ on uus tõend tänapäeva eesti kirjanduse mitmekülgsusest ja kõrgest tasemest. Söandan väita: see on teos, mis annab Jaan Krossile peagi tiivad lennuks meie aja maailmakirjandusse. Tuult toob tiibadesse romaani ehteestilik kirk tõe ja õiguse järele.“

See arvustus mõjutas otsustavalt Krossi edu Soomes. Suurim kirjastus WSOY soovis kohe uusi tõlkeid ja Kross sai teisegi kirjastaja: Oulus tegutseväike kirjastus „Pohjoinen“ avaldas paar köidet lühiproosat.

Pekka Pesonen vaatleb oma arvustuses ka „Keisri hullu“ võimalikke seoseid kaasajaga. See huvitab ka „Aamulehti“ kriitikut Simopekka Virkkulat, kes estofiilina tunneb Eesti-poolset tausta. „Ajaloosündmuste kujutamine ilukirjanduses varjab tihti nagu talaar kirjaniku arvamus tema aja ühiskonnast ja maailmast [---]. Ka Jaan Krossi „Keisri hullust“ leiab hõlpsasti selle teise lugemisvõimaluse. Vihje on parim loosung, nagu ütleb Arvo Valton. Kas Timotheus von Bock elab Nõukogude Eestis?“

Aastal 1982, kui tõlge ilmus, püüdsid Soome ajalehed olla poliitiliste tõlgendustega väga ettevaatlikud. Kas see polnud mitte N. Liidu ees lömitamine?

Niisugune hinnang oleks liialdus. Selleks ajaks oli Soomes korduvalt loetud Solženitsõnit ja räägitud Stalini hävitustööst. Oma panuse oli andnud ka soome kirjandus alates 1950. aastatest — nimetagem populaarsete teoste näitena Arvo Poika Tuomise memuaare „Kremlis kellad“ (*Kremlin kellot*) ja Unto Parvilahti raamatut „Beria tarandikud“ (*Berijan tarhat*). Nõukogude korra ihalemine, mida olid harrastanud vanad töölised ja nooremad üliõpilased, vaibus Soomes 1970. aastate lõpul. Kekkose presidendiaeg oli läbi, sellega õiendati nüüd arveid.

Kuid N. Liit oli endiselt suurriik. Sel perioodil seostub soomlaste ettevaatlikkus just Eestiga, sest Eesti oli hakanud huvi äratama, ta oleks justkui ajaloo pimedusest jälle päevavalgele ilmunud. Oli see siis õigesti või valesti tehtud, aga igatahes oli soomlaste mõtteavalduste vaoshoitus tingitud soovist, et ei Jaan Krossil, teistel kirjanikel ega eesti kirjandusel üldse ei tuleks kodumaal pahandusi. Sooviti toimida Krossi enda vihje alusel. „Aamulehti“ eespool nimetatud kirjutises küsib Simopekka Virkkula Tampere külas olnud Krossilt, „kas romaanis leidub analoogiat tänapäevaga“. Kross nendib, et niisugusel allegoorial ei ole tõsiseltvõetavas ilukirjanduses kohta, teiselt poolt aga on tema meelest „labastav karta lugejal tekkivaid seoseid ja neid ette ära keelata“. Virkkula peab Krossi vastust „mitmetimõistetavaks“, aga ei lähe tõe väljaselgitamisega kaugemale, vaid lõpetab kirjutise vihjeliselt. Krossi

tutvustavate kriitikute poliitilise tõlgendamise meetodiks kujunebki vihjelisus, *sapienti sat* hoiak.

Kross üllatas Soomet ja saavutas edu. „Paar aastat tagasi soome keeles ilmunud „Keisri hull“ on oma mitmekihilisuses täiesti hämmastav ajalooline romaan,“ kirjutab Jouko Tallimäki 1984 ajalehes „Etelä-Suomen Sanomat“, alustades järgmisena tõlgitud „Rakvere romaani“ arvustust. Krossi maine Soomes oli välja kujunenud juba „Keisri hulluga“. „„Rakvere romaan“ kuulub ajaloolise romaani paremikku, ta on otsekui veenev tõend selle kohta, et Eestis ei ole kunagi olnud ajaviitelise ajalooramaani traditsiooni,“ kirjutab Tallimäki, vihjates sellega soome ajaloolise romaani madalseisule.

Jouko Tallimäki nimetab Krossi Eesti Feuchtwangeriks, Leo Stålhammer „Suomenmaas“ avaldab oma tunnustust nii: „Keerukat süžeed valitseb Jaan Kross jumaliku jutustajaandega. Ta on Eesti Mika Waltari, ta valitseb sõna ja mõtte jõudu ning vangistab lugeja tähelepanu. Nobeli preemia žüriil tasuks Krossiga tutvuda, sest ta kuulub jutustajana rahvusvahelisse eliitklassi.“

Niisiis hakati Soomes juba teisest romaanitõlkest alates rääkima Nobeli preemia võimalikkusest.

„Rakvere romaani“ keskne teema oli arvustajatele juba arusaadavam kui „Keisri hullu“ sõnum. „Inimesed võimuvõitluse meelevallas“, pealkirjastab Seppo Kuusisto oma artikli ajalehes „Uusi Suomi“. „Võim ja õigus — igikes-tev vastuolu“, jätkab „Etelä-Saimaa“. „Võimuteatris“, lisab „Pohjalainen“.

Kõige otsemaid poliitilisi tõlgendusi esitab jälle „Aamulehti“ arvustaja Simopekka Virkkula, kuigi *sapienti sat* stiilis. „Sõjas korduvalt purustatud linn on tugevama käe läbi kaotanud oma õigused ja liidetud Tiesenhausenite valdustega. Ajalugu võltsitakse, et näidata, nagu oleks linn vabatahtlikult loobunud iseseisusest. Ja uued valitsejad võtnud heast tahtest linna oma hoole alla.“ Küllap said sellest aru kõik „Aamulehti“ kultuurikülgede lugejad. Virkkula räägib aga veelgi selgemate sõnadega. Ta jutustab kirjaniku eluloost, nii tema vangisolekust Saksa okupatsiooni ajal kui ka Siberi-aastatest. „Suurem osa ametlikke allikaid vaikib nendest aegadest ja ka kirjanik ise ei vehkle nendega. Kuid katsumused on jätnud Jaan Krossile püsiva jälje — kustumatu igatsuse õiguse ja tõe järele.“

Tolle aja Soome kirjanduskriitikute seas oli Virkkula kõige parem Eesti olude tundja ja ta ei hoidnud oma asjatundlikkust vaka all:

„Võib juhtuda, et mõni tunneb ära rakverelaste palvekirjade seose Nõukogude Eesti intelligentsi nn. 40 kirjaga mõni aasta tagasi. Lugejal on ju õigus tõlgendada ja isegi tõlgendusega üle pakkuda.

Siiski on põhjust meelde tuletada, mida Juhani Salokannel on öelnud: hea ajalooline romaan on nii mitmekihiline, et pole õige püüda seda üheainsa võtmega avada.“

Pekka Pesonen „Helsingin Sanomates“ on jälle ühtaegu nii vaimustatud kui ka analüüsiv. Oma põhjalikus tutvustuses ütleb ta: „Kross on jutustaja jumala armust. Tema lause on pikk ja käänuline, aga hingab täie rinnaga.

„Rakvere romaanis“ valgustatakse tõde, õigust, valet ja ülekohtu niisama mitmest küljest ja tõhusalt nagu „Keisri hullus“. Vihjete ja seoste põiming ei ole siiski nii rabav ja mitmesse suunda ulatuv, kuigi vahendid on enamasti samad.“

Pesonen nimetab Krossi eetikuks, kes kujutab maailma, kus „ükski kindel tõde ei kehti“. Sel puhul on kõige usaldusväärsem hoiak iroonia.

Krossi teose väärtusest on Pesosel ka seekord kindel arvamus: „Ta lähtub selgesti rahvuslikult põhjalt, kuid kirjutab siiski universaalset, žanripiire ületavat proosat.“

1986. aastal, kui ilmus „Professor Martensi ärasõidu“ tõlge, oli soomlaste Krossi-pilti täiendanud eelmisel aastal avaldatud „Kolmandad mäed“. Veijo Hietala kirjutab „Turun Sanomates“ Martensi-romaanist pealkirja all „Sügise parim tõlkeraamat — Hetki ajaloo pooljaamades“. Ta annab uuele teesele hinnangu: „Krossi teos kuulub kahtlemata selle sügise silmapaistvamate uute tõlkeraamatute hulka — kui see pole koguni kõige silmapaistvam.“

Hietala püüab määratleda Krossi kohta ajaloolise romaani arenguteel: „Kross on saanud soome lugejale tuttavaks selliste isikupäraste ajalooromaanidega nagu „Keisri hull“ ja „Rakvere romaan“. Nendega on kogu romaaniliigiile antud uus, postmodernistlik suund: kirjanik ei otsi traditsioonilisel moel üldist ajaloolist tõde, vaid inimest ajaloo näilise tõe taga.“

See tõdemus on tähelepanuväärne, sest Krossi esimeste soomenduste arvustajad keskendusid enamasti eetilistele probleemidele, peatumata romaanide kunstilisel teostusel. „Helsingin Sanomates“ Martensi-romaanist seekord arvustanud Markku Envall nimetab Krossi lihtsalt ja üsna üldsõnaliselt „ajaloolise romaani meistriks ja uuendajaks“. Kuid see, miks Krossi jutustamistehnikat ei ole Soomes lähemalt analüüsitud, on mõistetav. Envall ütleb oma kirjutise lõpus: „„Professor Martensi ärasõidu“ lugeja võib esitada endale tõsise rahvusliku küsimuse: kas Soomes on kas või üksainus Jaan Krossi tasemeга ajaloolise romaani meister?“

Envalli küsimus on retooriline. Vastus on kindlasti ei. Ja kuna soome kirjanduses ei leidu Krossi teostele kaasaegset vastet, on soomlastel raske hinnata Krossi kui romaaniuuendajat kunstilises ja romaanitehnilises mõttes. Ainuke võrdlusvõimalus Soome poolel on loomulikult Mika Waltari, ja nõnda Markku Envall kirjutabki Krossi ja Waltari kohta: „Mõlemad vaatlevad idealisti eksisamme ja jõuetust võimu ja ajaloo arengukäigus. Waltari tehnilised lahendused on lihtsamad, aga ka Krossi romaan on kergesti loetav. Kuid erinevalt Waltarist ei lähtu Krossi romaanid ühesugusest mudelist. Omavahel küll üsnagi erinevad, näitavad nad, et autor uurib ja otsib vahendeid.“

Mõne arvustaja mulje on siiski teistsugune. Eelnimetatud Veijo Hietala kirjutab Martensi-romaanist kohta: „Midagi tuttavat on Krossi nukras inimesenägemises, midagi varemloetut. Iseenesest tuleb meelde Thomas Manni „Surm Veneetsias“. Martens on nagu Aschenbachi suust kukkunud, kunstniku surmaeelsed visioonid on üle kantud diplomaatilisele tasandile, riigimehe arvetegemiseks oma eluga.“

Sellesama neljanda soomendatud teose arvustuses „Kansan Uutistes“ esitab Simo Mannila oma arvamuse selle kohta, millest tuleneb Krossi edu Soomes: „...kõrgel kunstilisel tasemel proosa, millel on traditsioonilise juturaamatu haaravus, leiab hõlpsasti publikut meilgi.“

Martensi-romaanile järgnes jutustustekogu „Klio silma all“ tõlge 1987, kuid siis oligi juba algamas uus ajajärk. Kui 1989 ilmus Krossi järgmise soomendusena „Väljakaevamised“, olid olud hoopis teised — ka soome kriitikas. Jari Lybeck „Turun Sanomates“ alustab arvustust nii: „Miski ei ole enam püha. Reaalse sotsialismi kuriteod tuuakse avalikkuse ette ilma takistusteta, ja see toimub maades, mis on seda süsteemi esindanud viimse hetkeni. Ka kirjandus on vabanenud sellisel määral, mida veel mõni aasta tagasi ei oleks kuidagi osanud ette näha.“ Tutvustanud romaani sisu, jätkab Lybeck: „Romaani keskne teema on reaalse sotsialismi kuritegude ja grotesksuse paljastamine. Taktitundeliselt liidab Kross sellele kõrvalteemasid ja -toone, mis seovad teose Euroopa suure romaanitraditsiooniga. [...] Krossi romaanis on elemente, mis viitavad Dostojevskile.“

Romaani rõhuvat temaatikat leevendab peategelase jahe ja irooniline hoiak. Samasugust mõju avaldab ka huumor, kuigi see on pigem must ja grotesksevõitu. Nõukogude tegelikkus on ilmselt suurepärase pinnas seda laadi häälestuse kujunemiseks.“

Arvustuse pealkiri on „Vabanemisaja kirjandus — Sulailma must komöödia“. Samasugused pealkirjad on ka teistes lehtedes. „Jaan Kross siirdub glasnostiaega“, teatab „Aamulehti“ kuuel veerul ja „Helsingin Sanomat“ jätkab: „Jaan Kross kujutab oma aega — Stalinismihaigus ja paranemise algus“. Ent „Helsingin Sanomates“ kirjutav Markku Envall suhtub romaani sisse hoopis teisiti kui eespool tsiteeritud innukas Jari Lybeck. Envall tõstab esile huvitava probleemi. „Stalinismi avaldumisvormide kujutamine ja analüüs on Lääne lugejale tuttav, tal on korduvalt olnud võimalus lugeda seda teemat käsitlevate andekate kirjanike teoseid. On selge, et eesti kirjandus kaardistab lähiminevikku pikkade sarjadena. See on nende rahvuslik kohustus. Samavõrd on selge, et stalinismist pääsenud rahvad ei vaja selle kujutamist lõpmatult. Selle paranoia, terror ja absurdus on üldjoontes ühesugune kõigis maades. Krossi romaan ei ole sisu poolest uus ei Soomes ega ka Eestis, kui see seal järgmisel aastal ilmub. Retseptiooni Soomes ahendab ka võtme-romaan tasandi kadumaminek, teose jälgimine nõuab uurimusi, mida veel ei ole, või eesti kultuuriloo eriti head tundmist.“

Markku Envalli arvates olid soomlased niisiis lugenud Solženitsõnit, ent „Aamulehti“ arvustaja Simopekka Virkkula peab Krossi kirjeldusi siiski väga vajalikuks: „Sisemonoloogid, novellilaadsed lood küüditamistest, vangilaagritest ja julmusest tabavad õiget tooni. Neid on hirmuäratav, vapustav lugeda. Ka destaliniseerimise algusest, 1950-ndatel alanud toibumisest saab täieliku pildi. Eesti tollaegne õhustik on käegakatsutavalt lähedal. Kross kirjutab asjadest, millest nõukogude eesti kirjandus on pidanud kogu sõjajärgse aja vaikima.“

Kuid lisaks agarale kiitmisele teeb Simopekka Virkkula sama agaralt etteheiteid. Talle ei meeldi sugugi romaani raamjutustus ega lõpuosa ja ta resümeerib: „Ja siiski — Kross valmistab pettumuse.“ Tema kokkuvõtte kõlab nii: „Jaan Kross on sellise tasemega kirjanik, et iga tema uus teos on oodatud sündmus. Jääb üle soovida, et kirjanik leiab peagi tasakaalu vanade kujutamisevõtete ja uue sõnavabaduse vahel.“

Võrreldes varasemate arvustustega kutsus „Väljakaevamised“ niisiis esile kriitikute erimeelsuse ja sõnavõttud muutusid poleemiliseks. Krossist peeti endiselt lugu, aga teda ei olnud enam vaja kohelda siidkinnastega. See annab tunnistust olukorra normaliseerumisest. Eesti oli muutumas samasuguseks maaks, nagu on Soome.

Kohe järgmisel, 1990. aastal ilmus soome keeles „Vastutuulelaev“. Romaani sündmustik ei seostu tolle aja poliitilise olukorraga, aga see ei vähendanud kriitikute huvi; kirjutati hulk pikki artikleid, mis kajastavad Naissaare geniaalse läätselehtija lugu. Paljud toovad ära Krossi oletuse, et Bernhard Schmidt suri natside eutanaasiaprogrammi katsejänesena.

Markku Envall võtab oma lugemismulje kokku „Helsingin Sanomates“: „Raamatu lugemine nõuab aega, aga lõpule jõudes imestad, et oled juba viiesajandal leheküljel. Kross valdab näiliselt lihtsat, lummavat taidurlikkust, mis paneb isikud ja saatused mitmeplaaniselt, põnevas ja varjundirikas sügavuses värelema.“

Paljud kriitikud püüavad määratleda Krossi proosa põhijooni: ainevalik — Eesti ajalugu valgustatakse erandliku isiku kaudu—, ja käsitlusviis — fakti ja väljamõeldise segamine. Näiteks romaani pealkirjana esinev vastutuulelaev on tegelikult Schmidt leitud, kuid seda peetakse kirjaniku fantaasia viljaks. On jõutud harjuda sellega, et Krossi fantaasia loob pööraseid ja ometi usutavaid detaile.

Kirjutatakse muudestki seikadest. „Krossi peategelased on alati mehed, kelle elus on kesksel kohal suhe naisega: nii ka seekord,“ tõdeb Simo Mannila ajalehes „Uusi Suomi“. Samast asjast räägib „Kotimaa“ arvustaja Liisa Maria Piila uljas feministlik seisukohavõtt: „Krossi romaani peategelaseks ei ole kordagi pääsenud naine. Ja tema raamatukangelaste suhtumine naistesse on tähelepanuväärselt ilmetu, õigupoolest tahaks kasutada sõna *algeline*. Sellele vaatamata, et Kross leiab nendele jume andmiseks toredaid sõnu. Nad on lihtsalt kõrvalised asjad. — See on väike ohe mitmekülgsest rikka lugemismulje juurde.“

Novellivalimik „Silmade avamise päev“ ilmus jälle kiiresti, juba järgmisel aastal.

Krossi autobiograafilistest novellidest koostatud tõlkekogumikud on eri maades mõnevõrra erinevad. Soome valik püüab kaardistada Eesti saatuseaastaid ja selle ülesehitusest lähtudes ütleb „Ilkka“ Ilkka Mäkelä: „Minajutustaja Peeter Mirgi abil koonduvad üksiksündmused jutupõimikuks,

romaaniks novellides [---].“ Mäkelä järgnev iseloomustus raamatu niminovelli kohta kajastab hästi soomlaste seisukohta Eesti suhtes 1990-ndate algul: „Jutustust võib tõlgendada kui eesti rahva julget lootust, neil päevil täitunud unistust.“ Vangilaagrikujutuse puhul paneb kriitik tähele kirjaniku rahulikku ja konstateerivat stiili ning ütleb: „Kirjaniku leebe lähenemine on mõistetav, sest Eesti rasked ajad on jäänud küllalt kaugele ja raamatu kirjutamise ajal paistis vabaduse kuma.“

Paljud teisedki arvustajad tõstavad esile Krossi leebust. Tero Liukkonen kirjutab „Helsingin Sanomates“: „Jutustamise põhitoon on rahulikult konstateeriv, vahel — teemat arvesse võttes — isegi lausa kerge.“ Pateetikata stiilile pöörab tähelepanu ka „Satakunnan Kansa“ kriitik Harri Päiväsaari. Ta imetleb Krossile ja eestlastele iseloomulikku musta huumorit, mis tema arvates „meil, soomlastel, peaaegu täiesti puudub“. Samast asjast kirjutab „Demaris“ Juhani Ruotsalo; tema peab irooniat kogu eesti kultuuri omaduseks. Iroonia olemuse üle arutleb ka Tero Liukkonen „Helsingin Sanomates“ ja tema leiab Krossil koguni „teise või kolmanda astme irooniat“.

Noor kriitik Tero Liukkonen suhtub Krossi imetlusega, nimetab tema novellikäsitlust klassikaliseks ja kõrvutab stseenide ülesehitust Maupassant'i novellidega. Oulu „Kalevas“ novellidest kirjutava Arto Virtase maitsele Kross ilmselt ei vasta; 80-ndatel Krossi üksmeelselt kiitnud — või kaitsnud — soome kriitikud muutuvad 90-ndatel täiesti normaalselt erimeelseks. Ent ka Virtanen kõrvutab Krossi loomingut Milan Kundera romaaniga „Nali“ ja Czesław Miłoszi pamfletiga „Vangistatud mõistus“. Teine veidi jahedam kirjutaja on „Uusi Suomi“ Simo Mannila; selle asemel et ise vaimustuda, uurib ta oma arvustuses teiste vaimustust. „Mis õieti kütkestab Krossi tekstis?“ Vastus: „Krossi jutustamislaadi eripäraks on tema tava siduda üksikisiku elukäik ja ajaloolised sündmused viisil, mis on nii saatuslik kui ka juhuslik.“ Mannila mainib ka mehe ja naise vahelist pinget, mis jätab mulje, et „jutustamislaadis annab tunda salaromantiku sensuaalne süvahoovus, mis ei ole tänapäeva eestlaste puhul tavaline“.

Tapio Nevala „Lapin Kansas“ ja Simopekka Virkkula „Aamulehtis“ nimetavad Krossi meisterlikuks. Viimatinimetatu meenutab, et osa tekste ilmus juba 1980 ja „tookord mõjusid tekstid peaaegu hulljulgelt“. Virkkula teab ka, et aastal 1981 jäi niminovell „kuueks aastaks tsensuuri kinni“.

Kõik nimetatud arvustajad kuuluvad erinevatesse sõjajärgsetesse põlvkondadesse. „Keskisuomalaise“ Lauri Kulmala on vanem sõda kogenud mees. Tema arutleb oma kirjutises, kui vähe teavad soomlased Soomes sõdinud eestlastest — ja võib-olla ei mõista ka eestlased soomlaste kõiki sõjaaegseid kannatusi. Kulmala mainib Arved Viirlaiu romaane „Vaim ja ahelad“ ja „Ristideta hauad“, mis soome keeles ilmusid vastavalt 1968 ja 1981; Krossi esitatud pilti üle Soome lahe tulemisest peab ta seejuures realistlikumaks kui Viirlaiu oma.

Kross oli Soomes nii tuntuks saanud, et ajaleheintervjuude järgi teati juba oodata tema osalt Soomes toimuva tegevusega raamatut — kõne all on Jüri Vilmsist jutustav romaan „Tabamatus“. Teos ilmus soome keeles sügisel 1994 ja arvustused oli pikad.

„Keskisuumalaises“ kirjutab Lauri Kulmala: „...ei mäleta, et oleksin midagi huvitavamalt lugenud pärast seda, kui päevakorras oli Väinö Linna „Siin Põhjatähe all“.“ Sellest ajast oli möödas juba üle kolmekümne aasta. Kulmala oli veendunud, et raamat kutsub esile elava mõttevahetuse. Arvustajatel oligi palju arupidamist. Krossi arvamust Vilmsi kohta ei vaidlustatud, vastupidi. „Mõrvar oli kindral Rüdiger von der Goltz, kes kaitses Saksamaa huve Soomes. Iseseisev Eesti ei sobinud nendega kokku“ — nii kirjutab sõjaajalugu tundev kriitik Vesa Karonen „Helsingin Sanomates“.

Peatselt ilmus ka Soomes põhjalik teos Vilmsi saatuse kohta — ajaloolase Seppo Zetterbergi uurimus „Jüri Vilmsi surm“ (*Jüri Vilmsin kuolema*, 1997). Kirjanduskriitikud ei keskendu siiski mitte Vilmsile, vaid Krossile ja nende arvamused erinevad üksteisest nagu soomlastel kombeks. Jouko Tallimäki „Etelä-Suomen Sanomates“ laidab, et romaan on liiga pikk ja pole põnev, tema meelest mõjub see uurimusena. Jari Lybeck „Turun Sanomates“ peab rootslase Andrée osa vaieldavaks. Vesa Karose arvates oleks saadud hästi hakkama ka „ilma õhulaeva müütilise ja literatuurse kujundita“. Õhulaeva suhtes väljendab kahtlust ka Juhani Ruotsalo „Demaris“, aga tema jõuab teisele otsusele. „Lugu jääks kuivaks allegooriaks, kui Kross poleks seda eriti oskuslikult teostanud. Ta tuleb sellega õige lihtsalt toime, kõrvutades meelelisel tasandil arktilised jääolud ja talvise Soome lahe. Tõhus.“ Ruotsalo ütleb: „Seegi romaan ei ole paberimaitseline.“

„Kui romaanis põimuvad ajalugu, poliitika ja erootika, päästab viimatini-metatatu romaani puisusest,“ arvab Marja-Riitta Vainikkala „Kalevas“. „Tegemist ongi romaaniks arendatud esseega, milles Kross kasutab oma intellektuaal-satiirilist lähenemisviisi, et üles ehitada mitmekihiline ja põnev lugu.“

Jutustamisviis köidab ka Vesa Karose tähelepanu. Ta leiab, et romaan käsitleb „Eesti ajaloo kriisiperioode nüüdisaegsete jutustamisvõtetega, nihutades aja- ja kohatasandeid, muundades, relativiseerides isikuid“. Ja jätkab: „Iroonia ja intellekt on tegevuses, kui Kross jutustab. Modernistliku ja ka postmodernistliku romaani põiked ja üleminekud sujuvad lodusalt nagu ikka Nobeli-kandidaadi taseme puhul.“

Need on olulised tähelepanekud. Arvustajad ei ole Krossi jutustamisvõtteid eriti vaadelnud; Soomes ei kuulu niisugune teoretiseerimine ajalehekriitikasse, vaid kirjandusajakirjadesse. Nende poolest aga on Soome võrreldes Eestiga arengumaa.

Vesa Karonen esitab ühe veelgi olulisema tähelepaneku. Krossi meetodi modernistlikkusest on põhjust rääkida, aga tema teoste olemuses leidub muudki. „Krossi romaani kaasaegsed jooned kätkevad endas austusväärset vanaaegset eetikat. Vastandatud on väikeste humanism ja suurte terror.“ Niisugune nüüdis- ja vanaaegse ühendamine on Krossil väga isikupärane ja

just see viib tulemusele, mille Vesa Karonen paneb kirja lõpulauses: „Jaan Krossi intellektuaalse ja iroonilise „Tabamatuse“ tuumaks on hulljulge humanistlik paatos.“

„Mesmeri ring“ ilmus Soomes 1997 ja võeti vastu täieliku heakskiiduga. „Võluri raamat,“ ütleb „Turun Sanomate“ arvustuse pealkiri. Karo Hämläinen küsib „Hämeen Sanomates“, kas tänapäeval võib enam sündida korralikku kirjanikku või saame lugeda ainult fragmentaarset proosat ja tehnilist trikitamist. „Õnneks on siiski olemas Jaan Kross,“ kirjutab ta. „Kui oleks minu otsustada, oleks kirjaniku järgmise Stockholmi-reisi põhjuseks Nobeli kirjanduspreemia kumardusega vastuvõtmine tuleval sügisel.“

„Helsingin Sanomates“ kirjutav Hannu Marttila ütleb: „Kuid lugu ise, avar ja hirmutav ja samas väliselt isegi jahe, on niihästi sugereeriv kui ka lummas.“

„Turun Sanomate“ kriitik Jari Lybeck ei ole kiitusega kitsi. „„Mesmeri ringis“ valitsevad tumedad toonid. Kuid Kross on Võlur: ta on tugev ka komöödias.“ — „„Mesmeri ring“ on samas suurepärase armastusromaan. Jaani ja Riina, Indreku esimese armastatu suhetes on külma tuld, mis viib Krossi teose maailmakirjanduse suurte armastuslugude kõrvale.“ Kriitik tõstab mineviku ja mäletamise romaani keskseks teemaks ja analüüsiobjektiks. „Minu arvates on see talitsetult graafiline analüüs hämmastav.“ Krossi romaanis toimub jutustamine kahel ajatasandil, kuid soome kriitik paneb tähele rohkematki. Jari Lybeck märkab, et kolmas tasand, kaasaeg, „jääb peaaegu märkamatuks. ainult paaril korral tõuseb jutustamine „pinnale“, tänapäeva“. Sedasama ütleb Juhani Ruotsalo „Demaris“: „Niigi elegantse ajakäsitluses sisaldub veel lisavõte. Kahes — täpselt kahes! — kõrvalmärkuses viib Kross jutustajaoleviku kuhugi 1969. aastast edasi. See on peen ja ütleмата lustlik [---].“

Romaani sisu tutvustades jutustab Lybeck aastal 1941 välja kuulutatud Atlandi hartast, mis Soomes on ammuilma unustatud, millest aga Kross kirjutab. Arvustaja kommentaar on paljuütleb: „Lääne reetlikkus oli täielik — nagu ka hulk aega hiljem Bosnias.“

Poliitilise külje tõstab samuti esile Erkki Savolainen „Savon Sanomates“. „Suusõnal esitame meelsasti ägedaid sõnavõtte Eesti asjus. Kross jahutab meeli [---].“ Arvustaja peab silmas seda, et soomlaste suhtumine Eestisse oli neil uue vabanemise aastail sageli nii innukas ja idealistlik, et Krossi romaani poliitiline realism mõjus selle kõrval üsna jahedana.

Sedasama eripära kirjeldab Hannu Marttila „Helsingin Sanomates“. Tema arvates tõendab see kirjaniku võimekust: „1969. aasta — mitte 1995. aasta vaatepunkt on Krossi ajaloo- ja struktuuritaju järjekordne näide. Postkommunistliku tagantjäreletarkuse lääge maitse asemel jääb suhu kibedus — nagu alati, kui ebaõiglus võidab.“ — „Olud olid suhteliselt lähedamad, ellujäänud olid küüditamispaikadest tagasi, välismaa uks paakil, aga 1939. aasta sünd-

mustest alguse saanud okupatsioon oli kolmkümmend aastat hiljem läbitungimatum kui kunagi enne.“

Juhani Ruotsalo räägib lugejale oma arvustuses, et Krossil on „Mesmeri ringi“ järel valminud uus käsikiri. „Soome keelde tõlgituna saab sellest taas kord raamatuhooaja sündmus.“ Kui see sündmus — romaani „Paigallend“ esitus Helsingis — möödunud sügisel aset leidis, kirjutas „Helsingin Sanomat“ sellest esileheküljel ja avaldas pika intervjuu Krossiga. Arvustused ei ole käesoleva kirjatöö valmimise ajaks veel jõudnud ilmuda.

Krossi retseptioon Soomes esimesest kuni uusima tõlkeni on kulgenud piki kõverjoont.

„Keisri hull“ on meisterlik teos, mida paljud Soomes on pidanud kirjaniku parimaks. Seda esimesena soomendatud romaani ei osanud kriitikud — ühe erandiga — õigesti lugeda, nii uudne ja üllatav oli see soomlastele. Järgmised 1980-ndate aastate tõlked kindlustasid kirjanikule kuulsuse.

1990. aastatel ootasid ustavad arvustajad uusi raamatuid uues poliitilises olukorras, aga kui raamatud ilmusid, läksid nende arvamused lahku. Eriarvamused on loomulik nähtus, need saavad Soomes osaks ka läänemaailma tõlkeraamatutele ja oma algupäranditele. Kuid rahulolematuse kõneles ka pöördepunktist kirjaniku arengus.

Uue võidu tõi „Mesmeri ring“, milles on kindla koha leidnud kirjaniku enda elulukku kuuluvad kogemused.

Krossi tõlgete retseptioon Soomes moodustab terve omaette loo: hämmastus, vaimustus, vabanenud kahtlused, uus edu. Kuid selle põhjaks on algusest peale olnud tugev ja kindel lugupidamine.

Soome keelest LINDA UUSTALU

Veel üks kord Vaino Vahingust juttu rääkides tahan alustada põgusa märkusega aja kohta: aeg on garantii, et lubadus võib teoks saada, me nimetame seda tulevikuks; aga aeg on ka garantii, et lubadus on tühja jooksnud, me nimetame seda minevikuks.

Mis vahepeale jääb, on olevik ja siin on kõik veel määramata, tulevik ja minevik on segiläbi üksteisesse haakunud. Me ei tea, missugune väljahüütud lubadus täide võib minna ja missugune on juba luhtunud. Sõda kestab, võit ja kaotus on lahtine.

Vaino Vahingust rääkides ja minevikku tulevikust lahti sõlmides mõtlen sajandilõpu freudismisõdadele, sest tema on selles heitluses sõlmfiguur.

Kas ta kuulub kaotajate või võitjate (mineviku või tuleviku) poolele, näib ikka veel olevat lahtine, kuigi paljugi otsuseid on juba langetatud.

Minu isiklikku veendumust mööda kuulub ta olulises aspektis siiski võitjate kilda, aga kuna me elame olevikus ja ei kusagil mujal, siis seda pean veel näitama.

Olen Vaino Vahingust varemgi kirjutanud, paljugi, ja püüan võimalikult vähe korrata varasemat, kuigi — sest tahan sujuvalt jõuda nonde sõdade juurde — mööda ma sellest päriselt ei pääse.

Niisiis võtangi sissejuhatuseks ilma pikema jututa kapist ühe vana, seitsmekümnendatest aastatest seismajäänud paberi ja toon ta nüüd päevalgele.

Ridle eneseteostus

Ma istun ettelugemisel, kuulan ja mõtlen, kelle oma see nüüd ikkagi on — tema enda või Jakobsoni. Tuleb välja, et olen „Vaeste-patuste alevi“ täiesti unustanud, nii sügavalt isegi, et ei mäleta, kas lugesin teda üldse (lõpuni) või ei lugenudki. Mõned laused tundusid mulle tuttavalt kahtlastena, murdsin pead, kas Vahing oli nad ise vahele pannud, või Jakobsoni omi nende sisemise tasakaalupunkti ümber pööranud või tasakaalupunkti ennast nihutanud; küsisin ta käest järele, ta ei teadnud seda enam isegi, ei mäletanud, või ei tahtnud ütelda — ja nii see jäi. Ja lõpuks, mis tähtsus sel on, võtkem ettelootut nii, nagu ta oli, nii nagu ma teda kuulsin ja osaliselt nägingi, sest proloogi ma vaatasin — Ridle monoloogi, mida ta lõpus, epiloogis, peaaegu muutumatu kordab. Seda monoloogi kuulsin kaks korda, tema enda ettelugemisel ja näitleja tõlgenduses, ja lõpuks lugesin ta oma silmadega paberi pealt maha ja kindlasti olid seal sees laused, mis kuidagi ei saanud olla Jakobsoni omad, aga nagu üteldud, tühja sellega, sest tähtis oli ainuüksi proloog, proloog kui monoloog, mis kordus epiloogina ja võttis romaani, näidendi siis nüüd, enda

vahela kui sulgudesse. Monoloog-sulud, mis määravad sulusisu liikumises algusest lõppu — Ridle eneseteostusse.

Esimene monoloog: eneseteostuse programm. Teine, selle enam-vähem täpne kordus, aruanne eneseteostuse kordasaatmisest. Liikumine algkurbusest lõppahastusse, ühe mõeldava eksistentsi täiuslik kehastus, ühe mõeldava täiuslikkuse realiseerumine enesetapus.

Algõudus ei ole meelevaldne ega abstraktne, ta on konkreetne, täpselt emotsionaliseeritud ja üksikasjadega täidetud (kuigi üksikasjadest ei ole vähimatki kuulda), see on aguliõudus, aguliahastus, aguliigavus, agulitigedus, agulilabasus — õudus, ahastus, igavus, tigedus, labasus, mis on antud kehastamiseks neile, kes seal elavad, kes sinna elama tulevad, kes seal elada tahavad või seal elama peavad; raske, madal ja tinane, röske ahastus; ei millegi täpsemaga määratud kui aguli endaga — üks mõeldavaist täiustest, üks inimestele antud kehastustest, üks eneseteostustest, mis ahastuses ja möödapääsmatult on täiuslikemalt ellu viidud siin — linnatagustes tänavates. Aguli igiväsimus, turbamuda must ja sünge igavus, väsimus mustusest kui värvist ja räpast, väsimus kui väärtus omaette, väärtus iseeneses, elamine agulis kui selle ilming, elamine, e t väsinud olla, e t mitte enam suuta. Sisevaatlus, et leida turvasmust ja põhjatu iseolemine, võimetus end mujal realiseerida kui siin — agulis.

Sest miks ta — Ridle — tuleb tagasi? Kättemaksuks? Aguli purustamiseks? Lõhkumiseks, ümbertegemiseks? Miks mitte, võib-olla ehk sellekski, kuid möödaminnes ja muuseas, ainult ettekäändeks; kõik see on kõrvaline, kaugel peamõttest. Ta tuleb tagasi, et ennast teostada, et leida oma elule mõte, et läbi viia eneseteostus — aguliahastuses, väsimuses ja poris — agul, raske ja must turbamuda, hall ja madal turbaraba taevas, üks küngas, mille nimi on Kolgata. Agulilabasus ja agulitigedus — täius, olemise kvintessents, just agulisse ja nimelt agulisse ja ainult agulisse tuleb ta tagasi, et saada siit seda, mida ta kusagilt mujalt ei taha ega oska leida, sest kusagil mujal ei ole ahastus nii täielik, hirm, õudus ja väsimus nii täiuslik, ainult siin; ta tuleb, et seda võtta, et sellest osa saada ja selles tegutseda. Sest tegutsemine on möödapääsmatu, sama möödapääsmatu kui väsimus ja ahastus, teoinimese möödapääsmatus teost, toimeka möödapääsmatus toimest, organiseerija möödapääsmatus organisatsioonist.

Kuid mis on tegu, mis viib lõpuks eneseteostuse oma apogeessse — see on enesetapp, enesetapp kui realisatsiooni täius, lõpp, kõigist lõppudest kõige lõplikum, absoluutne puänt. Ta tuli agulisse, et ennast tappa, kindla ja selge kavatsusega seda teha, ennast üles puua, aga mitte nööri, mitte silmusega, kuigi ka nööri ja silmusega, kuid alles pärast kõike, paratamatusest, mis on veel olematu proloogis, kuid siiski juba seal ette määratud. Seepärast on epiloog proloogi kordus, ta tuli, et luua siin see situatsioon, kus pärast kõike on poomine ainus ja viimane võimalus. Ta tuli, et luua paratamatus, täius seega, täius ahastuses, agullikkuses, hirmus, õuduses ja räpas, väsimuses ja meelegeites, ta tuli, et olla võitja. Ta on inimene, kes möödapääsmatult on

võitja, ta tuli oma võitu looma, ainsasse kohta, kus enesetapp on triumf.

Ja teine tagasitulek — epiloogis, mis kordab proloogi: lubatud võidu ülevõitmine, võitjate austamine, tunnustus täiusliku eneseteostuse eest.

Nii tookord, pärast „Vaeste-patuste“ instseneeringu ettelugemist. Mäletan, et tol korral tundus see oopus parim ta kirjutatuist. August Jakobson oli taust, kus ta, tema ise, Vaino Vahing, *alias* Ridle, ennast kõige mõjukamalt sai maksuma panna. Võõras taust, nii mulle tundus, ei kahandanud vähimalgi määral ta omapära, soodustas isegi selle väljatulekut. Nüüd, kolmkümmend aastat hiljem, võtame niisuguseid taustaleasetusi loomuliku postmodernistliku võttena ja ei mõtle sellele enam üldse; kui me üldse midagi mõtleme. Vähemalt Jakobsoni kogu tema kummalise jõulisuse ja jõuetusega oleme unustanud, tükkis sellega, ma kardan, ka Vaino Vahingu dramatiseeringu. Kuid ajutiselt — vähemalt niipalju, mis puutub nimetatud dramatiseeringusse. Sest Vaino Vahingu draama renessanss on paratamatu (pidage mu sõnu mees!), mingis olulises mõttes on tema meie (eesti) näitekirjanikest kõige ehedamalt draamaatiline, kategoorilisem kõigist; vaba igast filosoofilisest nakatusest või doktriinide diktaadist. (Ka August Jakobson, keda ta tookord oma taustaks valis, on seda oma suurtes eestiaegsetes romaaniklompides, hiljem hakkab ta näitama oma nõrgemat, allaheitlikumat poolt. Kuid Jakobson Jakobsoniks, pole tema meie persoon praegu, ainult taustana oli ta meile huvitav, sest ka tema on üks freudismisõja veterane ja seegi on asja juures oluline.)

Näib nüüd küll nii, et oma viimaste väidetega hakkann endale juba varakult ja ette vastu rääkima, sest alles ma jõudsin Vaino Vahingu siduda sajandilõpu freudismisõjadega, isegi sõlmfiguuriks nendes nimetasin ma teda, kui kuulutan ta äkki igast doktriinidiktaadist puutumatuks. Aga ma usun, kui mulle küllalt aega antakse, et suudan end vasturääkivusest pikkamisi lahti jutustada. Ja sõna „naiivne“ (täiesti mittepejoratiivses mõttes) hakkab siin mängima otsustavat osa.

Kuid milleks üldse freudismisõjad, mis on meil nendega asja?

Kuid kõigil on nendega asja. Terve sajandi läbi oleme põdenud haigusi (nii otseses kui ka metafoorilises tähenduses), mida Viini psühhoanalüütikud on meile sugereerinud, me oleme neist sügavamalt läbi imunud, kui aimatagi võime, ja kui ükskord on tulnud (ülemaailmne) arveteklaarimise tund (päev, aasta, aastasada), kuidas võiksim sellest kõrvale hoida, ja eriti veel jutuaajamises doktor Vaino Vahingu üle? See ei oleks lubatavgi, sest keda rohkem me oleme selle nimega siin Eestimaal sidunud kui teda! Kes ise on rohkem end selle nimega sidunud kui tema! Selles asjas peame tuleviku minevikust (ja vastupidi) lahti rebima. Alustagem siis siin.

Kuid ma liialdan, alustus on muidugi juba tehtud — kõik teavad seda, mina kaasa arvatud. Läänud aastal ilmus Tartu Ülikooli kirjastuse väljaandel Jüri Alliku raamat „Sissejuhatus“, mis kaanel kannab nimetatud teosele lisatud Sigmund Freudi kirjatüki pealkirja „Inimhinge anatoomia“ ja mis minu arvates ühest teatavast aspektist vaadatuna valgustab piisavalt sajan-

dilõpu freudismisõdade olemust ja tagamaid, ka viimastel aastatel väljaku-
junenud situatsiooni. Jüri Alliku otsustust võib jämedates joontes iseloo-
mustada väljendiga „närtsinud freudism“. Ma ei kavatsenud ei kommenteerida
ega kritiseerida Jüri Alliku teost, pole mul selleks küllaldast asjatundmustki,
veel vähem on mul ütelda juurdelisatud Freudi kirjutiste kohta — tekstid
õiendavad omavahelised arved ilma kõrvalise abita ja seda üsna iseloomu-
likult. Seletust vajab minu enda väljend „ühest teatavast aspektist“.

Jüri Alliku teosest võib jääda mulje, nagu oleksid sajandilõpu freudis-
misõjad juba lõppenud ja kapitulatsioonaktid alla kirjutatud, kuid asi ei ole
veel siiski nii kaugel. Isegi võitja ei ole „igas aspektis“ selgitatud ja aspekte
on rohkem kui üks.

Originaalaspektis — kui seda nii võib nimetada —, selles, millest peamiselt
räägib Jüri Allik, võib ju nii ollagi, siin asun täielikult autori seisukohale.
Kuid originaalaspekti kõrval mängivad kaasa kõrvalaspektid ja meie arutluses
on nad isegi tähtsamad kui originaalaspekt. Aga kuna arutlus käib Vaino
Vahingu ümber, siis vajab mu nõustumine selgitust, sest näib omakorda
sisaldavat vastuolu.

Originaalaspekti all mõtlen teaduslik-meditsiinilist (psühhiaatrilist, kui
soovitakse) hoovust freudismis, oluliselt seda, millega psühhiaater Sigmund
Freud oma patsientide juures alustas. Sel puhul küsitakse, kas psühhooanalüü-
tilise koolkonna ravimeetodid ja -võtted on teaduslikult põhjendatavad ja
nende tulemused ühemõtteliselt interpreteeritavad. Kas sellisena kuulub
freudism teadusharuna teadusse (nii nagu me seda juba premodernismist
alates mõistame), või on tegu puhta pseudoteadusega? Mis aga puutub meie
loo kangelasse, siis on ju teada, et oma erialalt on ta kõrgelt kvalifitseeritud
arst-psühhiaater, niisiis peaks teda kui arsti puudutama — kui üldse — just
nimelt freudismi nimetatud originaalaspekt. Ja kui tahaksime teda siduda
tolle koolkonnaga, siis peame ta, Jüri Alliku järgi, ilmselgelt arvama kaotajate
poolele, sest kuigi ka selles aspektis ei ole sõda veel lõppenud, ja kapitulatsi-
ooniaktile ei ole alla kirjutatud (öeldakse, et pärast freudismi „kognitivistlikku
pööret“ on tema kaitsjate, aga sellega muidugi ka ründajate aktiivsus ot-
sustavalt suurenenud), peab vist ometi tõdema, et psühhooanalüütiline praktika
on ka oma valikkodumaal, USA-s, katastroofiliselt kaotamas kunagist popu-
laarsust.

Andrew Scull (Joseph Schwartzi raamatu „Cassandra's Daughter“ tut-
vustuses): *Esiailgu olid paljud psühhiaatrid ja neuroloogid Ameerikas (nagu
mujalgi) uue Viini doktriini suhtes äärmiselt vaenulikult meelestatud, kuid
juba Teise maailmasõja lõpuks muutus enamik psühhiaatria prominentseid
esindajaid psühhooanalüütilise altari kummardajaks. Pühhoanalüüsi poolda-
jaid hakati rutiinselt valima Ameerika Psühhiaatrite Assotsiatsiooni presi-
dentideks, psühhooanalüüsi tunnustamine muutus suuremate ülikoolide psüh-
hiaatriaosakonda ametikohtadele kandideerimise sine qua non tingimuseks
ja Hollywood produtseeris seebioopereid, milles kangelaslik freudist käeli-
gutusega päästis kaitsetu psühhiootiku riigihaglate ussikoobaste mustade*

jõukude küüsisist. [---] Millest siis ikkagi tuli, et nad taas elustunud bioloogilise reduktsionismi tunnustajate poolt nii kergesti kõrvale heideti, et psühhoteraapia nii kiiresti psühhofarmakoloogia ees taandus...?

Paradoks on selles, et meie freudist (kui me Vaino Vahingu puhul seda iseloomustust ajutiselt seletamata ja toorel kujul kasutada võime) ei ole psühhiaatrina kunagi olnud analüütik; ta on alati olnud farmakoloog, sellisena ennast doktoriks väidelnud, sellisena end kuulsuse ja autasudega pärjata lasknud. Arstina on ta alati olnud oma vaenlaste, nüüdsete võitjate (?) poolel. Kas tuleb sellest järeldada tema erakordset ettenägelikkust ja kavalust?

Vaevalt — järeldamine ei oleks õige, kuigi järeldus ise ehk siiski.

Mäletan, et kunagi iseloomustas tema tolleaegne abikaasa teda umbes nii: „Vaino on nagu sibul, iga kihi all on tal uus kiht ja sa ei jõua kunagi tema tuumani välja.“

Ja ei jõuagi, ja sellepärast on kiusatus juba nüüd mängu tuua uus tegija, kes küll nagunii ju asja juurde kuulub — Dostojevski.

Kuid enne kui minna Dostojevski (vist juba neljanda persooni) kallale, tuleb rääkida mängust ja teatrist. Teatrist oli juttu seoses „Vaeste-patuste aleviga“, kuid seda juttu tuleb süvendada, ka mängu teemasse tuleb süveneda, sest loomulikult kuuluvad need kaks ühte. Kuid mängust (*Spiel*ist ja „Salongist“, kus toda omal ajal harrastati) olen varem juba liigagi palju ja liialdatult rääkinud, nii et nüüd tuleb seda teha ettevaatlikult. Kõigepealt, mängul on Vaino Vahingu kontekstis kaks aspekti, nad on küll omavahel seotud, kuid neid tuleb siiski lahus hoida. Mäng kui tema loomulik olemishoiak ja mäng kui väljastpoolt pealepandud (või väljastpoolt enda peale võetud) nõue — kohustus elada nii nagu Huizinga *homo ludens*. See viimane on esimesest — loomulikust eluhoiakust — tulenev, kuid siiski juhuslik nõue: mängida mängivat inimest. Kui kord juba on mängiva inimese hoiak aja ja tema diktaatorite poolt pealepandud nõue, siis tuleb seda nõuet kuulda võtta, ja pööraselt tõsiselt. Selle koha peal võiksimegi jälle rääkida oma neljandast persoonist (Dostojevskist), kuid hoidume sellest veel hetkeks. Jutustan selle asemel tõestisündinud loo ühest reisist Pärnusse. Käik Pärnusse oli vist mingil moel seotud Vahingu „Suvekooli“ lavastamisega „Endlas“ (kas käisime esietendusel, seda ma ei julge enam ütelda), igatahes liikusime (Vaino Vahing, mina ja veel keegi, võib-olla Hando Runnel, aga ma võin eksida: Runnel on ju teatrit põlgav inimene, miks oleks ta pidanud sinna tulema?) mööda alleed tolle kolmekordse hallika maja, tookordse hotelli poole Koidula platsi kõrval, kuhu Ingo Normet meile kohad oli kinni pannud, ja üks meist, kas mina või too unustatu, näitas tee kõrval rentslis vedelevale surnuks sõidetud kassile. Kui see olin mina, siis ei tea ma ikkagi ütelda, miks ma seda tegin, võib-olla ootasin üllatavat reaktsiooni, võib-olla näitasin lihtsalt — ei millegi pärast, näitasin ja läksin edasi, ja minuga koos too unustatu, aga Vaino Vahing jäi maha, hõikas meile midagi käskivalt järele, kategooriliselt, nagu tal ikka — kui mäng käima läks — kombeks oli, sundis meid seisma ja vaatama, läks ise kassi juurde, tõstis ta sabapidi rentslit üles ning kõndis meie seltsis koos

kassiga kuni lähima prügikonteinerini, viskas ta sinna sisse. Ta ei ütelnud midagi, me ei teadnud, mis mäng käigus on, aga kui kass oli juba konteineris, tuli ta meie kõrvale ja teatas: „Ei saa, peab ära koristama, ma olen nii palju kasse tapnud, et ühestki surnud kassist ei saa niisama mööda minna. Mina olin neil see, kes eksperimente tegelikult läbi viis.“

Niisugune oli Vaino Vahingu kui farmakopsühhiaatri freudistlik reaktsioon rentsilis vedelevale surnuks söidetud kassile ja kassiga assotsieeruvatele mälestustele. Niiviisi tunnistas ta end kõige oma farmakoloogilise hariduse ja professioni juures freudistiks. Teatraalselt, nagu freudistile — või freudistide lemmikpatsiendile, hüsteerikule — kuulub. Kuid peajaslikult oli see etendus. Mäng ta loomuliku eludispositsiooni diktaadi järgi. See oli sissejuhatus etendusele, mis meid teatris ootas. See oli „kool“ — „sügiskool“ sedapuhku. Surnud kass oli dramaturgiline materjal, mida Vahing ei saanud jätta kasutamata. Teater, kui seda sõna vajaliku abstraktsusastmega võtta, algas juba seal; me liikusime ühest konventsionaalsuse astmest teise, ja kui õhtul tõesti teatrietendus toimus, siis jõudsime tol päeval välja ka konventsionaalsuse viimse astmeni — lavastaja, professionaalsete näitlejate, lavakujunduse, muusika ja piletikontrollidega.

Kuid konventsionaalne teater ei ole mõeldav ilma mittekonventsionaalseta. Igale etendusele ei müüda pileteid.

Mis aga olulisim, kahekümnenda sajandi (mittekonventsionaalne) teater on freudistlik ja miski ei muuda seda tagantjärele olematuks, ei teda, ei tema lubadusi (tulevikku). Puhtteaduslikult võib freudistlik meditsiinitehnika olla kahtlane, kuid see ei muuda enam olulist. Kord on teda juba teaduslikuna võetud ja selle formaalse maski all on ta korda saatnud pöördumatu. Pärast freudistlikku pööret ei saa me ka pärast tagasipööret olla endised, täiesti sõltumatult esialgse „seade“ teaduslikust väärtusest või väärtusetusest.

Selles mõttes tulebki freudismi ja Freudi tähendust seletada pöörde läbi-teinute järgi ja mitte vastupidi.

Vaino Vahing, olgugi farmakoloog oma erialal, on freudistliku pöörde läbi teinud pöörane psühhiaater, seega tema tõeline looja.

Kuid pöörane on ta ju nagunii, nii Freudiga kui Freudita, pöörane Dostojevski mõttes — ohjeldamatu, nagu too kusagil oma Karamazovite kohta ütleb. Ikka läheb ta äärmuseni.

Kuid äärmuseni minemise väitega tuleb siiski olla ettevaatlik. Äärmuseni minek ei tähenda lõpuni minekut. Lõpuni ei ole võimalik minna, kui lõppu pole. Vähemalt pole teda võimalik leida, kui teadmata jääb, kas teda on või ei ole teda üldse, kui teed, mis äärmuseni viivad, ei vii ometi lõpuni, heal juhul ainult „küllalt kaugele“, halvemal juhul lihtsalt tagasi, halvimal — mis võib ju olla ka parim — uuesti algusesse. Siin oleks jälle mõtet korrata seda, mis kunagi Vahingu kohta ütles ta tookordne abikaasa.

Parafrasides öeldut, võiksime korrata ka seda, mida nimetasin pealkirjas — mees, kes ei mahu iseendasse. Muidugi ei mahu ta ka kivile ja näitemäng, millele nende sõnadega vihjame, ongi näitemäng temast endast, rüütatud

ühe teise pöörase elukäiku. Jaan Oks nagu August Jakobsongi on Vaino Vahingule hea taust.

Kuid see, et näitemäng on temast endast, on muidugi iseendastmõistetav, sest kõik, mis ta paberile paneb (või moderniseerides väljendit — audiovideostab), on temast endast, ta on ideaalne näide tollest „igamehest“, kes võib oma elus kirjutada vähemalt ühe romaani — romaani iseendast. Ta kirjutabki selle ja ainult selle. Kuid tema romaan iseendast ei ole romaan iseendale, ta romaan on romaan selle lugejatele ja mingis erilises kateoorilises mõttes pealegi. Õige pea ma ütlen, mis mõttes nimelt.

Romaan aga, isegi kui ta oma äärmustesse minekul ei lähe lõpuni, on freudistlik, tolles juba nimetatud tähenduses, mis annab freudismile mõtte ka pärast ta langemist.

Et see nii on, näeb igauks, kes viitsib läbi lugeda kõik need „kirjad“ (mis kokku moodustavadki romaani), mida Vaino Vahing meile on läkitanud. Kuid missugune ta „nii olles“ siiski on, on omaette küsimus ja seda tuleb veel järele vaadata.

Kõiki „kirju“ me läbi lapata ei jõua, valime parima — kaunima, nagu ütleb ühe ta raamatu pealkiri.

Parima võtmiseks tuleb aga valida vaatenurk, mille suhtes hea on hea ja parim parim; vaatenurk ei pruugi põrmugi olla objektiivne, kuid asjakohane peab ta olema siiski.

Kui pidada kinni joonest, mille tõmbamist oleme alustanud, tuleks valida esmajoones tekstid teatrile. Nende all ei tule mõtelda (ainult) näitemänge ja dramatiseeringuid, vaid igat teksti, mis teatrile (teatri vastu?) on suunatud.

Nii või teisiti on teater mäng.

Ja nagu üteldud, nii või teisiti on Vaino Vahing mängur — ka tekstides, mis teatrit üldsegi ei puuduta, kuid teatritekste oleks meil ses mõttes lihtsam lahti sõlmida — mäng on nendesse parooli tasemel sisse kirjutatud. Kordan veel, ei ühtki sõna (enam) Salongist ja *Spiel*'ist; mäng, millest sedapuhku räägin, on analüüsi-mäng. Mängitakse enese lahtikordamist: edasiliikuva aja tagasikeeramist, selleks nüüd, mis ta kunagi oli. Sest nüüd on aeg saanud selleks, mis ta kunagi oli. Mängides mängime iseennast, et selleks saada. Endamängimine on psühhoanalüütiline mäng, mis kordab mind-ennast sellena, kellena ma kunagi olles pole kunagi (enne) olnud, kuid olen nüüd. Arvatavasti töötab seesama skeem ka psühhoanalüüsi meditsiinilises praktikas, kuid ma ei julge meditsiinasjanduse kohta eriti suud paotada. Oluline on ju lõpuks see, et skeem on meditsiinipraktikast ammugi üle hüpanud ja levinud üle igasuguste piiride. Et haigus, mille freudism on ravimiseks välja mõtelnud ja inimestesse (haigetesse) sisendanud, on nüüd, sajandilõpul, kõrgelt tsiviliseeritud rahva elamismoodus. Sajandi eksistentsivõimalus. Freudismiga käiku läinud mäng on mängurite mäng ja tema edu oleneb mängurite mänguvõimest. Ses mõttes on Freud ise freudismimängijate suhtes sekundaarne.

Kõik oleneb (oleneb) mängu intensiivsusest, esialgne (teaduslike taotlustega reeglistikul põhinev menetlus) saab tõeliseks alles mängus, milles tõelisus

läbi mängitakse. Sellest ta paljukihilisus, sest kunagi ei ole teada, mitmekordne on tegelikult mäng: mäng mängib mängu, mis omakorda on millegi mäng, ja mis omakorda, jne. jne. Niiviisi osutumeegi Dostojevski-kangelasteks, kes kõige siirama hingepuhangu korral ei tea, mitmendasse mängufaasi (valesse) ta on tagasi (või edasi) jõudnud. Miski, mida on hakatud nimetama alateadvuseks, on põhjatu, tema kihid on lõpmatud ja võib-olla omavahel lõikuvad. (Ainult oma „lunastuslikes“ romaanilõppudes laseb Dostojevski oma kangelastel jõuda pärale, kuid need on võib-olla laenu tolleaegsetest menuromaanidest ja kuuluvad „stiili“ juurde, pole vajadust neid enama tõsidusega võtta kui näiteks Dickensi suhkruhaigeid romaanilõppe.)

Ja niimoodi on Vaino Vahing, meditsiinimees, teadlane, psühhofarmakoloogia kooli esindaja, ikkagi psühhoanalüütik, ses ainsas mõttes, milles psühhoanalüüs on tõeline ja ei tunne kaotusekibedust.

Isegi otsesemas protseduurilises mõttes võib teda lugeda psühhoanalüütikuks, sest ta jagab korraldusi, viib läbi analüüse nendega, kes ta korraldusi kuulevad (loeivad, näevad teatrilaval). Tema käskude järgi peame tagasi langema minevikku, mida kunagi ei ole olnud, kuid mis nüüd minevikuna on siiski olemas.

Ta mängib iseennast, kuid sunnib meid kaasa mängima — sedasama, ikka iseennast. Seda ainsat, kes meil on alati käepärast.

Me ei tea, kes me oleme, me ei saa kunagi teadma, aga seda meile ei ütelda, meid sunnitakse mängima lootuses, et vähemalt mängus-mängijad me oleme ja ses mõttes siiski enda juurde (tagasi) jõudnud.

Ega ta ei ole sümpaatne analüütik, ega ta ei lohuta, vähemalt otseses ja lihtsas kohetajutavas mõttes. Ta türanniseerib, ta nõuab, et oleksime ausad iseenda vastu, nagu tema seda on, see tähendab, nõuab, et me mängiksime aus-olemise äärmuseni välja, kuni selgub, et lõppu ei ole, et kõik ausaltmängitu on ikkagi otsani vale ja just sellega õige.

Ses mõttes peaksid olema kõige iseloomulikumad tema juhatused teatritegijatele.

Lõpuks ei ole lõppenud sajandi psühhoanalüüs midagi muud kui renessansiaegse inkvisitsiooni kordamine, ja lõpptulemuski — tuleriit — ei puudu. Sest ka tuleriit on mäng: mäng hingega, mille ümbert seekordne mask — liha — ära heidetakse, et puhtana jumala (või kuradi) ees seista, kus (arvatavasti) selgub, et seegi on vale — see tähendab, ei selgu midagi.

Me ei usu enam võimalust (puhtana?) jumala ette pääseda, niisiis ei saa me enam mängida jumalateatris, kuid modernismi uus-jumal on ometi juba loodud ja tema ees mängime seda nüüd (postmodernismis, kui tahate ka seda sõna kuulda).

Hüva, võidakse ütelda, et kõik see, mis ma räägin, lõhnab Thanatose järele, ent kuhu jääb siis Eros, kui juba on freudismist ja eriti Vaino Vahingust juttu? Erosmängudega on tema ju kuulsaks saanud.

Olgu, küllap see nii ongi, kuid enne kui ennast kaitsma tormata või vastuseid otsida, tuleb küsida, mis ta on — see Eros? Mis on temal analüüsiga tegemist?

Üteldakse, et tuleb esile tuua oma varjatud ja saladus tungid. Inkvisitsioonist kuni modernismini saladus ihad tuleb vabaks lasta. Viimseni mängu tuua ja neid võõrandumiseni esitada. See on postmodernism, nii kinnitatakse.

Kuid mis on maha saladus ja mis on mahasalgamine? Kui kaua on veel võimalik maha salata asju, mida nii põhjalikult ja põhjani on esile toodud, ette mängitud? Vist seda, mis avalikkusse-toomise mängus t u l e b maha salata, et avalikkus sünniks, et avalikkusemäng mängima pääseks.

Mäng on ju mitmekordne ja lõppmängus mängime arvatavasti vastandmängu, ja varjame nüüd jälle midagi ürgset, mis vabakslaskmises sulgub ja omakorda vabakspääsule hakkab püüdlema. Esilemängitud panseksuaalsus varjab ehk ürgset panhäbi ja -kasinust.

Kristliku pärispatu ja sellest lunastamise idee ei ole väljastpoolt käsulauadega sisse kantud ja kuulutatud õpetus (kuigi nii kuulutatakse), see on ju samuti ürgsete ja varjatud ihade väljapurse o m a s kairoses, ja kui see idee lõpuks „valeks“ osutub, valeks kuulutatakse, ei muutu sellega lõppkokkuvõttes ikkagi midagi, sest see, mis on olnud, ei kao kuhugi, me oleme tema tulevik, ja võib-olla on tema kord jälle meie tulevik, kes teab. Sest midagi me oma panseksuaalses salgamatuses ometi maha salgame, mingid ürgsed ihad oleme — et rääkida valitud freudistlikus argoos — sügavasse alateadvusse surunud, sest midagi meid ju metsikult piinab. Miks muidu me oma õnnes ja tervises oleme nii haiged ja õnnetud?

Kuid aeg on minna Vaino Vahingule lähemale.

Rääkisin, et Vaino Vahing on sõltumatu igast mõeldavast doktriinidiktaadist, seejärel kuulutasin ta pööraseks freudistiks. Mida see tähendab? See tähendab, et räägin ta naiivsest kuulekusest ideeliste diktaatide suhtes ja väidan, et just see garanteerib talle vabaduse nende ees. Sellega on paradoks ära seletatud. „Naiivne“, mida kasutan täiesti mittepejoratiivses tähenduses, ütleb seda: naiivselt võtab laps (iga) talle pakutud uue mänguasja, mängib sellega tühimiseni ja heidab ta seejärel kõrvale, kaotamata seejuures vähi- matki iseendast. Nii mängib Vahing talle pakutavate värviliste doktriinide ja eriti nende mõistete ja paroolidega, mängib pöörasuseni, tühimiseni, heidab nad kõrvale ja on ikka endine — ta ise, nagu ennegi. Muidugi valib ta mänguasju oma sümpaatiate ja kalduvuste järgi, aga ka laps valib oma klotse selle järgi. Muidugi valib ta aja soovitude järgi, aga ka laps valib. Kunagi mängisime tinasõduritega, kes mängib nüüd enam nendega, aga kuivõrd oleme selle erinevuse tõttu erinevad? Oleme ehk, mõnel määral, aga olemuses ei mingil.

Ja nii, naiivselt Freudi ja Jungi ja kelle pagana veel doktriinidega mängides, sünnib Vaino Vahingu kahekordne freudismimäng.

Sügaval sisemuses o n t a freudist, selles ainsas mõistlikus tähenduses, millest rääkisin, selle „Freudi“ freudist, kelle ta ise omataoliste mänguritega on loonud ja mis täielikult jääb puudutamata sajandilõpu freudismisõdadest. Kuid olles loonud tolle freudismi oma sisemuse tungide mõjul, mängib ta teist freudismimängu, naiivselt ja süüdimatult nagu laps klotsidega, mängib mõistete ja sõnadega ja on sellest õhinas kaasa kistud, siiski mõjustamatuna

sellest peaaegu täiesti. Pealmine freudismikiht ei puuduta alumist, seetõttu jääb ta igas sellises (ka *homo ludens*'i mängus näiteks) ikkagi endiseks Aravu järvepõhja legendike ahastavaks lapseks.

Kui minna konkreetsetelt tekstide juurde, siis hea näide öeldu kohta on novell „Alasti habemenuga“. Mäng doktriinide, nimede, mõistete, tsitaatidega võtab siin justkui Rio de Janeiro karnevali mõõtmed.

Kuid alustagem sügavamalt, alustagem põhjast, see tähendab üksikust lausest, mõtte väljenduse algüksusest. Ma ei tea, kas on keegi Vahingut lauseanalüütilise keelefilosoofia (jumala pärast, mitte segi ajada psüühhoanalüüsiga!) kontekstis vaadelnud, aga kui pole, on viimane aeg seda teha — mõni Arne Merilai jünger võiks selle asja tõsiselt ette võtta, paljugi õpetlikku, arvan, oleks tal siit leida. Pole karta, et ma siinkohal millegi selletaolisega katsetaksin, nii et kes mu lugu on seniajani lugenud, võib ka selle lõpuosa läbi vaadata, kuid mõned vihjed on siiski asja- ja ajakohased siingi.

Kui hoida kinni traditsioonilisest seisukohast, et väitelause tähendus on ta mõte, siis kuidas suhtuda lausetesse nagu:

Lühijutte ei ole kunagi kauaks, või kui, siis peab neid palju olema, see ehk ongi nende ainukene eelis sinilillekimbu ees.

Muidugi komplitseerib arutlust see, et vaatluse all ei ole lihtlause, kuid mingit rangelt-loogilist analüüsi me siin nagunii ei taotle. Võib-olla on oluline veel lisada, et see on jutu „Ralli“ neljas lause ja jutu süzeeni pole sellega veel jõutudki, lilled ja lühijutt on küll juba kolmes esimeses lauses ära märgitud. Kuid ikkagi, mida see lause traditsioonilises tähenduses meile teatab?

Ilmselt seda: a) kui ei ole täidetud teatav lisatingimus, siis lühijutte ei ole kuigi kauaks; b) lisatingimus on see, et neid on palju; c) lisatingimuse rahuldamise korral on lühijuttudel teatava tõenäosusega eelis lillede ees; d) see eelis on ka ainuke.

Mida tähendab — „kuigi kauaks“? Nähtavasti seda, et lühijutud muutuvad lisatingimuse puudumisel kiiresti olematuks. Võib uskuda, et tahetakse ütelda, et lühijutud võivad siiski eksisteerida kaua, kui neid on palju; lillekimbus on küll palju üksiklilli, aga eksistents on sellest hoolimata lühiaegne, seega lühijutul on ses suhtes eelis lillekimbu ees.

Ometi ei ole see interpretatsioon ainuvõimalik, on võimalikud teised interpretatsioonid, tegelikult määramatult palju.

Lause eesmärk näib olevat seda määramatust indutseerida.

Tekib kahtlus, et kuigi farmakoloog, on Vaino Vahing siiski ka praktiseeriv psüühhoanalüütik, vähemalt näib ta suhtuvat kujuteldavasse lugejasse kui arst haigesse ja võtab oma tekstiga lugeja kallal ette teatava (analüütilise) raviprotseduuri. Sest, nagu ütlesime varem, on ta juttude toon kategooriliselt käskiv.

Ühest näitest muidugi ei piisa, et loogiliste aukude sundivuse kohta midagi lähemat väita, kuid näiteid ei ole raske lisaks tuua.

Teine lause novellist „Näitleja“:

Kaks etendust järjest mõjusid talle nagu lai maantee, õigemini ringtee, mida mööda võiks ja tahaks kasvõi neli tundi käia, kui sul suurlinnas just

kuskil ööbida ei ole, kui metroo suletakse ja sul on kaenlas tekstiraamat nagu dissertatsioon.

Kas lause kirjeldab seda, k u i d a s mõjusid talle (näitlejale) kaks etendust järjest, et nad mõjusid n a g u maantee, mida iseloomustab terve lauseosa, mis algab pärast esimest koma? Paistab nii.

Kuid asi komplitseerub järgmiste lausetega otsekohe. *Võib-olla taoliste mõtete pärast nad teda* [näitejat, keda otsiti — esimese lause informatsioon] *ei leidnudki.* Kelle mõtete pärast? Näitleja? Otsijate? Mõtete kui selliste? *Siis aga avati metroo, ta pääses sooja vagunisse ja kõik hakkas otsast peale — seesama ringtee, nüüd juba maa all...*

Maantee näib uue informatsiooni alusel siiski olevat tõeline, tundub, et näitleja läkski maanteele ja hiljem metroosse ja teise lause esialgne tõlgendus on vale? Või ei ole siiski?

Näiteid võib tuua juurde meelevaldsel hulgal, peaaegu igast novellist, kuid „Näitleja“ pakub neid nagu konveierilt.

Loogika on nihutatud juba lause tasandil ja nihe süveneb lõigu tasandil veelgi.

Kuid loogikanihe kui selline ei ütle iseendast midagi. Oluline on loogikanihke loomus, tema esitamiskiis, tema otstarve.

Võiks võtta teksti, eriti lühemat, nagu vabavärsis luuletust ja siis on see kõik juba midagi muud ja loogikanihked astuvad oma paika ning vilunud luulelugeja teab juba ette, kuidas neid võtta. Kuid tekstid ei tundu luuletustena, nad mõjuvad, ja nad mõjuvad kategooriliselt kui informeerivad tekstid, enamgi, pikapeale hakkavad nad mõjuma kui korraldusi jagavad tekstid. Lugeja tunneb end olevat kohustatud asuma mingisse talle sisendatud dispoitsiooni, tal kästakse midagi, tal keelatakse midagi, teda noomitakse ja õhutatakse. Ja pikapeale selgub, et olemegi psühhoanalüütilisel seansil ja meil kästakse liikuda mingit ettenäidatud (mõtte)rada mööda edasi (kuhu?).

Muidugi võib aimata ka, et kirjutajagi mängib sinuga kaasa, kuulub samuti analüüsivade kilda, ka temal endal on tegu raviprotseduuriga, kuid kindlasti ei ole see individuaalravi. Te olete, nii näib selguvat, mingil grupi-teraapilisel seansil.

Loogikanihkeid demonstreeritakse peaaegu terrori jõuga, teid aetakse nendesse, te peate nad välja kannatama ja väljakannatanuna peate jõudma puhastuseni.

Ja te jõuategi, kuigi tunnete, et teie kallal on toime pandud julmuseni ulatuv vägivald, kuid siiski ei ole see suurem, nii te aimate, kui vägivald, mis vägivallatseja on iseenda kallal ette võtnud (Ridle, *alias* analüütiku enese-teostus!), ja seepärast te lepите. Kuid peamiselt lepите sellepärast, et kogu selle asjanduse kohal ja kõrval ja tema all pakitseb ja immitseb mingi habras, kuid siiski peaaegu hingematvalt sügav kurbus, kahjutunne millestki igavesti kaotsiläinust, millestki kaotsiminevast, millestki eesseisvast, kuid eesseisvana siiski juba ette luhtunust, ja see viimane on olulisim. Te lepите, sest kuidagiviisi osutub, et te olete viidud iseoma kaotatud kodu varemetele ja kogu julmus ei ole muud kui sulaselge ühine ahastus. Te olete mässitud nende juttude kummaliselt mõistatuslikku lumma.

PROFESSOR MARTENS JA RAHVUSVAHELISE ÕIGUSE ARENG

Rahvusvaheline õigus näib tänapäeval olevat jõudnud niisugusesse arengustaadiumisse, kus seda võib võrrelda Platoni tähelepanekuga filosoofia funktsioonist. Filosoofia (loe: inimõigused) on rusudest valmistatud parv, mille abil laevahuku läbi teinud meremees jõuab ehk kunagi koju. Kas jõuab, ei tea, aga lootus on siiski olemas. USA-s 1776. aastal vastu võetud iseseisvusdeklaratsioonist koorus välja mõte, et igal indiviidil peavad olema riigi poolt tagatud kodanikuõigused. Tänapäevaks on need õigused jäetud ÜRO Julgeolekunõukogu otsustada. Seepärast eeldab rahvusvahelise õiguse rakendamine märgatavaid muudatusi, et kaitsta selle kõige olulisemat osa — rahvusliku enesemääramisõiguse ja inimõiguste tagamist. Teatavasti võttis ÜRO juba 1948. aastal vastu inimõiguste ülddeklaratsiooni. 1975. aastal toimunud Helsingi tippkohtumisel rõhutati taas inimõiguste tagamise vajalikkust. 1976. aastal jõustus konventsioon kodaniku- ja poliitiliste õiguste kohta. Vastu on võetud konventsioon laste õiguste kaitsest. Surmanuhtlus on paljudes riikides keelatud. Loomi ei tohi piinata. Esimesel pilgul tundub, et asjad edenevad hästi. Kuid viimase aja sündmused osutavad, et deklaratsioonide, konventsioonide ja muude kõlvasõnaliste dokumentide ja tegelikkuse vahele jäävad ohtlikud käärid.

Pisut ajalukku süüvides võib tähelepanelik lugeja märgata, et Euroopas on inimõiguste kaitse alal teinud märkimisväärset tööd Eestist pärit Friedrich Martens, kellest Jaan Kross on kirjutanud romaani „Professor Martensi ärasõit“. Krossi sõnumit võimendab teose ilmumisaeg — Orwelli-aasta 1984. Romaanis on juttu 1864. aastal Genfis alla kirjutatud Punase Risti konventsioonist, püüdlustest korraldada sõjavangide kohtlemist rahvusvahelises ulatuses ja riikidevaheliste tüliküsimuste lahendamist rahvusvahelise vahekohtu abiga. Martensi „Tsiiviliseeritud riikide rahvusvahelises õiguses“ on Jaan Krossi sõnul öeldud: „...inimesele kui sellisele antava tunnustuse aste näitab alati rahvusvaheliste suhete ja rahvusvahelise õiguse arengutaset vastaval ajal. Kui see austus on suur, kui ajastu peab inimese kodanlike ja poliitiliste õiguste allikaks inimisiksust kui sellist, siis kulgeb ka rahvusvaheline elu kõrgemal õiguspärasuse ja korrastatuse tasemel.“ Edasi on professor Martens jõudnud mõteteni, mis muutusid tõeliselt aktuaalseks alles pärast holokausti ja lõputut rodu tapmisi ja küüditamisi kogu Euraasias. „Konkreetselt riigi rahvusvahelise tõsiseltvõetavuse ja usaldusväarsuse ainus tõeline kriteerium on inimese eneseteostamisvõimaluste maht, reaalsus ja puutumatus selles riigis,“ ütleb professor Martens. Need sõnad ei tohiks külmaks jätta

mitte ainult tänapäeva kirglike inimõiguslasi, vaid ka demokraatlike riikide tipp-poliitikuid, kuna nad langevad kokku nende endi poolt alla kirjutatud deklaratsioonidega. Paraku on reaalspoliitika deklaratsioonide rakendamisest keerulisem. ÜRO inimõiguste deklaratsiooni eesmärk oli muuta õigusvastasaks seadusandlus, mida natsid olid rakendanud Saksamaa seaduste moonutamiseks. 1948. aasta deklaratsioon näeb maailma sellisena, kus inimesed võivad isegi juhul, kui neilt võetakse ära kodaniku- ja poliitilised õigused, otsida endale kaitset inimolenditena. See humanne mõte aga on praktiliselt teostamatu, kui toetuda sellele dokumendile. Näiteks juriidilise isiku õigused on sätestatud üksnes sõltuvalt Saksamaal toimepandud juutide varanduse eksproprieerimisest. Ka hilisemates rahvusvahelistes kokkulepetes lähtuti ainult riigipiiride puutumatuses ja riikide suveräänsuse tagamisest. See, kuidas kaitstakse inimõigusi riigisiselt, jäi kohalike võimumeeste endi otsustada. See andis ja annab tegelikult praegugi totalitaarsete riikide juhtkonnale võimaluse väita, et isegi etniline puhastus ühe maa piires on selle riigi siseasi. Tõsi küll, ei saa öelda, et nüüsgused probleemid oleksid ekspertidele märkamatuks jäänud. Juba 1899. aastal toimunud Haagi rahukonverentsil rõhutas professor Martens põhimõtet, et relvastatud konflikti ohvreid peab alati kohtlema humaanselt ja inimliku vastutustundega. Olenemata riigipiiridest.

1948. aasta deklaratsioon ei andnud voli sekkuda inimõigusi rikkuva riigi siseasjadesse. Alles Viinis 1993. aastal korraldatud ülemaailmsel inimõiguste-alasel konverentsil rõhutati esmakordselt, et „kõigi inimõiguste kaitse ja edendamine on rahvusvahelise üldsuse legitiimne ülesanne“. Tänapäeval ei saa genotsiidi, inimeste kodukohast minemakihutamist ja etnilist, religioosset, kultuurilist või muud rõhumist enam pidada riikide eraasjaks. Rahvusvahelise õiguspoliitika muutumisele osutab ennekõike NATO relvastatud sekkumine sündmustesse Kosovos. Inimõigused on rahvusvahelises elus muutunud prioriteetseks ja nende õiguste kaitseks ollakse valmis tarvitusele võtma äärmuslike meetmeid. Kuid printsiipaalsus ei ole rahvusvahelises poliitikas kunagi au sees olnud. Seda näitab kahepalgeline suhtumine Tšetšeenia veresauna. Või nagu ütleb filosoof Charles Taylor: „Inimõiguste kontseptsioon saab levida paremini, kui seda vaadeldakse lahus mõningatest sellega seonduvatest põhjapanevatest õigustest.“ Lõplikud otsused lähtuvad ikka kas globaal- või geopoliitilistest rahvuslikest huvidest, olenevalt sellest, kas tegemist on suurte või väikeste riikidega. Meie päevil aga toimub riikidevahelisi sõdu üha vähem, põhilised konfliktid leiavad aset üksikute riikide territooriumil. Seetõttu tuleks välja töötada rahvusvahelise õiguse uued normid, mis ei lubaks ebademokraatlikel režiimidel rahvusvahelise õiguse varjus sooritada kuritegusid oma kodanike vastu.

Aeg-ajalt püütakse inimõiguste rikkumisi — näiteks naiste ja laste õigusetut olukorda Kolmanda Maailma riikides — õigustada tsivilisatsioonide erinevusega. Näiteks Rahvusvahelise Kaubandusorganisatsiooni (WTO) üks suuremaid tülikäsimusi tuleneb sellest, et Lääne demokraatide nõue kee-

lustada naiste ja laste odav töö muudaks arenguriikide kaubad konkurentsivõimetuks.

Tsivilisatsioonide konfliktist ei ole kirjutanud kontroversiaalseid raamatuid mitte üksnes Samuel Huntington. Oxfordi Ülikooli ajaloo professor Felipe Fernández Armesto käsitleb lõppevat aastatuhandet oma raamatus „Millennium. Viimase tuhande aasta ajalugu“, pakkudes vaadet kaugest tulevikust. Kaks nm. galaktilist muuseumiinspektorit jälgivad võimsa teleskoobi kaudu olulist ja ebaolulist inimkonna ajaloot, jagades meie planeedi kaheks võimupiirkonnaks — Atlandi ja Vaikse ookeani regiooniks. Armesto muuseumitöötajate arvates on Inglismaa ja Ameerika kodusõda ning Prantsuse ja Vene revolutsioon maailmaajaloot vaid kohaliku tähtsusega uudised. Tahaks loota, et kosmilistele vanakestele osutub suuremaks uudiseks juba järgmisel sajandil see, et maailma rahvusriikides valitsevad inimõiguste üllad põhimõtted, mis kaitsevad nii täiskasvanuid kui ka lapsi, kaduvatest loomaliikidest rääkimata. Ehk nagu ütles professor Martens/Kross: „...me ei leia riikide vastastikustes suhetes ei juriidilist korda ega seaduseaustust, kui riikide siseelus eitatakse võõrandamatult inimesele kuuluvaid õigusi. Selle tõe igikehtivust demonstreerib rahvusvaheliste suhete ajalugu antiikajast kõige värskemate aegadeni.“

Kuldsed sõnad tiigrihüppeks valmistavas globaalses külas.

ARVUSTUSED

ROOSI NIMEST JA RÄNGAST RÕÕMUST

Karl Martin Sinijärv: „Towntown & 28. Viies rühm poese“.

„Varrak“, Tallinn, 1999. 88 lk.

Reduplikatiiv „Towntown“ rõhutab topeldatust. Kus on midagi topelt, seal võib olla asi selles, et midagi on saanud lihtsalt väga palju, rohkem, kui sõna öelda või hing kanda jõuab, aga sealt ei ole kaugel ka küsimus, kas ja kuidas pooled ikkagi omavahel klappivad. Tõepoolest, juba raamatu esi- ja tagakaanepiltidel näeme peegeldumas linnasiluette, kusjuures peegeldatav ja peegeldus omavahel ei kattu. Empire State Buildingina (ja vastupidi) heastuv Oleviste (?) kiriku torn moodustab muuhulgas ka ühe levinud n.-ö. modernikriitilise ikooni. (Selle teisendit kohtame näiteks Priidu Beieri äsjases Muguči-luuletuste väljaandes, kus see on võtnud Eiffeli torni ja Lüübeki Maarja kiriku kõrvutuse-vastanduse kuju.)

Peeglitagune maa, kus võiks asuda nisugune linn nagu „Towntowni“ kaanel, saab olla ainult Esteerika või Aamesti.

Raamatu avaluuletus nimetab veel üht maad. See maa on Arkaadia. Luuletus ise — olgu ette öeldud, et lõkendavam kui selle raamatu tekstid keskmiselt — on järgmine:

*Arkaadia, nii punane on roos.
Ja nõnda labane ta lihtne nimi.
Nad ometigi ilusad on koos.
Arkaadia, nii punane on roos.*

*Vein vindub vaadis, mülgas mulksub
soos,
kulm kerkib, pime kirves leiab kivi,
Arkaadia! Nii labane on roos
ja nõnda punane ta purjus nimi.*

Nagu Tõnis Kahu lahke abiga õnnestus täpsustada, vihjab luuletus ansambli „Arcadia“ plaadile „So Red the Rose“, s. o. pop- ja rockkultuuri osutusteringile, mis on KMS-i tekstides olnud läbivalt tähtis. Kuid praegu tundub huvitavam muu.

Näeme, et siingi tekib peegeldamisel mõningaid tuisistusi. Ühel juhul on roos nii puna-punane, et teda peegeldav nimi paistab labane. Siiski — nad „ilusad on koos“. Teisel juhul näib labane roos. Kas on see nii sellepärast, et ta nimi pole nüüd enam „lihtne“, vaid „purjus“ ja võtnud endale voli olla ise punane? Kas on see igatsus kaotsiläinud probleemitu, lihtsa ja hierarhilise seose järele „tähistatava“ ja „tähistaja“ vahel, kus viimane poleks purjus, ei veiderdaks, laamendaks ega simuleeriks tähistatavat, nii et maailm kätte lamedaks ja labaseks läheb? Või tuleb meil hoopis arvata, et esimeses salmis kirjeldatud seisund pole nii idülliline, kui näib, vaid varjab endas mingit arusaamatut, sõnastamatut painet, mis sunnib kirvega pimesi vehkima, ja kui kirves kivi leiab, roosi nime punaseks jooma? Kummagi lugemisvõimaluse puhul on võtmerollis tekstis korduv pöördumine „Arkaadia“ ja toonierinevus, mida sugereerib tolle sõna asend teises salmis võrreldes esimesega.

Arkaadiast on hiljuti seoses ühe tänuväärt ettevõtmisega, „Eesti Päe-

valehe“ kirjanduslisa asutamise ja ristimisega, nii palju juttu olnud, et patt oleks seda kommentaaride rida pikendada. Tahaksin vaid rõhutada üht Arkaadia-nime tundelist kaastähendust, mille nentimisel selle kultuurilisa avanumbris mõningat kohmetust oli tunda — nostalgiat.*

Sest omajagu nostalgiline on ka KMS-i raamat. Lohutu ja nostalgiline. Kuigi võib arvata, et Veidemanni ja KMS-i nostalgiline tung ei käi just päriselt sama asja järele.

•

Raamatu võib tinglikult jaotada kolmeks.

Kõigepealt fragmendisari „Towntown“. Paradoksaalsel moel muide ongi 90-ndate luule õieti olnud sarjade jms. „suurvormide“ luule (vrd. Kivisildnik, Kesküla, Tode „Mõõt“, Krull, Väljataga jt). Küllap oli see omamoodi paratamatu kaasnähe, et ühteaeegu luule (ja maailma) pihustumisega tsitaadikildude ja tegelikuseisekade kaootiliseks vooks hak-

* „Arkaadia“ avanumbri programmilised tekstid võiksid pakkuda huviväärset ainet teatavat sorti keelise tõrje analüüsiks. Ühelt poolt õhutab Rein Veidemann meid asuma „teele“, „ülenemisele“ ja „leidmisele“. Teisalt algab tema avasõna pöördumisega: „Armas Lugeja, kes Sa hindad elus k a selle vaimsemat poolt ja kellele v e l läheb korda, mis sünnib raamatuilmas...“ (minu sõrendus — K. P.). Tegelikult samastatakse vaikimisi tema tekstis „igavikulisus“ juba ette minevikulisusega. Samas avaldatud Jaan Krossi essees (mis muide nimevalikuga leebelt polemiseerib) esineb sõna „veel“ sõrendatud kujul lausa kolm korda.

kasid nood killud ja seigad omakorda otsima võimalust korralduda mahukamateks kooslusteks, olgu kombinatoorikal põhinevateks põiminguteks, seriaalseteks või „poeemilähedasteks“ tekstimoodustisteks. „Towntownile“ nii vormilt kui vaimult lähim paralleel oleks siin ehk Kivisildniku „Tallinna kriin“ („Vikerkaar“ 1998, nr. 1/2).

Nimisarjale järgneb lühike tsükkel „Eesti keelde tõlgitud Indrek Hirv“. Pean tunnistama, et „tõlke“ üksikasjalisem mehhanism jäi mul vist tabamata. Küll aga võtab mainitud suhte ja seose väga kaunilt kokku tundeliselt stiilne tekst „Ma tean, et mööda Koidu tänavat...“.

Raamatu poolteistkümmend viimast luuletust esindavad säärast „avara hingamisega“, kohati närviliselt pulseerivat vabavärssi, mille laad on tuttav ka „Varju ja viisnurga“ (1991) mõnest luuletusest, veel enam muidugi „Neljast sajast keelest“ (1997). See luule on üsna vaba nii fragmentaariumi antiluulelisest kui ka Hirve-puhusest otseselt metaluulelisest võõritusest (mis muidugi ei tähenda, et siin üldse ei „vihjataks“ ega „viidataks“). Sisult aga on tegemist ühe olulise 80-ndate lõpu kirjandusmuutuse harjal kirjandusse tulnud luuletaja erandlikult järjekindla ja avaliku eneseloodimisega, olnu ja eesolevate võimaluste üle juurdlemisega. Algpunktiks seejuures on aeg tosin aastat tagasi, ja muu hulgas ei jää esitamata koguni küsimus, kas võtame need sõnad tagasi / mis tulipildu huupi loopisime.

•
Mõnigi neist, kes 80-ndate lõpu ja kümnendivahetuse uues luules ilma olid teinud (Õnnepalu, Kesküla, Villu Tamme, Merca...), võttis varsti aja maha, et naasta 90-ndate teisel poolele üksjagu teiseilmelisena. Ka KMS-i kolmandat ja neljandat poeesideraamatut lahutab viis aastat.

Võib öelda, et juba alates „Neljast sajast keelest“ on KMS-i luule muutunud — laias laastus — mõrumeelsemaks, argisemaks, isiklikumaks, autobiograafilisemaks. Taltunud on keeleline isepäisus. Suurejooneline ajastuteülene intertekstuaalne mäng on hakanud tasapisi tekstidest välja nõrguma ja valgunud raamatu „raami“, kivikalikesse õllepudelisiltidesse — või siis jäänud pritsmetena pidama tiitellehe šriftidesse ja alapealkirja nagu vastses raamatus.

„Towntowni“ maailm on suhteliselt tardunud, mitte enam plastiline, muutumises ja liikumises, kus aeg ja koht mitte ainult iga hetk vahetuda, vaid ka omavahel segi minna võisid nagu veel 90-ndate algul. Topeltlinn KMS-i fragmentaariumis ei meenuta enam ei karnevali ega *performance*'it, pigem ruumistunud „metafüüsilist maali“. Selles Esteerikas liigub *sunnispankne noorkodanlane* ja *võtab kaardiga seinast raha / mida tal pole*.

Samas on see maailm omasoodu üha täiuslikumalt funktsioneeriv — *kabineti üks / kinni / lahti*. Temas ei puudu salapära ega ilugi, niivõrd kui on ju ilu ka *härmatanud pangaauto-maadist välja voolavas eelviimases sajalises*. Kuid selle maailma toime-mehhanismide tundmaõppimine ei

tekita ka erilist kirge, sest põhimõtteliselt sa ju tead, mis sa sealt, kõige tagant, viimasest peeglist, leiad: no mõistagi tühjuse. Millel kõigele lisaks võib olla sinu enese nägu.

Ka mässumängudel pole niisuguses maailmas mõtet — nad on teretunud, neile on siin juba kindel ja ohutu koht ette nähtud. Võid sellisele maailmale küll hüüda: *oo maailm anna pisut järele*, aga ega tema sellepärast veel anna.

Jääb üle paratamatusega leppida, püüda joovastuda „lihtsatest asjadest“. Või siis toosama nostalgia — küllap siis ühe teistmoodi „päris“ maailma järele, sest öeldes: *kui homme maailm on v e l veidi alles / siis ma tean et tegin õigesti* (minu sõrendus), ei pea KMS ilmselt silmas seda „maailma“, mida anuti end pisutki koomale võtma.

Rõõm on küll kuskil olemas, aga paistab, et kätte tuleb see taas rängalt:

*seda kuradima rõõmu tabaks jälle
mis on asjades ja inimestes hullu
aga mida mitte üks ei lase õue enda
moodi tallel
seest*

*ja mille järele me nutame
öösel*

[---]

*ja mille pärast saame me olla elus
ka siis kui see elusolemine kuidagi
põhjendatud ei ole*

Eriti „Towntowni“-raamatu lõpuosas võib siin-seal kohata ka tõelist jällenägemisefekti, otsekui seisaks taas meie ees 80-ndate algupoole stoilise varjundiga luuleke, mis tege-

leb üksikisiku vabaduse „hingemaa“ mõõdistamisega kõledas ja vähe lootust andvas, kangestunud reeglitega ümbruses.

Tahtmata haarata tuntud sinusoidsete arenguskeemide järele ega kuulutada „uute 80-ndate“ algust, osutaksin vaid, et ka säärane suundumus on meie praeguses luules täiesti olemas. Selle jälgi võib kohata kas või Triin Soometsa „Pidurdusjälje“ huvis vallisooliku ja karevaliku traditsiooni vastu, samuti Indrek Hirve üha settinud ja selginenud eeleegilisuses. Muide, huvitav on seejuures asjaolu, et uusimat põlvkonda esindavate rühmituste luule paistab vähemalt esialgu liikuvat hoopis vastupidises „graafikus“, taastootes pigem just tosina aasta taguse murranguga vallandunud peasuundi — uusromantilis-maneristlikku ja (post)-punklikku-elulähedast, sammudes edasi Krulli või Moguči ja punkarite luules eelmisel kümnendivahetusel pooleli jäänud radu mööda.

„Towntown“ on arvatavasti KMS-i seni tasemelt kõige ühtlasem ja väljapeetum luuleraamat. Mina jään küll rohkem (küllap siis nostalgiliselt) „Varju ja viisnurga“ ja „Sürway“ sõbraks, kuid eks oleks ju samas ka pisut kurbkoomiline, kui KMS praegu päris selles laadis jätkaks.

Kajar Pruul

SAATANLIKUD VÄRSID OUT NOW!

Kaur Kender: „Yuppiejumat“. „Täht“, Tallinn, 1999. 120 lk.

Eelkõige on „Yuppiejumat“ eksegeetiline teos, mis keskendub mõnele olulisele seigale Moosese 1. raamat, jutustab need ümber tänapäeva kapitalistliku ühiskonna terminites ja esitab lõpuks omanäolise versiooni pärispatu olemusest. Raamat algab maailma loomisega ja lõpeb paradüüsimisest väljakihutamisega.

Kenderi versioonis sümboliseerib paradiisiaeda reklaamiagentuur, mida juhib Jaffa (=Jahve) ja milles töötavad Mada (=Adam) ja Eva. Varsti pärast agentuuri loomist (milleks kulub kuus päeva) vallandab Jaffa oma parima töötaja Sifferi (kelle eesnimi, ehkki seda tekstis ei esine, on ilmselt Luut). Nüüd on Luut Sifferil oma, konkureeriv agentuur. Kõikvõimalikke analoogiaid, transformatsioonide, tsitaate, viiteid ja vihjeid Vanale Testamendile esineb tekstis peaaegu igal leheküljel — tõsi küll, autor paistab oma lugejaid tõsiselt alahindavat: „Kuna mälu ei ole, otsitakse tähendust. Mingit uut tähendust. Ei saada aru, et tegemist on vana looga.“ (Lk. 118.)

Muide, see Jaffa väide on ekslik. Tegemist on uue looga. Kaini põlvnemine saatanast on vist küll Kenderi originaallooming, millel on tähendus — uut tähendust — kuhjaga. Jääb ainult loota, et „Yuppiejumalat“ mõnda suurde keelde ei tõlgita, sest siis ootaks Kenderit Salman Rushdie saatus. Küllap leidub ka juutide seas fanaatikuid, kes pühaduse-

rüvetust verega maha pesema kipuksid.

Kõige huvitavam neljast tegelasest on kahtlemata Jaffa. Ikkagi jumal, kõikvõimas, kõiketeadev, kõige looja, algus ja ots. Toon temalt paar tsitaati:

„Ma usun, et nüüdseks on kõik juba taibanud, et suurim kuritegu ja patt on elada vaikselt nagu seebiooperis. [---] Kas nad arvavad, et Jumalal on lõbus või huvitav nende vaikseid elukesi päevast päeva vaadata?! Kui nad nii arvavad, saavad nad seitse korda karmimalt karistatud! Põrgusse! Otse.“ (Lk. 62.)

„Inimene peab tajuma ühiskonda järjekorrana. Järjekorra alguses on president, siis tuleb valitsus ja riigikogu. Inimene peab arvama, et kõik on samasugused inimesed, keegi ei ole kõrgemal; osa on lihtsalt ees. See paneb inimese pingutama — peab mööda saama. Mööda saab suurema telekaga, kiirema autoga, kõige sellega, mida saab osta; lisaks saab mööda kavalusega, rammimisega, lõikamisega.“ (Lk. 73.)

Kõlab nagu kurjalt ja küüniliselt? Jaffa ongi ju Vana Testamendi jumal (ta teatab kohe alguses, et poega tal pole), ehk isegi mingi Jahve-eelne Baal või Moolok, egoistlik türann, kelle jaoks maailm ja inimesed on ainult ajaviide. Teda võrreldakse raamatute korduvalt filmirežissööriga, kes küll teab, kuidas film lõpeb, sest on selle ise välja mõelnud, ent vaatab ikka huvi ja naudinguga. Samuti on temas tugevaid totalitaristlikke kalduvusi — ta kuulab salaja pealt, filmib peidetud kaameratega ja mõtleb sellest, et tuleks inimestel kõrgetes

kohtades käimine keelata. Sest „kuidas reklaamida pesupulbrit inimesele, kes on seisnud üksinda lumise mäe tipul ja kuulanud vaikust, mis eelnes maailma loomisele?“ (Lk. 74.)

Reklaam ongi üks „Yuppiejumala“ olulisemaid teemasid. Reklaam kui inimeste mõjutamise ja orjastamise vahend, propaganda, oma tahtmise pealesurumise viis. Et aga jumal, mida igasugune reklaam tegelikult teenib, on raha, siis tikub Jaffa monoloogides pidevalt meelde Jaan Kaplinski „Silm“ („Looming“ 1999, nr. 1—3), kus erinevate jumalate küsitlemisel ikka ja alati selgub, et iga jumala on omakorda loonud mingi temast kõrgemal seisev jumal, ja nii lõputult. Selles hierarhias paistab raha Jaffast kõrgemal seisvat.

Raamatu pealkirjas sisalduv iroonia puudub tekstis täielikult. Jaffat esitletakse järjekindlalt ühe ja ainsa Kõigevägevamana, jupijumalast on asi kaugel. Reklaam mõjutab *kõiki* inimesi.

Jaffaga enam-vähem võrdne venenike on langenud ingel Siffer. Laskem kõlada ka tema häälele:

„Väike hale suurte rindadega olend. Pühvel. Nagu ka kõik ülejäänud. Arutu mass. Arad ja suured. Tee ainult pauk, ja juba nad jooksevad. Idioodid.“ (Lk. 81.)

„...sa ütlesid mulle kunagi, et ma pean inimesi autodeks, sest kasutan haiget tegemise kohta väljendit „sis-sesõitmine“. Sa eksid ja ei eksi. Ma ei pea inimesi autodeks. Ma pean inimesi mudelautodeks, millega ma mängin.“ (Lk. 58.)

Olulistest asjadest, nagu reklaam ja inimeste kontrollimine, mõtlevad endised kolleegid ja nüüdsed konku-

rendid Jaffa ja Siffer üsna ühtemoodi. Nad on ka pidevalt telefoniühenduses, nuhivad vastamisi ja meenuvad teineteist aeg-ajalt hea sõnaga. Nende erinevus seisneb selles, et kui Jaffa armastab mõtiskleda ja vaikselt maailma vaadata, siis Siffer on aktiivsem tüüp. Tema põhitegevuseks raamatus on klientide ja naiste „ärarääkimine“ (selles on ta suur virtuoos) ja suurest tulevikust unistamine. („Mis te arvate, kus ma olen järgmise viie aasta pärast? Maailm on minu. Kõik on mulle jäetud. Taevast on piiriks.“ Lk. 114.)

Sifferi kui saatana kuju adekvaatsuses „Yuppiejumala“ raamistikus ei ole mingit põhjust kahelda. Ta on tõeline „kurja juur“, kõik, mis selles raamatus halba sünnib, sünnib tema tahtel — eelkõige muidugi pattulangemine. Ja *Kain ei ole Aadama poeg*.

Nende kahe armutu jõhkardi mõjuväljas toimetavad *copywriter*’id Mada ja Eva, kaks õndsat süütukest.

Mada on keskmine eesti nooruk kõigi iseloomulike ängide ja unistustega. Ta tahaks inimestele hüüda: „Ostke ainult seda, mida ei reklaamita!“ Ta jagab vastutulijatele lilli ja vihmavarje. Ta kohtub pop-iidolite (=ebajumalate) „Pet Shop Boys’iga“ ja kuulab nende kõnet nagu jutlust. Ta näeb ilmutuslikku unenägu, milles ta esineb laval koos nimetatud bändiga ja mis lõpeb arutu põgenemisega jumala eest. Ta langeb ja vallandatakse.

Eva on süütu naiivitar, kelle mõtted koosnevad ainult reklaamtekstist ja primitiivsetest klišeedest. Alles lõpus, pärast Sifferi õpetussõnu („Sa pead ise võtma, mida tahad. Keegi ei tule su juurde valgel hobusel“) hak-

kab ta iseseisvalt tegutsema. Ta tahab last („mehega, kes ära ei kao“). Ja selle ta ka saab. Aga *Kain ei ole Aadama poeg*.

Rohkem tegelasi raamatus polegi — aeg-ajalt ilmub korraks mõni Sifferi küüsi langenud loll bimbo või kliendiniru, aga oma häält ei ole neist kellelgi.

Raamat on kirjutatud „vahetuvate vaatepunktide“ tehnikas, sündmused antakse edasi nelja tegelase sisemoloogide kaudu, mis teravalt kontrasteerub kauge, anonüümse ja hirmuäratava piibliraamatuga. (Minule näiteks valmistab piibli lugemine suuri raskusi, juba esimese lause juures tuleb pähe, kui paljud inimesed kõikvõimalikes ajaloolistes kontekstides neidsamu sõnu on silmitsenud, ja see mõte matab mu enda alla — Kenderi sügavalt subjektiivse ja intuiitse teksti juures seda häda ei ole.) Üsna lühikese raamatu kohta on tegelased haruldaselt selgesti individualiseeritud, jutustaja nimi monoloogi pealkirjana on enamasti tarbetu. Niigi on selge, kes mida räägib.

Üks „Yuppiejumala“ märkimisväärsemaid külgi ongi mütoloogilise, pärimusliku ainese meisterlik siirdamine 1990. aastate Eesti konteksti, millega igal lugejal on oma isiklik suhe. Mada ja Eva mõtlevad karbamii-diefektiga „Dirolist“, mis kaitseb sinu hambaid hommikust õhtuni. Jaffa ütleb maailma luues: „Just do it.“ Siffer tahab „Time’i“ esikaanele.

Korraliku eksegeedina ei piirdu Kender algtekstide abstraktse seletamise-tõlgendamisega, vaid teeb asja lausa käegakatsutavaks, näitab liht-

salt ja veenvalt, kuidas värgid olid ja on. Ja oma visioon on tal igatahes olemas — vähemalt sama tugev kui Salman Rushdie „Saatanlikes värssides“ või Nikos Kazantzakise „Viimes kiusatuses“, mis on enim tuntud Martin Scorsese filmiversiooni „Kristuse viimne kiusatus“ järgi. Nördimust religioossetes ringkondades ja vihaseid repressioone on säärased teosed ikka esile kutsunud, näis, kuidas „Yuppiejumalal“ läheb.

Kui peakski halvasti minema ja ühtegi fatwat, anateemi, piketti ega isegi Jaan Kiiviti hukkamõistvat artiklit mõne päevalehe arvamusterubriigis ei järgne, siis igatahes ei saa seda ebaõnne põhjendada teksti küündimatuse või nõrkusega. „Yuppiejumal“ on hästi kirjutatud raamat.

„Hästi“ tähendab antud juhul seda, et teksti tiheduselt ja loetavuselt meenutab ta Kenderi eelmist šedöövrit „Iseseisvuspäev“, ent samas annavad piibli-põhi ja selle poolt määratud reeglid „Yuppiejumalale“ iseloomuliku stilistilise lisaväärtuse, mingi mütoloogilis-religioosse kõmina, mis ei vaibu raamatu jooksul kordagi. Säärane efekt saab tekkida ainult juhul, kui autor algteksti hästi tunneb ja oskab selle reeglitest kinni pidada. Tavapärased religioonifilosoofilised küsimused ettemääratusest ja vabast tahtest, jumala headuse ja kõikvõimsuse paradoksaalsest vahekorra jne. ei kaota ka „Yuppiejumala“ raamistikus oma tähendust. Veelgi enam, Kender üritab mõnele neist isegi otsesõnu vastata. Kui hästi see tal õnnestub, on juba iga lugeja enda otsustada.

Kogu selle mütoloogia ja allegoorilisuse juures on „Yuppiejumal“ üks viimaste aastate realistlikumaid teoseid eesti kirjanduses. (Realistliku vastand on siin muinasjutt, ulm ja unenägu, haiglane viirastus ja tühi fantasmagooria.) Kahe esimese raamatu põhjal võib öelda, et Kender on tugevalt sotsiaalne kirjanik, kelle sarnaseid ümberringi sugugi üleliia palju ei leidu.

Minule sümpatiseerib Kenderi tegelaste (eriti Jaffa) komme oma *point*'i mõistukõneliselt edasi anda. „Yuppiejumalas“ leiab keskmiselt iga paari-kolme lehekülje järel mõne õpetliku loo (piibliainese kõrval teise, märksa õhema, ent ka subtiilsema tekstoloogilise kihi moodustab renessanssigeeniuste temaatika, milles autor näib toetuvat Giorgio Vasari teosele „Kunstnike elud“). Ja asi ei lähe segasemaks, vaid need paraboolid õigustavad end täielikult. Näiteks selle asemel, et labaselt teatada: „Maailm koosneb juhustest“ vms., räägib Jaffa konkreetsetest sündmusteahelatest ja põhjus-tagajärg suhetest (lk. 88—93). Need leheküljed kaunistaksid iga kaoseteoreetiku raamatut.

Lõpetuseks paar sõna ka „kirjandusest“ ja „kriitikast“, ehkki Kender ise hiljuti koos Tõnu Önnepaluga kirjanduslikul kolmapäeval esinedes arvas, et kes rääkida tahab, rääkigu ainult „raamatust“ või hoidku moka maas.

Viimasel ajal on siinkandis juhtuma hakanud, et kui loed erinevate kriitikute arvamusalaldusi ühe ja sama teose kohta, jääb vägisi mulje, nagu oleks tegemist eksitusega. Toi-

metaja-tohmanid on ilmselt pealkirjad ära vahetanud või teevad mingit rumalat eksperimenti! Sest ei ole ju võimalik, et jutt käib samast teosest! Üks kriitik ei pea raamatut X nimetamisväärsekski, teine teeb sellest viimase paarikümne aasta olulisima teose eesti kirjanduses. Üks arvab, et raamat Z tähistab uue põlvkonna jõulist läbimurret, teine nimetab sama teost igavaks vananaiste plämaks. Millest küll säärane enneolematu arvamuste üliküllus?

Kindlasti on osaliselt õigus neil postmodernismi preestritel, kes väidavad tegeliku „kildkirjanduse“, „väikeste narratiivide“ aja lõpuks kätte jõudnud olevat. Tõepoolest, hämmastavalt eripalgeline on just nooremate kirjanike teoste retseptisioon (parimateks näideteks ehk „Iseseisvuspäev“ ja Hირami „Mõru maik“). On näha, et see, mis ühele tundub täpne ja tabav, on teise meelest labane; mida üks peab võhiklikkuseks, näib teisele siiras jne. Hea küll, siin pole midagi parata — sellest, mida vanasti nimetati laiajooneliselt *generation gap*, on saanud/ saamas juba kildkondade või subkultuuride vaheline *incommunicado*.

Teisalt aga kipub see pöörane kriitika-anarhia võimust võtma just päevalehtedes, mille üks põhitegevusi viimasel ajal on üksteise ületrumpamine „kultuurikülgede“ mahu asjus. Ja kusagilt tuleb ju leida keegi, kes need küljed täis kirjutab. Kiiresti, et konkurendid ette ei jõuaks. Ja nii juhtub vahel ikka, et Kriitikul pole nagu õieti aega teost lugeda ja Toimetaja ei jõua seda nagu eriti toimetada. Saaks aga kultuuriküljed täis, ükskõik siis mida. Ja varsti ei taha isegi

konkurendid teistest kultuuriväljaannetest neid lehekülgi lugeda, rääkimata „lihtsast inimesest“. Mine tea, mis ilmaime jälle vastu vaatab.

Jõuaks see aeg juba kätte, mil välismaa kapitalistidel, kes kogu Eesti ajakirjandusele käpa peale on pannud, kahjumist lõplikult kõrini saab ja kultuurikülgede mahtu otsustavalt kärpima asutakse. Ehk leiab sealt siis jälle midagi asjalikku lugeda.

Kenderi „Yuppiejumalal“ tuleb see veider kadalipp kindlasti läbi käia. Aga ega siis halb kriitika head raamatut riku.

Mihkel Nummert

TEADJA LEPING LUGEJAGA.
REPLIIK

Kaur Kender: „Yuppiejumal“.
„Täht“, Tallinn, 1999. 119 lk.

Ei oleks kirjanduskauge inimesena hakanudki Kenderi uue romaani puhul sõna võtma, kui selleks ei oleks provotseerinud autori enda esinemine Kirjanike Maja saalis ja mitmed ebamäärased arvustused ajakirjanduses, mis omakorda peaksid võimendama autori suhtumist nn. kirjandusmaailma.

Arne Merilai arvustus „Juudi jõulupuu“ („Eesti Ekspress“ 13. I 2000) osutus viimaseks tõukeks. Nüüd oleme siis jõudnud oma ligemale tuhandeaastase kristliku mineviku nii täielikult unustada, et nimetame Kenderit, Masingut ja Tammsaaretki juutluse kajastajaks. Ennäe, põikpäiselt, anakronistlikult paganlikud eestlased on nüüd valinud juutluse kristluse eufemismiks. Või provotseerib arvustajat selleks Kenderi vastus intervjuerijale: „See raamat on minu ülimalt isiklikust suhtest juutide jumalasse Jehoovasse“ („Postimees“ 17. XI 1999)? Igatahes tekib küsimus, kas on tegemist arvustaja maneerliku poosi või muidu naljaga, kui kirjandusteadlane Merilai meile teatab: „Juutluse kajastajana oleks Kendergi ühe selgekujulise vähemustrendi esindaja (nagu Önnepalu, Kauksi Üllepjt.)“, unustades sujuvalt ja sootuks, et Vana Testament on ka ristiusu üks alustekste. Sellest lähtuvalt sõandaksin pigem väita, et Kaur Kender (*kender* — taani k. teadja, asjatundja) on ülimalt kristliku mõtteviisiga euroopalik kirjanik, kes tegeleb ris-

tiusu põhiküsimustega, muretseb maailma eetika pärast. Vähemustega pole siin midagi tegemist, pigem inimkonna enamikuga, keda vaevavad samad mured tuleviku arengute pärast.

Kõnekäänd „juudi jõulupuu“ aga tähendab algselt muide midagi, mida ei ole olemas, midagi kohatut ja võimatut. Kender on olemas, kohal ja võimalik. Võiks isegi öelda, et me vajame teda niisama palju nagu kristlikku jõulupuud — meenutuseks millestki, mis aina enam kipub räiges elurütmis meelest minema.

Siiani kättepuutunud arvustuste autorid ei ole õieti ühegi sõnaga reetunud (ka Toomas Liiv, „Eesti Ekspress“ 25. XI 1999) oma arusaamist „Yuppiejumala“ tegelikust maailmamudelist ja sõnumist. Ikka kipuvad neid segama paralleelid eriti naisluigejaid šokeerinud „Iseseisvuspäevaga“ (Epp Annus, „Mina olen mees ja sina, tõbras, oled naine“, „Päevaleht“ 24. XII 1999). Ometi on Kender ise „Postimehes“ väga selgelt öelnud, et ei võrdleks neid raamatuid ühelgi juhul ja et oli soovinudki, et tema esimene raamat, läbimurre turule, kujutaks endast „mingis mõttes hüüumärki“. Miks ei kuulata autorit ja elatakse raamatut lugedes välja isennast ja oma kinnismõtteid? Kui „Iseseisvuspäev“ oli Karli ja Marksi maailm — mitte juutluse, vaid postmarksistliku ühiskonna kibe ja pörgulik kujutus, siis „Yuppiejumal“ viib lugeja taevastesse (kapitalismi)-sfääridesse, kus luuakse (reklaami)-maailm, kus Jehoova (Jahve, Jaffa) ise üritab enda loodule hinge sisse puhuda, kuid resigneerub, kui langedud ingel ja kurja juur Lucifer (L.

Siffer) loob oma harukontori ja viib oma maokünismiga asja niikaugale, et paradiisiaeda elama pandud Eva ja Adam sealt lõpuks välja aetakse. See kõik toimub siin ja praegu, meie silma all kihisevas varakapitalistlikus Eestis keset räigeid ja labaseid — ja märkimisväärselt tabavaid — argielustseene, ja on ometi vaadeldav suure üldistusena, suure globaalse murena moodsa inimkonna eetika pärast.

Imetlegem Kender Allmighty vaimukaid leide Moosese raamatute pastiši loomisel alates esimesest leheküljest („tooge lamp!“ — saagu valgus!). Adam (Mada) on juba loodud ja Jehoova (Jaffa) laseb tal asjadele nimesid anda. Ja lepingute kaust saab nimeks Vikerkaar. Sest Jehoova pani veeuputuse lõppemise märgiks ja lepinguks inimkonnaga, keda ta enam ära hävitada ei lubanud, taevasse vikerkaare. Jaffa arutlused katusel (lk. 72—73) on mõistagi inspireeritud Paabeli torni loost: „Keelata kõrghoonete ehitamine... Kontrollitava ja manipuleeritava inimese ühiskonnamuudel on horisontaalne. Inimene peab tajuma ühiskonda järjekorrana... Ülevalt näeb. Seepärast ei tohi lasta inimesi kõrgetesse kohtadesse...“

„Postimehe“ intervjuud Kenderiga (ja Kenderi teisi intervjuusid) tasuks minu arvates võtta üpris tõsiselt. Ta ütleb: „Enamus kirjanduse kirjutajaid ja kirjandusest kirjutajaid on olemas vaid iseenda jaoks ja vastastikku. Kellele seda kõike, mis meil kirjanduseks nimetatakse ja selle nime all välja antakse, vaja on? Lugejale küll mitte.“ Sama mõte tuli ilmsiks ka Kirjanike Maja õhtul, ühis-

esinemisel Tõnu Õnnepaluga. Ja Kender ütles siis umbes nii, et soovib teha lepingu lugejaga, igapäevaga üksikult, mitte mingil juhul mingi koondmõistega, mitte nn. kirjanduseluga või kriitikutega.

Kirjandustalli rahvale (*establishment*) mõjus see muidugi kõrvakii-luna, kuid vaatepilt, kuidas Kõikväeline Teadja (või Asjatundja) hetk hiljem aupakliku naeratusega kuulas pr. Linda Viidingut jutustamas oma suhtest raamatutega, kustutas sootuks omal ajal tekkinud „Iseseisvuspäeva“ autori jõhkra (vale?)immitsa ja mõtlik turd noormees jättis pigem leebe kirikuõpetaja mulje, kes on valmis aitama lapsi ja vanu. Võib-olla ka valmis külvama uut humanistlikku filosoofilist väetist eesti kirjanduse (mille olemasolu ta just nagu ei tunnista) ahtraks jäänud põllule.

Anna Ydberg

TUUL TOOB SÕNUMID

(Väike-Maarja)

Felix Oinas: „Tuul heidab magama ja teisi esseid“. Järelsõna Jaan Undusk.

„Keel ja Kirjandus“, Tallinn, 1999. 276 lk. („Keele ja Kirjanduse“ raamatusari nr. 3.)

Felix Oinase esseekogumik rahvaluule ja rahvausundi vallast „Tuul heidab magama“ on kaunis näide sellest, kuidas — osundades järelsõna autorile Jaan Unduskile — „tipptasemel realiseerida põhimõtet: teadust tuleb teha nii, et see kõigile huvi pakuks“ (lk. 267).

Kaheksateistkümnest ühiste kaante vahel üllitatud esseest näeb esmakordselt trükivalgust „Soo-me-eesti ja balti rahvaluule suhetest“ (lk. 202—211), kus autor lisaks kolmele laulutüübile („Humala hooplemine“, „Salme“ ehk „Tähemõrsja“ ja „Venna sõjalugu“) võtab vaatluse alla soomlaste, eestlaste ning lätlaste hulgas tuntud viljakusjumaluse *jumi*'ga seotud uskumused ja riitused, samuti selle sõna päritolu selgitamise: „läti 'jumis' (vrd. sanskriti 'yamah') tähendab 'kaht eset, mis on seotud või kasvanud kokku; kahekesi, paaris“ (lk. 204).

Näib, et autorini ei ole jõudnud asjaomane eesti aines. Kuigi (lõuna)-eestlastel puudub teadaolevalt kaksikviljade (kahe tuumaga pähkel, kaks kokkukasvanud õuna, kahe rebuga muna jne.) kohta oma termin (vrd. läti pähkel-jumis; „munad, millel on kaks rebu, on ka jumis“: lk. 204), kattuvad uskumused kaksikviljade soodustavast mõjust mitmike

sünnile lätlaste omadega. ERA üleskirjutuste põhjal soodustavad lisaks eelmainitule kaksikute (mitmike) sünni naistel korraga kahe põlle, paaräti või ninaräti kandmine/kasutamine jne. Mehed omakorda võivad usutavasti olla kaksikute sünni põhjustajaks juhul, kui neil puuhalud lõhkudes kiudupidi kokku jäävad, kui nad viivad sauna paarisarvu puuhalgusid jne.

Suhteliselt napi läbiuuritud materjali põhjal sõandab autor küllaltki julgelt väita, et „balti mõjud läänemeresoome rahvaluulele ei ole kuigi tähelepandavad. Ainult 'Jumi' Soomes ja paar viidet sellele Eestis on balti algupära“ (lk. 210).

Läänemeresoome — sealhulgas eesti — ja balti — sealhulgas läti — mitmeplaanilised etnokultuurilised suhted vajavad hädasti kaasaegsel tasemel süvauuringuid, mille tulemused võivad oluliselt mõjutada meie tänaseid teadmisi ning muuta tähelepandamatu tähelepandavaks. Kuid see pole enam Felix Oinase võimuses.

Läänemeresoome sõjalaulu „Venna sõjalugu“ on põhjalikult käsitlenud oma artiklites ja magistriväitekirjas Madis Arukask (vt. näit.: „Venna sõjalugu“: laenulisus ja substraat. Rmt.: Läänemeresoome perifeeriad. Ödagumeresoome veeremaq. Võro Instituudi Toimõitiseq nr. 6. Võro, 1999, lk. 251—262).

Felix Oinas, kes on põhjalikult uurinud sõjalaulu motiive, väidab, et „Venna sõjalugu“ pärineb Ukrainast ja on Ingerisse ning Eestisse levinud slaavlaste vahendusel (lk. 210). Madis Arukase väitel on „Venna sõjalugu“ pigem vanemal eepilisel traditsioonil baseeruv laul, mille juured

võivad välja viia riitumusmüüdini, kui viimastel aastasadel ida või lõuna poolt laenatud atraktiivne reper-tuaar.

Felix Oinase teoreetilised seisukohad kajastuvad Madis Arukase uurimustes. Vastassuunas ei ole vaimset ainevahetust ilmselt toimunud, millest antud juhul on siiralt kahju. Akadeemiline dialoog lähedaste teoreetiliste küsimustega tegelevate eri põlvkondade uurijate vahel oleks igati asjakohane, seda enam, et suhtlust piiravat raudset eesriiet niinimetatud kodu-Eesti ja välis-Eesti vahel ei eksteeri enam ammu.

Kirjanduse ja rahvaluule suhteid kajastavad esseed „Rahvakombeist ja rahvausust „Tões ja õiguses““; „„Tõe ja õiguse“ Redu“; „Naise eneseohverdamise probleem ja A. H. Tammsaare „Juudit““, „Oskar Lutsu fantastilis-müütilised näidendid“ ning „Pudemeid vandumisest“.

Rahvapärимusest loomingulist tuge leidvate kirjanike nimistus, kellelt Oinas eelloetletud esseede kirjutamiseks on võrdlusainet ammutanud, olnuks huvitav leida ka Juhan Jaigi nime, kelle tontide-kollikeste ning imekivikeste maailm tugineb ühelt poolt lapsepõlve Võrumaa rahvauskumustele, teisalt kitsamale perepärimusele. A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ Redul näib olevat mõningane sugulussuhe Lõuna-Eestis kitsal alal tuntud uskumusolendi Viruskundra, algselt ilmselt tulevõi koldehaldjaga, kes aegade jook-sul taandarenes ahju peal elutsevaks lastehirmutiseks. Viruskundra säilitajaks rahvapärимuses on Võrumaa päritolu kirjanikud, nõnda et Viruskundra tuntus tänapäeval tugineb

juba suuresti sekundaarfolkloorile.

Küllalt eriilmelise nõukogude folkloori uurimine eeldab konteksti ning asjaomase märgisüsteemi üli-head tundmist. Huvitav, kui paljud tänastest kahekümneaastastest suudavad vastata keerdküsimusele „Kust näeb Tartus kõige kaugemale?“ (vastus: „„halli maja“ ehk KGB maja keldrist, sest sealt paistab Siber“) või muigavad mõnuga, kui keegi teab rääkida, et pärast taasiseseisvumist ja kõnealuse „halli maja“ loovutamist Tartu kirjanikele seisnud uksekella all silt: „Kell ei helise, palutakse koputada.“

Rahvaluuleteaduse rusikareegli kohaselt peegeldab rahvapärимus ümbritsevat keskkonda. Muutub keskkond, teiseneb pärимus. Felix Oinase „Lisandusi nõukogude demonoloogiale“ on värskendav lugemine lähiminekliku folkloorist, sest kes minevikku ei mäleta, see...

Eesti folkloristikas on seni suhteliselt vähe uuritud rahvapärимuseid uskumusi inimeste seksuaalkäitumisest nii vallaspõlves kui ka abielus ja vastavaid kombeid. Asjaomast materjali on rahvasuust rohkem või vähem süsteemselt hakatud talletama suhteliselt hilja — orienteeruvalt 1920. aastatest (I. Manninen, J. Grünthal). Ühe põhjusena näen asjaolu, et eesti rahvaluule on eestlasele omariikluse ideest kuni taasiseseisvumiseni evinud sakraalset ja/või poliitilist tähendus, mida ümbritseb teatav steriilsuse ja pühaduse oreool ning kus mõnegi teemaga tegelemine on eri ajastutel olnud sündsusetu või poliitiliselt ebakorrektn.

Felix Oinase „Couvade Eestis“ on 1990. aastal Eesti Rahva Muuseumi

38. aastaraamatus Edith Salu poolt avaldatud artiklile „Rasedusega seotud uskumused ja kombed eestlastel“ (Tallinn, 1990, lk. 105—139) meeldivaks täienduseks. Kuid kahjutundega tuleb taas tõdeda, et kodueesti uurijate avaldatud tööd ei näi jõudvat Suure Lombi taguste teadlas(t)e töölauale ega raamatukogudesse, rääkimata Eesti Rahvaluule Arhiivi rikkalikest varamutest.

Lugedes emeriitprofessor Felix Oinase järjekordset, ladusa sulega kirjutatud esseevalimikku, peab kahetsusega nentima, et nn. kodu-Eesti folkloristikas esseistlikud käsitlused praktiliselt puuduvad. Tõeliselt häid, spetsialistide koostatud populaarteaduslikke väljaandeid laiale lugejaskonnale ilmub harva. Näib, et folkloristide keskel valitsev suhtumine oma uurimisainese populariseerimise kui teisejärgulisse — et mitte öelda ebavajalikku — tegevusse on tekitanud tühimiku ja pealekasvavate põlvkondade distantseerumise pikka aega eestlase identiteeditunnet toitnud suulisest ja ainelisest (talu)rahvakultuurist. Nõustun sama teost arvestanud Mall Hiimäega, et Felix Oinase kirjanduse ja rahvaluule suhteid peegeldavad käsitlused on suurepärase abivahend kooli kirjandustundides, kuid ei tahaks kuidagi soostuda Mall Hiimäe mõneti üleolevalt esitatud retoorilise küsimusega kirjandusõpetajatele: „...tahaks teada, on's keegi neist seni sellele tulnud, et õppekavas ettenähtud kirjaniku loomingut koos õpilastega niisugusest vaatenurgast läbi arutada“ („Keel ja Kirjandus“ 1999, nr. 10, lk.723).

Meie kõrgkoolides on aastakümneid koolitatud pedagooge õpetama

rahvaluuleteadust, kuid mitte rahvapärimumst võrdlev-analüüsivalt, kui protsessi pidevalt muutuv asja- ja kultuuriruumis. Regilaulutekstide ning vanasõnade sündsisestamisega muistseid aegu ning püsiväärtusi kaasaasja (euro)noorele lähemale ei too, pigem vastupidi.

Kas pole tänase kiiresti muutuva aja üks valuprobleeme ka selles, et kvaliteet(teadus)kirjandus on määratud pääsema üksnes suhteliselt väikesearvulise elitaarse sihtauditooriumi lugemislauale?

Tõsi see on, et esseistlikes käsitlustes peitub oht sattuda libedale jääle, eriti kui üldistuste tegemiseks teinekord allikmaterjali nappima kipub. Kuid kas pole (rahvaluule)teadusegagi nii nagu muistendiga Tallinna linnast — ei ta saa kunagi nii täiuslikult valmis, et võiks vee peale tõmmata ja asja lõpetatuks kuulutada. Ikka ilmub mineviku krohvikihilt senitundmatuid fragmente või avarduvad teadmised meid ümbritsevast ilmaruumist sedavõrd, et on põhjust senitehtut täpsustada-täiendada ehk suisa ümber töötada.

Felix Oinase sule alt valla pääsenud tuulepuhang tõi värskaid ning mõttetegevust stimuleerivaid sõnumeid meist endist ja meie naabritest, lähemast ja kaugemast minevikust. Tahaks loota, et vanameister ei lase veel niipea ilmameretagusel tuulel puhkama jääda. Huviliste lugemislaual on rahvusvaheliselt maineka erudiidi järjekordne värvikas kirjatööde kogu, mida vanarahvas retsenseeriks ilmselt ainsa, kuid ülitabava lausega: tee järele või maksa kinni.

Marju Kõivupuu

KROONIKAT

6. jaanuaril toimus Kirjanike Liidu saalis Juhan Jaigi mälestusfondi asutamine Eesti Rahvuskultuuri Fondi juurde. Kohal viibis ka kirjaniku tütar Ilo Jaik-Lindberg.

7. jaanuaril anti Kirjanike Liidu saalis üle „Sirbi“ aastapreemiad.

10. jaanuaril esitles Ervin Õunapuu koos kirjastusega „Kupar“ oma värsket novellikogu „Eesti gootika“.

12. jaanuaril tutvustasid Märt Väljataga, Rauno Remme ja Lennart Mänd Linnagaleriis Eesti esimest sonetimasinat.

19. jaanuaril istus koos Kirjanike Liidu juhatus.

19. jaanuaril toimunud selle aasta esimesel kirjanduslikul kolmapäeval astus Aare Pilv üles „Lugemisteatriga“.

26. jaanuari kirjanduslikul kolmapäeval pealkirjaga „In vino veritas“ vestlesid ja esitasid oma loomingut Peeter Sauter ja Tarmo Teder, abilisteks Garmen ja Margus Tabor.

ÕNNITLEME!

15. veebruar — Vaino Vahing 60

19. veebruar — Jaan Kross 80

22. veebruar — Jüri Tuulik 60

22. veebruar — Ülo Tuulik 60

26. veebruar — Ott Arder 50

ALBERT RUUTSOO

28. VI 1913 — 4. XII 1999

4. detsembril 1999 jõudis lõpule luuletaja, vaimuliku mehe ja kunstniku Albert Ruutsoo maine elutee. Kõik oli nii, nagu ta ise on kirjutanud juba 1945. aastal: „Raugematus rahus käia siis su rada, / tundes Sinu tugevat ja hella kätt. / Maale võõras, seda siiski armastada, / hinges alatine jumalagajätt.“

Albert Ruutsoo sündis 28. aprillil 1913 Tallinnas kaheteistkümnelise pere vanima lapsena, lõpetas 1932. a. Paide Ühisgümnaasiumi ja 1953 Eesti Riikliku Kunstiinstituudi kunstnik-graafikuna. Nende rajajoonte vahele mahub teenistus Tallinnas Põlütöö Ministeeriumis litograaf-joonestajana, sundmobilisatsioon Puna-armeesse ja seejärel töö mitmes ajalehes. Määrava suuna tema loomele ja vaimuelule andis liitumine 1934. aastal Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudusega. Albert Ruutsoo kirjanduslikud võimed avaldusid kaastöös ajakirjale „Evangeeliumi Kristlane“, mille korrektor ja kaastööline ta oli aastail 1937—1940, kus tema tõlkes ilmus ka P. Lewise „Hing ja vaim“.

Albert Ruutsoo kui luuletaja ja kunstniku saatusele oli 1940. aasta okupatsioon otsustava tähendusega. Tema loojasaatuse kaudu on Eesti sõjajärgse vaimuelu keerdkäigud üsna hästi jälgitavad. Okupatsioonivõim lahutas usu kultuurielust, sulges religioosest vaimsusest kantud kultuuriloomele tee avalikku elu. Koos sellega hävis ja sattus surutisse, suuresti pöördumatult, mär-

gatav osa Eesti vaimukultuurist. Neljakümne aastate lõpu tragöödiad ja kasvav vägivald tekstide kaljal masendasid luuletajat sel määral, et ta loobus kirjutamast okupeeritud Eesti perioodikale, säilitas head suhted põlustatud kirjanike ja kirjandusnimestega, nagu Friedebert Tuglas, Leo Anvelt, Oskar Kuningas jt. Nn. sula andis võimaluse naasta Eesti kultuuriavalikkusse. Albert Ruutsoo tutvustas oma akvarelle mitmel kunstinäitusel aastatel 1957, 1963, 1964. Järjekordse usuvastase hoogtöö käigus sunniti ta 1958. aastal lahkuma kirjastuse „Eesti Raamat“ toimetaja kohalt. Elatist andnud lepinguliste tööde kõrvalt pühendas ta palju jõudu vaimuliku kirjasõna toimetamisele ja väljaandmisele, osales ka uue piiblitõlke komisjoni töös ning alustas 1966. aastal taas jutlustamist Oleviste kirikus, kus ta asendusjutlustajana oli olnud tegev varemgi.

Albert Ruutsoo luuleloomingu auditooriumiks jäid esialgu vaid lähem sõprade ring, kirikuringkondades käsikirjaliselt levitatavad väljaanded (nagu „Logos“) ja lõpuks ka pagulasperioodika. Tundeerk ja väärtkultuuri säilitada püüdev sõpruskond andis loomejõudu ja inspiratsiooni. Just viiekümnendail ja kuuekümnendail aastail sünnib tema küpsema loomingu hulka kuuluv luule. Vormikindel ja ehedast kogemusest kantud *sõna* esindab peamiselt arbutatest inspireeritud kirjanduskultuuri. Tema vaimulik luule, mis kuulub seda laadi loome tippu, rikastab tähelepandavalt Eesti kirjasõna. Märkatava osa nende aastate loomingu vormistab ta käsikirjalisteks, kunstnikukäega illustreeritud

kauniteks vihikuteks.

Valdav osa Albert Ruutsoo loomingu sai ilmuda alles 1986. aastal Torontos avaldatud luuleraamatus „Astangud“. Kokkuvõtteks tema elutööst kujunes oma käega illustreeritud luulekogu „Tunniskirjad“ (1998). Tema akvarellilooming pälvis üldsuse tähelepanu 1993. aastal toimunud isikunäitusel. Albert Ruutsoo säilitas loomevõime kõrge eani ning sai laiemalt tuntuks talle nüüd avanenud ajakirja „Looming“ vahendusel. Luuleloome kõrval oli erudiitse haardega Albert Ruutsoo aastakümneid kestnud valgustustöö väga oluline osa kirjanduskultuuri arendamisel neis kultuuriringkondades, kes pidasid kõrgeks elu ja usu püsiväärtusi.

Tõnu R. Kallas

- 163 *Toomas Liiv* • John Kross ja/and dünamiit
165 *Mati Unt* • Nouvelle
175 *Andres Langemets* • Lüroepika (järg)
179 *Arvo Valton* • Leidik. *Romaan*
227 *Harald Rajamets* • Kaksikümmend kaheksa limerikku
233 *Jüri Tuulik* • Siig hullab novembriöös
244 *Ülo Tuulik* • Sedasi mo sehes
251 *Ott Arder* • Ise. Enese ots ja algus
254 *Tiit Hennoste* • Kaanonist lahti
265 *Paul Johnson* • Jean-Paul Sartre, väike tindine karvakera
280 *Juhani Salokannel* • Erandlik, tõsine, uudne. *Jaan Krossi vastuvõtt*
Soomes
290 *Madis Kõiv* • Mees, kes ei mahu iseendasse
301 *Arvo Alas* • Professor Martens ja rahvusvahelise õiguse areng
304 *Kajar Pruul* • Roosi nimest ja rängast rõõmust
307 *Mihkel Nummert* • Saatanlikud värsid *out now!*
312 *Anna Ydberg* • Teadja leping lugejaga. *Repliik*
314 *Marju Kõivupu* • Tuul toob sõnumid (Väike-Maarja)
317 Kroonikat
317 Albert Ruutsoo 28. VI 1913 — 4. XII 1999

Peatoimetaja
UDO UIBO
tel. 6443 262

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 6441 365

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 6440 780

Ilukirjandus
ASTA PÖLDMÄE
tel. 6440 781

Kriitika ja ringvaade
MIHKEL NUMMERT
tel. 6440 781

Keeletoimetaja
MAIGA VARIK
tel. 6440 780

Tehniline toimetaja
INNA LUSTI
tel. 6441 365

Sekretär
BRITT PERENS
tel. 6441 365

Toimetus:
Tallinn, Harju t. 1
innalusti@hotmail.ee
Postiaadress:
pk. 66, 10502 Tallinn
Perioodika AS, Tallinn,
Voorimehe 9
Trükikoda „Akadeemia Trükk“,
Tallinn, Niine 11

Kaas ja kujundus
AAVO ERMEL

Praaeksemplari korral pöörduda
trükikotta „Akadeemia Trükk“,
tel. 6413 696.

„Looming“ on müügil järgmistes
kohtades:

Tallinnas

1. Eesti Keele Sihtasutuse raamatupoes „Ateena“, Roosikrantsi 6.
2. AS RINDER kioskis, Suur-Karja t. 18.
3. Perioodika müügiosakonnas, Voorimehe 9.
4. R-kioskites.
5. AS PLUSSPUNKT kioskitel.
6. AS KUPAR kaupluses, Harju t. 1.
7. Kaupluses „Rahva Raamat“, Pärnu mnt. 10.
8. AS LUGEMISVARA kaupluses Rahvusraamatukogus, Tõnismägi 2.
9. Eesti Akadeemilise Raamatukogu müügipunktis, Rävala pst. 10.
10. Kaupluses „Akadeemiline Raamat“, Narva mnt. 27.
11. OÜ Hüperborea müügipunktis, Tatari t. 18.

Tartus

1. Ülikooli raamatuäris, Ülikooli t. 11.
2. „Postimehe“ äris, Raekoja plats 16.
3. OÜ Greif kaupluses, Vallikraavi 4.

Üksikud numbrid on müügil
toimetuses
Tallinn, Harju t. 1.

Honorari makstakse Perioodika
AS-i kassast, Tallinn,
Voorimehe 9, tel. 6440 381.

Kateedris õpetaja tõstis näpitsprillid
ja nende alt ta kaua piidles meid,
just nagu tahtes naelutada kinni
ta jutu juurde meie südameid.

Viiskümmend silma teda aralt jälgis —
nii lapselikud, head ja avarad,
kus veel ei olnud musti vale jälgi,
ei pesitsenud mõtted kavalad.

Kõik öeldi tagurpidi, ausust võites,
meis õhutati marurahvuslust,
et koolist minnes lokkaks täies õites
me riigi vastu valearmastus.

Et meie ütleksime: Eestimaa on vaba,
et me ei teaks, kus läheb õige tee,
et nagu penid liputaksid saba
me noored mõne vabrikandile.

Kateedris õpetaja, põristades bassi,
jäi vait ja arvas — tema pool on võit.
Kuid hauavaikus hõljus üle klassi
ja vaesest kodust mõtlesime kõik.

Siis mõeldi minu kõrval ja mu taga:
miks isal nägu väsind, murelik?
Kui ema laste vahel leiba jagab,
miks räägib ta, et must on tulevik?

Miks seisab sõdur sealpool Narva jõge?
Traataed on seal — ei läheneda saa.
Kuid vahel räägib mõne vend või õde,
et imeline maa on Venemaa...

Seal juba klaver tagus oma toone,
laul kõlas venides kui oreilt
me suudest halli lae ja taeva poole:
„Las kaunistada kodu kolme värvi lipp.“

Lottpüksid ripakil ja kuuekäistel lapid,
nii seisime kui vaesed patused.
Kolm lõvi vaatas kurjalt riigivapilt —
laul kajas venivalt kui matustel...

(M. Kesamaa, Sünnimaale.
„Looming“ 1950, nr. 7, lk. 796—797.)

järgmises numbris in spe:

- [**Mõttevahetus** (Vaapo Vaher)
- [**Eesti luule 1999** (Aare Pilv)
- [**Eesti proosa 1999** (Toomas Haug)
- [**Andres Ehin 60** (Hasso Krull)

Loomingu Raamatukogus ilmumas:

- [**Kahlil Gibran** Prohveti aed
- [**Otto von Grünewaldt** Üliõpilasaeg

[22 krooni]